

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ**

Божидар Ј. Манић, дипл. инж. арх.

**ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ НОВИЈЕ САКРАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ У
СРБИЈИ – АНАЛИЗА МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА МОДЕЛА
ПРАВОСЛАВНОГ ХРАМА**

Магистарска теза

Рад има IV+195 страна

Редни број рада:

Београд, 2009. године

Ментор:

др Драгана Васиљевић Томић, дипл. инж. арх.
ванредни професор,
Архитектонски факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

др Нађа Куртовић-Фолић, дипл. инж. арх.
редовни професор,
Факултет техничких наука Универзитета у Новом Саду

др Игор Марић, дипл. инж. арх.
научни сарадник,
Институт за архитектуру и урбанизам Србије

ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ НОВИЈЕ САКРАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ У СРБИЈИ – АНАЛИЗА МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА МОДЕЛА ПРАВОСЛАВНОГ ХРАМА

Резиме:

Хришћанска сакрална архитектура се од своје појаве у прва четири века после Христа развијала у континуитету само у оквиру западног хришћанства, док је у источном делу развојна линија прекидана. Модел уписаног крста који је у Византији и земљама под њеним културним утицајем био преовлађујући од времена након иконоборачке кризе, мада никада не и једини, постао је парадигма православног храма. Овај модел доминира и у српској црквеној архитектури, иако она има посебан развојни пут, у оквиру ширег византијског културног контекста, са елементима западних утицаја и сопственим специфичним архитектонским решењима.

Након средњег века, храмови, посебно у западној цивилизацији, постепено губе место најзначајнијег градитељског програма. У XX веку, са појавом модерне, јавља се озбиљна криза идеја и раскорак између савремених архитектонских концепата и црквеног градитељства, што је посебно изражено у оквиру православног хришћанства, па тако и у Србији; услед снажног утицаја византијске традиције и покушаја да се успостави прекинут континуитет, традиционалистички и историцистички приступ и тежња за повратком на старе облике постају потпуно доминантни у пројектовању цркава.

Грађевине општег култа, намењене за литургију, имају просторну организацију условљену богослужбеним потребама, док им је форма одређена више културним обрасцима и перцепцијом симболичког значења него црквеним правилима. На путеве даљег развоја постојећих и нових модела православних храмова, указује нам у значајној мери и савремена пракса архитектонских конкурса.

Кључне речи

литургија, црква, пројектовање, традиција, савременост, архитектонски конкурс

AN APPROACH TO STUDYING NEW SACRAL ARCHITECTURE IN SERBIA – ANALYSIS OF THE POSSIBILITIES FOR DEVELOPING THE NEW MODELS OF ORTHODOX TEMPLE

Summary:

Sacred christian architecture from its appearance in the first four centuries AD continually developed only in Western Christianity, while the developmental line was interrupted in the eastern part. The inscribed cross model which prevailed in Byzantium and the countries under its cultural influence after the iconoclastic crisis, but never was the single one in use, became the paradigm of the Orthodox temple. Although it has a special path of development within the wider Byzantine cultural context, with elements of Western influence and its own specific architectural features, Serbian church architecture is also dominated by this model.

After the Middle Ages the temples, especially in Western civilization, gradually lost the place of the most important architectural program. In the twentieth century, with the advent of modern movement, there is a serious crisis of ideas and the gap between contemporary architectural concepts and modern church architecture, which is especially pronounced in Orthodox Christianity, Serbia included; due to the strong influence of Byzantine tradition and attempts to establish interrupted continuity, traditional and historical approach and a tendency to return to the old forms become completely dominant in the architectural design of churches.

Buildings of the general cult, intended for the liturgy, have spatial organization that reflects the needs of worshipping, while their form is determined by cultural patterns and the perception of symbolic meaning more than by the church rules. Contemporary architectural competition practice points us to the roads of further development of existing and new models of Orthodox churches.

Key words:

liturgy, church, design, tradition, contemporarity, architectural competition

ПРЕДГОВОР

Ова магистарска теза представља наставак истраживања и бављења проблематиком православног црквеног градитељства, започетих у току основних студија. Лични афинитет према архитектонском пројектовању и према теми сакралне архитектуре, резултовао је најпре израдом дипломског рада са темом пројекта православног храма на Новом Београду, који је представљао покушај развоја једног од могућих нових модела. Професионална пројектанска пракса у овој области ограничена је за сада само на конкурсни пројекат за идејно решење спомен храма са пратећим садржајима на Багдали у Крушевцу. Даља истраживања повезана су са проучавањем филозофије и теорије архитектуре, у циљу да се испитивањем основних појмова и концепата, и упознавањем текуће пројектантске праксе, допринесе њеном даљем развоју.

Црквена архитектура у Србији након Другог светског рата постаје тема којом се баве првенствено историчари архитектуре и уметности и службе заштите градитељског наслеђа. То је један од могућих разлога несналажења пројектаната у деведесетим годинама прошлог века од када је овај архитектонски програм поново значајно присутан на градитељској сцени. Криза која се испољава у ограниченим донетима остварења – од хиљада реализација, квалитетна решења се могу избројати на прсте – наставак је лутања дужих од једног века. Један од разлога је тежња ка мистификовању и „табуизирању“ ове теме, проглашавањем историцистичке архитектуре за канон, без критичког разматрања суштине традиције и могућих алтернатива, што је супротно и архитектонској и богословској логици, јер води ка формализацији и губљењу смисла. Нормирање и „типизовање“ црквеног градитељства супротно је његовој суштини и историјском развоју и имплицира одсуство креативности данашњих генерација, што је теза коју је немогуће прихватити.

Чињеница да је један од најважнијих елемената традиције српског црквеног градитељства, и његова константа током вишевековног трајања, управо постизање врхунских стваралачких резултата, подстицај је за свако будуће теоријско и практично деловање у овој области архитектуре.

САДРЖАЈ

РЕЗИМЕ:	I
КЉУЧНЕ РЕЧИ	I
SUMMARY:.....	II
KEY WORDS:	II
ПРЕДГОВОР	III
САДРЖАЈ	IV
УВОД.....	1
Предмет рада	1
Мотив истраживања	2
Преглед досадашњих истраживања	4
Циљ истраживања	5
Хипотезе	6
Методе истраживања.....	6
Очекивани резултати истраживања	8
Садржај рада.....	8
1. ИСТОРИЈСКИ КОРЕНИ И РАЗВОЈ МОДЕЛА	10
1.1. Кратак приказ историјског развоја архитектуре хришћанских цркава	11
1.2. Развој модела византијског храма	34
1.3. Специфичности српске сакралне архитектуре	47
2. ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТ ПРОБЛЕМА.....	73
2.1. Хришћанско богослужење – структура и просторни захтеви	74
2.2. Символика православног богослужења и храма	83
2.3. Упоредни приказ одабраних карактеристичних храмова	97
3. ИСТРАЖИВАЊЕ САВРЕМЕНОГ ИЗРАЗА СА АСПЕКТА ПРОЈЕКТОВАЊА	115
3.1. Основна начела пројектовања православних храмова. Аспект функције и могућност развоја модела храма.....	115
3.2. Новија архитектонска пракса у хришћанским земљама, однос традиционалних и савремених елемената – критичка анализа	129
3.3. Конкурсни пројекти као допринос стваралаштву – анализа и категоризација	147
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	166
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	172
ПОПИС И ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА	185
ПОПИС СКРАЋЕНИЦА	194
БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА.....	195

УВОД

Предмет рада

Предмет рада је увод у истраживање новије сакралне архитектуре у Србији, односно, архитектуре храмова Српске православне цркве у Србији у последњој деценији XX и првој деценији XXI века, и принципа пројектовања православних хришћанских сакралних објеката у савременим околностима, у контексту односа према религијском предању и науци о богослужењу, локалној и регионалној градитељској традицији и савременим кретањима у архитектонској теорији и пракси. Бавићемо се концептуалним и теоријским основама пројектовања православних храмова, анализирајући литургијске захтеве и историјско наслеђе и развојни пут хришћанских богомоља, а посебно наше сакралне архитектуре, као и стање након обнове и поновног ступања на сцену овог градитељског програма, после полувековног застоја у изградњи цркава код нас. Главни чиниоци јесу, на првом месту, функција, затим обликовање, симболика и однос према контексту, традицији и савремености.

Значајан део истраживања представља анализа пројеката са конкурса за идејна архитектонска решења православних цркава, одржаних код нас у последње две деценије, како би се, с једне стране, што боље сагледали и испитали могући правци даљег развоја, а са друге стране проценила спремност стручне јавности и црквених кругова да прихвате неки од понуђених модела. У раду ће бити дат и сажет приказ архитектонске праксе у области црквеног градитељства у Србији крајем XX и почетком XXI века. Анализа стања у савременој сакралној архитектури у другим хришћанским срединама, посебно у западном хришћанству, уз кратку упоредну анализу захтева који се постављају пред пројектанте и остварених резултата, има за циљ да покаже сличности и разлике које постоје између пројектних програма православне и других хришћанских цркава, и испита могућности међусобних утицаја, какви су постојали кроз историју, у новим околностима.

У раду се термин „модел“ употребљава у нешто другачијем и слободнијем значењу него што га има у класичној архитектонској теорији, као мерило¹, узор чије есенцијалне особине и/или структуру треба следити. Уобичајена дефиниција модела која потиче од Катрмера де Кинсија (Quatremère de Quincy), подразумева потпуну одређеност карактеристика, и понављање истоветних облика, за разлику од типа који је мање одређен и резултира сличношћу². Међутим, у савременој архитектонској пракси, тип и типско се користе у значењу истоветних пројеката по којима се изводи више објеката, док се модел чешће користи да означи узор, угледни пример, предложак у процесу пројектовања, више као концепт, него опажајна представа. Без намере да се упуштамо у редефиницију појмова модела и типа у теорији архитектуре, користимо их у овом раду у наведеном значењу како би избегли негативне конотације које носи са собом појам типског у пројектантској пракси.

Мотив истраживања

Сакрална архитектура је од самих почетака била један од најважнијих покретача и носилаца развоја архитектуре уопште и заузимала једно од најзначајнијих места у градитељском програму сваке цивилизације. Храмови су обично репрезентовали најбоља уметничка и техничка достигнућа свог доба, те се историја архитектуре, али и целокупне културе, могла пратити кроз историју сакралних објеката. У хришћанском и европском културном кругу, она постепено губи на значају већ од времена ренесансе, када почињу да се јављају и друге једнако важне архитектонске теме, да би у XIX и XX веку запала у озбиљну кризу из које још увек није нађен излаз. Код нас је прекид у развоју наметнут споља, турском окупацијом, мада цркве брвнаре, као најчешћи облик грађен и у најтежим временима, говоре о значају који је чак и у то време имао овај

---

¹ У складу са етимологијом речи *modulus* – мерило, мера.

² За прецизнија тумачења појмова и њихове практичне употребе в. Куртовић-Фолић 1995: 64-65; Forty 2000: 304-311; Маневић 1995: 135-136. „Речник филозофских појмова“ даје донекле кружну дефиницију, одређујући тип као „образац, модел, основни облик или пралик...” (2004: 630; подвукао Б. М.).

програм. Обнова почиње у дијаспори, са барокним типом храма, чиме се покушава ухватити корак са савременим токовима у архитектури, а наставља се романтичким тумачењима и академским оживљавањем средњовековних стилова у складу са духом и владајућим концептима у XIX веку. Постепено се тип уписаног крста са једном или пет купола издваја као доминантан модел, који се и данас најчешће примењује. Основни проблем у савременој сакралној архитектури је у томе што се врло често механички копирају постојеће цркве, па облици и декорација делују неаутентично, јер се не користе на одговарајући начин могућности савремених материјала и технологија грађења. Из богатог репертоара облика коришћених у историји, као предложак се узима само веома ограничен број, занемарујући разлике између контекста у коме су настали и оног у коме се примењују данас.

Управо је дисконтинуитет у развоју сакралне архитектуре, који постоји у већини источно-хришћанских православних цивилизација, неповољно утицао на развој савремене архитектуре храмова и допринео доминацији конзервативног приступа, који се правда потребом за обнављањем традиције.

Од краја девете деценије прошлог века изградња цркава је, у веома кратком року, постала један од најчешћих градитељских програма, те су изграђени бројни нови храмови, на целом подручју Србије³. Својом позицијом у ткиву насеља, специфичном силуетом, често и величином, сакрални објекти постају значајан део физичке структуре насеља и у великој мери утичу на стварање или промену идентитета и духа места. Као материјални израз и репрезент стања духа у једном важном сегменту људске егзистенције и културе, храмови заслужују и одговарајућу пажњу, као би својим присуством и изгледом доприносили, с једне стране, несметаном одвијању функције којој су намењени, а са друге, квалитету простора у коме се налазе. Потребно је постићи и одговарајући однос између континуитета, поштовања традиције и савремености.

---

³ Ова примедба важи и за Црну Гору, Републику Српску и делове расејања, но они овде неће бити детаљније разматрани.

Преглед досадашњих истраживања

Један од мотива за бављење овом темом и приступање изради самог рада била је и чињеница да је, и поред обимне литературе која за предмет има сакралну архитектуру, изузетно мали број дела у којима се дају приказ и анализа програмских захтева који се постављају при пројектовању православних храмова, односно која се баве односом архитектуре и литургије⁴. Највећи број аутора бави се историјским развојем, стилским карактеристикама, типологијом, конструкцијом, материјализацијом, па и просторним решењима, али без улажења у проблеме функције сакралног објекта, његове „технолошке шеме“, односа простора и активности које се у њему одвијају, те захтева које несметано обављање обредних радњи поставља пред пројектанта. У светској науци, за овај аспект у области византијског или ранохришћанског градитељства најзначајнији су аутори Грабар (Grabar), Ласи (Lassus) и Метјуз (Mathews), а њихова истраживања рефлектовала су се и на рад Краутхајмера (Krautheimer) и Манга⁵. Међу најпреданије истраживаче који су се теоријски бавили неким од аспеката црквеног градитељства, у XX веку код нас спадају: Ђурђе Бошковић, Александар Дероко, Миодраг Јовановић, Александар Кадиевић, Војислав Кораћ, Нађа Куртовић-Фолић, Слободан Ненадовић, Јован Нешковић, Милка Чанак-Медић, Марица Шупут, и други. На Архитектонском факултету Универзитета у Београду, од оснивања постдипломских студија, одбрањено је пет магистарских теза и шест докторских дисертација у вези са црквеним градитељством, а само један од тих радова бави се периодом XX века. Тек је у последњој деценији прошлог миленијума порасло

---

⁴ Насупрот томе, у западном хришћанству ово је честа тема, чему је посебно допринео покрет литургијске обнове у прошлом веку.

⁵ Манго назива тај приступ функционалистичким и даје му предност у односу на строго типолошки. Као најзначајније ауторе и радове у том смислу наводи: Andre Grabar, *Martyrium* (1946.), Jean Lassus, *Sanctuaires chretiens de Syrie* (1947.) и Thomas Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy* (1977) (Mango 1991). Нађа Куртовић-Фолић у (мању) групу радова који развој византијске архитектуре посматрају у контексту еволуције програма убраја: Gabriel Millet, *L' École grecque dans l' architecture byzantine* (1916.), Charles Diehl, *Manual d' art byzantin* (1925.) и поменута дела Метјуза и Манга (IV.160 нап. 531 (N-IV.29)).

интересовање пројектаната за сакралну архитектуру, на шта указује и све већи број дипломских радова из ове области одбрањених на Архитектонском факултету у Београду.

Треба истаћи покушаје и напор да се ова тема поново покрене и оживи у нашој средини, из чега су пре петнаест година произашали зборник радова са научног скупа „Традиција и савремено српско црквено градитељство“ одржаног у организацији ИАУС-а и Богословског факултета у Београду, и истоимена изложба чија се поставка данас чува у ИАУС-у.

Основну литературу за овај рад чини главни ток у овој области (уз одређене допуне расположивим новим истраживањима), а то су: за област литургије, „Православна литургија“ Лазара Мирковића, „Литургија“ Јоаниса Фундулиса и „Литургија и живот“ Александра Шмемана; за област историје архитектуре, „Ранохришћанска и византијска архитектура“ Краутхајмера и Ђурчића, „Byzantine Architecture“ Сирила Манга (Cyril Mango), „Архитектура византијског света“ Војислава Кораћа и Марице Шупут, „Српска архитектура у доба турске власти 1459-169“ Марице Шупут, „Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба“ Миодрага Јовановића, „Један век тражења националног стила у српској архитектури: средина XIX – средина XX века“ Александра Кадијевића, и посебно значајна за српску архитектуру, едиција РЗЗЗСК „Споменици српске архитектуре средњег века: корпус сакралних грађевина“, чији је главни састављач Милка Чанак-Медић; а за изучавање појединих аспеката, функционалних и типолошких, „The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy“ Томаса Метјуза, наведено Краутхајмерово дело и докторска дисертација Нађе Куртовић-Фолић; за општи теоријски оквир служе радови Мирче Елијадеа, Хајнриха Клоца и Душана Бандића, који су помажу разјашњењу значења и контекста одређених појава.

Циљ истраживања

Циљ овог истраживања јесте да се издвоје основни принципи и утицајни чиниоци за пројектовање православних храмова, а на основу литургијских потреба и захтева формира јасан архитектонски програм (минимум услова које треба поштовати при пројектовању), уз истовремено указивање на

оне елементе који су постали део традиције у изградњи храмова Српске православне цркве у Србији, али нису „канон“ и подлежу различитим интерпретацијама, како би се створили услови за развој могућих нових модела и приступа архитектонском обликовању православног храма који би одговарали савременом схватању света и стању културе и цивилизације, а чији је архитектонски стваралачки домет у складу са значајем теме и вредностима које су створане у прошлости.

Други значајан циљ је упознавање са скорашњом градитељском и посебно конкурсном праксом у области сакралне архитектуре код нас, као основа за даља системска изучавања.

Хипотезе

Три су основна аспекта са којих ће тема бити сагледавана, и то: однос функције (садржаја, просторног програма) и форме; однос традиционалног и савременог; и однос архитектуре и контекста (идејног, историјског, просторног и временског).

Основне хипотезе су:

- просторни програм православног храма условљен је само литургијским захтевима;
- за пројектовање православних храмова не постоје канонске одредбе које би диктирале архитектонски израз; и
- савремена пројектантска пракса у области сакралне архитектуре у Србији треба да тежи оригиналним стваралачким решењима, ослањајући се на позитивне вредности и искуства традиције и савремене услове, идеје и достигнућа у пројектовању.

Методe истраживања

Током истраживања прикупљана је, систематизована, анализирана и критички сагледана доступна грађа, графичка документација, писани извори и литература⁶, а основни коришћени методи истраживања су научно

---

⁶ Најважнији извори грађе и литературе су библиотечки фондови, интернет публикације и архиви ИАУС, САС и ДАБ и ДАН. Референце и библиографија су формирану према

посматрање, дескрипција и критичко-аналитички метод, уз елементе студије случаја и анализе садржаја.

Посебан значај има проучавање теолошке литературе, првенствено из области литургије, која представља основ за упознавање са науком о богослужењу, са циљем да се пронађу и издвоје конкретни функционални и други захтеви које литургија поставља при пројектовању храмова. Анализирани су просторни склоп и функционална организација храма који из тога треба да исходе. У раду је дат и приказ историјског развоја архитектуре хришћанских цркава са посебним нагласком на српску сакралну архитектуру, и упоредни приказ одабраних карактеристичних примера храмова, са циљем да се истражи историјски контекст и однос традиционалних и савремених елемената, развоја богослужења и црквене архитектуре. Посебан акценат је на анализи одређених функционалних група просторног склопа, њиховом историјском развоју и могућности различитих стваралачких интерпретација.

Кроз одабране примере, критички је обрађена и савремена архитектонска пракса, а предмет студије случаја су конкурсни пројекти православних храмова израђени у последње две деценије. Предмет студије је тако изабран јер ти пројекти, будући да су ограничени само конкурсним условима једнаким за све (а који су такође предмет анализа), дозвољавају пројектантима одређену стваралачку слободу, те је тако могуће наићи на већи број различитих приступа, концепата и ауторских поетика него у текућој архитектонској пракси. При истраживању конкурсних расписа и услова, коришћени су елементи методе анализе садржаја.

С обзиром на то да је у првом делу рада нагласак на функционалним аспектима, објекти су приказани претежно на нивоу хоризонталног плана – основе⁷, што је диктирано и доступним подацима у литератури. У делу који се тиче савремене архитектуре и конкурсне праксе, акценат је на формалним карактеристикама и појавности облика, па је више простора дато приказима објеката кроз фотографије или моделе.

упутству Modern Humanities Research Association (MHRA Style Guide); за цитирање је коришћен систем аутор-година.

⁷ Илустрације су дате ван размере.

Очекивани резултати истраживања

Истраживање представља прилог изучавању сакралне архитектуре са аспекта архитектонско-урбанистичког пројектовања, а намера је да се дође до основних принципа и минималних програмских захтева који би требало да се поштују код пројектовања православних храмова, и да се укаже на друге значајне чиниоце попут симболике, традиције, контекста, који су незаобилазан елемент архитектонске и духовне надградње, али истовремено остављају слободу за стваралачко деловање.

Други значајан резултат јесте систематизација грађе конкурсних пројеката за објекте православних цркава из последње две деценије, и њихова критичка анализа.

Садржај рада

Рад се састоји од увода, три главе подељене на по три поглавља, и закључних разматрања и садржи текстуални део са напоменама, илустрације и библиографију.

У уводу се дефинише предмет рада, образлаже избор теме, дају циљеви, хипотезе, методологија и очекивани резултати истраживања.

У првој глави обрађују се историјски корени хришћанске православне сакралне архитектуре, од почетака у време прогона цркве од I до III века н.е., преко развоја у средњем веку, у време када црква у друштвеном и културном животу игра најзначајнију улогу у својој историји, све до савременог доба, када она губи на значају, а сакрална архитектура на инспиративности и иновативности. Разматра се посебно византијска архитектура, због изузетног значаја и утицаја који је имала на развој нашег црквеног градитељства, а истичу се и посебности српске сакралне архитектуре, све до савременог доба. Од архитектуре западног хришћанства, истражује се претежно римокатоличка, код које је зависност од литургије много израженија у односу на бројне протестантске деноминације. Ово истраживање такође омогућује да се сагледа континуитет развоја од ранохришћанске до савремене архитектуре, која је у римокатоличкој цркви присутнија него у православној. Посебне гране источнохришћанске архитектуре, као јерменско-грузинска и руска, и поред свог изузетног значаја и вредности нису предмет овог рада, због непостојања јаких веза

са нашим црквеним градитељством и значајнијих директних утицаја на њега. Савремена кретања у руској, румунској, бугарској и грчкој архитектури, са друге стране, могу да нам послуже као оријентир, с обзиром на сличну ситуацију у којој се налазимо, што је предмет посебног поглавља треће главе.

Друга глава посвећена је теоријским аспектима проблема, те се анализира и приказује богослужење, као најзначајнија активност која се одвија у храмовима и из које њихова архитектура црпи своја одређења. У овом поглављу обрађена је и симболика православног храма и дат приказ одабраних карактеристичних храмова, који нису посебно обрађени у првој глави, са циљем да се стекне ближи увид у разноврсне начине на које су пројектанати кроз историју решавали проблеме које пред њих поставља овај програм, што може да буде основ за даљи развој.

У трећој глави се истражују основна правила пројектовања православних цркава, приказује савремено хришћанско црквено градитељство и дају резултати истраживања стања у области конкурсне праксе, као својеврсни преглед различитих приступа могућностима даљег развоја моделâ храма.

У закључку се дају исходишна разматрања и преглед даљих могућих истраживања.

1. ИСТОРИЈСКИ КОРЕНИ И РАЗВОЈ МОДЕЛА

1.1. Кратак приказ историјског развоја архитектуре хришћанских цркава

Историја црквене архитектуре не може да се разматра независно од настанка и развоја хришћанства као религије, јер се потреба за обезбеђивањем простора за обављање култних радњи стварала и мењала у зависности од развоја самог култа. Ова логички нужна међузависност између архитектуре и садржаја, односно, активности које се у њој одвијају, додатно је појачана вишезначношћу саме речи „црква“. Она означава заједницу људи коју је установио сам Христос, сједињених вером у њега као Господа и Спаситеља, затим црквену организацију у ужем смислу, са својом јерархијом и паством, а у исто време и објекат у којем се врши највећи број хришћанских религиозних обреда.

Први чланови заједнице су сви били јевреји, названи најпре назарећанима⁸, и чинили су братство које се окупљало око молитвене трпезе, каквих је у то време било много (Мењ 2005: 235). Оно по чему су се издвајали од осталих, било је веровање да је Исус био Месија, због чега су их често, као јеретике, искључивали из јеврејских заједница. Однос јевреја који јесу и оних који нису прихватили Исуса био је у прво време различит од места до места, па су проповедници наилазили и на прихватање и на одбијање (Д. ап. 3:11, 5:20-21, 9:20-31, 13:5, 14:1, 15:21, 17:2, 17:10, 18:4-6, 18:19, 19:8), али је најкасније 70. године дошло до потпуног разлаза, који је потврдио и оснажио потребу за обезбеђивањем нових, искључиво хришћанских сакралних простора.

У прво време, као и за Христовог живота, хришћани су посећивали синагоге и јерусалимски храм, понашајући се у складу са јудаистичком традицијом. Синагога настаје у егзилу, након разарања првог храма од стране Вавилонаца у VI веку пре Христа⁹, а њена специфичност као сакралног објекта је у томе да је намењена првенствено за молитве и проповеди, али не и за жртвене обреде, који су обављани у храму (Culotta 1970: 274; Skarsaune 2002: 124-126; Seasoltz 2005: 78). Сам Исус је у синагогама и

---

⁸ Према Светом писму „... најпре у Антиохији ученици бише названи Хришћани.“ (Д. ап. 11:26), што је било око 40. године.

⁹ Ово је традиционална теорија за коју нема довољно археолошких доказа (најстарији су из III века пре Христа) (в. Skarsaune 2002: 123)

храму најчешће проповедао („учио“), о чему постоје бројна сведочанства у Светом писму. Ту праксу су наставили апостоли и ученици, с тим да се, захваљујући св. Павлу, хришћанство отвара и за нејевреје (они убрзо постају већина међу верницима), који нису ни имали синагогалну традицију, чиме се потврђује универзални карактер учења, стварају услови за убрзано ширење и раст цркве, али у исто време убрзава даљи отклон хришћанства од јеврејских корена.

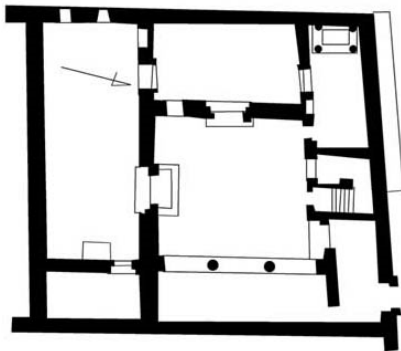
Тајна вечера, која је зачетак евхаристије, одржана је у „горњој соби (одаји)“, а у горњој соби су се окупљали и молили апостоли и други Христови ученици до Педесетнице (Д. ап. 1:13-2:1), па се она може сматрати првим простором који су у религиозне сврхе користили искључиво хришћани. У питању је, заправо, трпезарија (триклинијум), типична за куће тога доба (в. Krauthajmer i Ćurčić 2008: 24). У знак сећања на тајну вечеру и ради испуњења Христовог завета (Лк. 22:19), први хришћани се окупљају по домовима и „ломе хлеб“ (Д. ап. 2:42, 2:46), односно једу „вечеру Господњу“ (I Кор. 10:16-17, 11:20-29).

Крштавање, које је за хришћанску сакралну архитектуру друга најзначајнија света тајна, се у прво време обављало на отвореном, на рекама, у складу са претхришћанском традицијом, а већ почетком II века, обавља се у стајаћој води, у дворишту куће или у купатилу (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 24).

Време изградње првих хришћанских цркава није могуће прецизно одредити. За то постоје бројни разлози: на првом месту, ради се о недостатним археолошким налазима; други, не мање важан, разлог је чињеница да су прве хришћанске богомоље настале током вишевековног процеса развоја од првобитних, примитивних места за окупљање верника и простора за молитву и да су се еволуција и институционализација одвијале постепено; такође, питање датирања прве хришћанске цркве повезано је са начином на који дефинишемо цркву као објекат, односно, да ли се ради о наменски подигнутој грађевини или се у разматрање узимају и објекти првобитно друге намене, прилагођени новој сврси.

У референтној литератури најчешће се, као најстарији познат, још увек помиње објекат у Дура Европосу (данас Калат ел Салихије у Сирији, на обали Еуфрата), која потиче из прве половине III века. Ради се о типичној градској кући преуређеној за потребе хришћанске заједнице – domus

ecclesiae. Око унутрашњег дворишта организоване су просторије: једна већа, за окупљање, са катедром за епископа на источном зиду; једна мања, вероватно за катихумене, повезана са претходно описаном просторијом и са крстионицом (сл. 1.1.01.). Из прве половине III века потичу и релативно нови налази из Мегида (библијски Армагедон), откривени 2005. године, због чијег је значаја препоручено измештање затвора који се данас налази на том месту. Ради се о простору у оквиру куће која је највероватније припадала римском официру, у коме су обављани хришћански обреди ('Scientific Summary...').

сл. 1.1.01.
Основа храма у Дура Европосу

Постоје мишљења по којима се црквама могу сматрати и тзв. јудео-хришћанске синагоге, које се подижу највероватније већ у I веку, без обзира што су тада ритуали још увек у зачетку. Тако Баргил Пикснер (Bargil Pixner), бенедиктински монах и археолог, сматра да је на месту на којем се највероватније одиграла тајна вечера, већ крајем I века подигнута једна таква синагога, коју је 1951. пронашао археолог Пинкерфелд. Пикснер своју тезу доказује хришћанским натписима нађеним на најстаријем слоју пода и оријентацијом грађевине према месту на коме је Исус распет, а не према јерусалимском храму као што је уобичајено за јеврејске синагоге. Овај објекат саграђен је недуго након другог егзодуса и уништења храма 70. године (Pixner 1990). Иако ова хипотеза није општеприхваћена¹⁰, значајна је због начина на који третира сам појам цркве. Тој школи мишљења донекле иде у прилог и чињеница да речи синагога (συναγωγή) и еклисија (ἐκκλησία), која је касније преко латинског дошла у романске

¹⁰ Неке од замерки резимира у својој књизи Скарсауне (2002: 188-191); Германо након обимне анализе са резервом прихвата могућност да се ради о јудео-хришћанској синагоги из времена I-IV века (в. Germano [2009(?)]).

језике и користи се у значењу „црква“, на грчком имају приближно исто значење – скупштина.

Најстарије хришћанске цркве, у најужем смислу те речи, могу да потичу из III века, када су хришћанске заједнице знатно бројније и снажније, а веровања и обреди чвршће установљени него раније; према Краутхајмеру (2008: 24), хришћанска архитектура пре 200. године не може да постоји. У „Историји Цркве“ Јевсевија Кесаријског¹¹ (Памфила), стоји да су велике цркве подигнуте у многим градовима у временима пре Диоклецијанових прогона (*Eusebius Historia*, VIII 1:5), али је археолошких налаза још увек мало. Једна од најстаријих до сада пронађених могла би да буде црква у Акаби, за коју се претпоставља да је подигнута крајем III или почетком IV века (Parker 1998: 254).

Археолошка сведочанства о првим објектима наменски грађеним за цркве још увек су често на нивоу новинских извештаја о најновијим открићима¹², без коначне научне провере и потврде, тако да и даље може да се говори само о црквама смештеним у објектима попут стамбених, који остају једина позната места наменски грађена или преуређивана за хришћанско богослужење, све до давања слободе исповедања вере хришћанима. То за предмет овог рада није од суштинског значаја, јер нас не интересује прецизно датирање, већ процес настанка и развоја хришћанске сакралне архитектуре, као и различита схватања о томе који је минимум услова који неки објекат треба да испуни да би се могао сматрати црквом. Како се у Новом завету под црквом подразумева заједница верних, може се прихватити да је црква у архитектонском смислу, место сабирања те заједнице.

Имајући у виду претходно наведено, може се резимирати да су првобитна места окупљања јеврејске, односно, јудео-хришћанске синагоге, за проповеди и молитве, и приватне куће, за молитве и заједничке трпезе, док се крштавање у почетку обавља на отвореном. Након коначног истеривања из синагога крајем I века (што је најавио још Христос, Јов.

---

¹¹ Јевсевије је значајан извор за историју хришћанске архитектуре, јер даје описе црквених грађевина у својим делима (*Историја цркве и Живот Константинов*).

¹² Тако на пример јордански археолози тврде да су пронашли остатке подземне цркве из времена пре 70. године (в. Samain 2008).

16:2), хришћани настављају да се окупљају само у приватним кућама, преуређеним за своје потребе, које су у својој основи и по спољашњем изгледу традиционални стамбени објекти. Ова својеврсна мимикрија била је утолико потребнија што је хришћанство, за разлику од јудаизма, било илегална религија у римском царству, па су након разлаза, када више нису могли да буду посматрани као једна од јудаистичких секти, хришћани морали да се клоне од јавности. Иако је романтична представа о верницима који су током прва три века морали да се крију по катакомбама превазиђена, мала заједница која је била окружена неодобравањем и изложена повременим прогонима власти није могла да гради објекте који би привлачили пажњу.

Како су хришћани одбацили спаљивање мртвих и рано почели да издвајају своја гробља, посебну категорију чини гробна архитектура, која се јавља већ у II веку и проистиче непосредно из римске. Иако су гробља понекад била подземна (катакомбе) сматра се да су предност имала она на отвореном (в. Krauthajmer i Ćurčić 2008: 30), чија архитектура чини важну спону између касноантичког паганског и ранохришћанског градитељства, о чему ће бити речи нешто касније.

У III веку, обреди су, пратећи јудаистички образац¹³, али са хришћанским садржајем и смислом (Фундулис 2004: 9) (молитве, певање химни и псалама, проповеди, причешће), у одређеној мери већ установљени (I Кор. 10:16-17, 11:4-5, 11:20-29, 14:26-33, Еф. 5:19). Из тога произилазе и просторни захтеви, који се, у најсажетијем облику, састоје из просторије за окупљање, молитве и причешће и просторије за крштавање, уз могућност проширења програма просторијама за оне који се припремају за крштење и за богослужбене предмете. Истовремено, било је и утицаја у обрнутом смеру, дакле архитектуре на обредну праксу. Наиме, постоје мишљења да је величина расположивих просторија утицала на појаву одређених разлика између тзв. трпезе љубави (агапе), која је и даље

---

¹³ Неки научници сматрају да не треба изгубити из вида утицаје хеленистичке и римске цивилизације, посебно у анализи порекла евхаристије (в. Rouwhorst 2007: 295-308).

имала облик правог обеда и одвијала се увече и евхаристије (Doig 2008: 4), која је померена на јутро, мада је обема исходиште тајна вечера¹⁴.

Са порастом броја хришћана и са развојем локалних (помесних) цркава, јављају се одређене промене у организацији живота и ритуалне праксе заједница; успостављена је организација и црквена јерархија, учвршћују се и прочишћавају догма и богослужења, мада још увек постоје значајне локалне особености (в. Фундулис 2004: 12). Упоредо са тим долази први пут до појаве прогона на целој територији царства, пошто се хришћанство почиње доживљавати као озбиљна претња поретку – један од доказа нелојалности било је одбијање приношења жртава римским паганским божанствима. Најозбиљнији су прогони средином III века, у време владавине Деција и Валеријана, и почетком IV века, за време Диоклецијана, када су, уз убиства и мучења верника, масовно рушени хришћански храмови (Мењ 2005: 319; Eusebius *Historia*, VIII).

313. година је кључна за даљи развој хришћанства и хришћанске црквене архитектуре. Миланским едиктом дата је слобода вероисповедања, проглашена је општа амнестија и враћена конфискована имовина. Процват црквеног градитељства који је уследио након тога, у великој мери је последица чињенице да је, осим што га је легализовао, и сам цар Константин, највероватније под утицајем своје мајке Јелене, прихватио хришћанство¹⁵. До тада полујавног карактера (јавне према унутра, за припаднике заједнице, приватне према споља) и интровертне, хришћанске грађевине сада су јавни објекти у пуном смислу те речи као и сакралне грађевине раније признатих религија, „окрећу се“ према споља и постају видљиве, тежећи да покажу свој значај.

Нов статус хришћанске вере и повећавање броја верника, довели су до потребе за изградњом нових религиозних објеката, мада се, као и у ранијем периоду, на неким местима користе постојеће грађевине, које се прилагођавају потребама нове намене¹⁶. Ранохришћанска архитектура

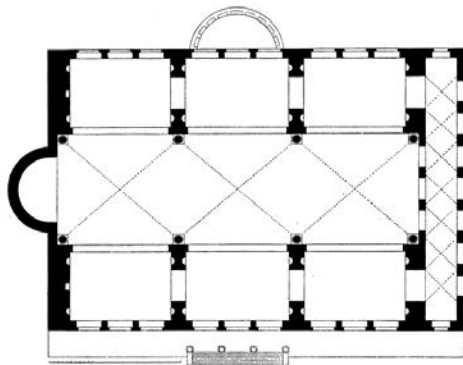
---

¹⁴ О другим изворима агапе и евхаристије, в. Rouwhorst 2007.

¹⁵ Иако је крштен тек на самрти, 337. године (Мењ 2005: 235), хришћанство прихвата и помаже најкасније од 312. године (Острогорски 1996: 67).

¹⁶ Од IV века хришћани употребљавају незнабожачке храмове (в. Кораћ и Шупут 1998: 15. нап. 3); на западу се то дешава још касније, у VI веку. Краутхајмер сматра (в. 2008: 41) да су

припада касноримској античкој традицији, с тим да се, услед потпуно новог садржаја и другачијег просторног програма, убрзо јављају новине. Зграде за окупљање заједнице и њене литургијске потребе су морале да буду знатно веће од преправљених стамбених објеката који су раније коришћени. За ту сврху, својим карактеристикама се наметнуо постојећи тип базилике¹⁷ (сл. 1.1.02.). Ово су биле грађевине намењене за окупљања већег броја људи, архитектонски различито организоване и обликоване¹⁸. Заједничка карактеристика им је да се састоје из велике дворане, којој могу бити додати бочни бродови (ређе по целом обиму) и апсиде (једна или више, са краће или дуже стране), а неке базилике су имале и галерије изнад бочних бродова. Тзв. „трибунал“, уздигнуто место за представника власти, могао је да се налази у било ком делу грађевине. Осим погодности за прихват већег броја верника, базилика је новој намени одговарала и због преплитања световно-религиозног карактера¹⁹.

сл. 1.1.02.
Максенцијева базилика

Питање порекла базиликалног облика првих хришћанских храмова детаљно је разматрано²⁰, уз најчешћи закључак да је оно у римској грађанској архитектури. Осим горепоменуто римске базилике, која је најероватнији узор, могуће исходиште су и архитектура агора, односно, форума, као

до тада хришћани избегавали употребу паганских храмова, држећи паганство за сушту супротност.

¹⁷ Краутхајмер истиче (в. 2008: 42) да се термин базилика пре односи на функцију него на нацрт.

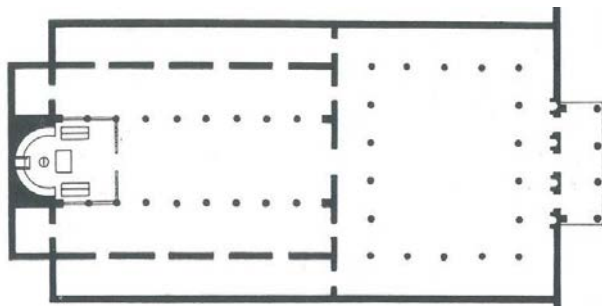
¹⁸ Доста детаљан опис развијеног типа базилике даје Витрувије (в. V 1)

¹⁹ У њој се налазила статуа царског божанства, којој су окупљени давали почаст (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 42). О фактичком религиозном карактеру римских базилика в. Doig 2008: 22.

²⁰ Исцрпан преглед релевантне литературе у: Кораћ и Шупут 1998: 16. нап. 5.

простора за окупљање које уоквирују тремови; тако се и хришћанска базилика може посматрати као средишњи простор за окупљање, само у овом случају покривен, са бочним тремовима (Кораћ и Шупут 1998: 17). На то указује и етимологија речи базилика, која долази од грчког βασιλική στοά, односно, краљевска стоа.

Хришћанска базилика се може сматрати само још једном новом врстом базилике, прилагођеном специфичним потребама. Осим прихватања већег броја верника, минимални потребни услови су издвојен простор за клир, и за још увек некрштене и покајнике. Базиликалне цркве тог времена су најчешће тробродне, са апсидом на краћој страни и често са атријумом испред. Апсида (трибунал) је резервисана за свештенство, наос за верне, олтарски простор је између или у апсиди; бочни бродови, предворје или атријум су за невернике и катихумене. Ретко су грађене галерије (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 43), али се јављају бочни анекси – екседре, за неке додатне намене (Кораћ и Шупут 1998: 18). Овом типу одговара базилика у Тиру (сл. 1.1.03), чији опис налазимо у Јевсевијевој Историји (X 4:37-72). Манго сматра да она не проистиче из константиновске римске базилике, већ из облика који су постојали пре прогона (Mango 1976: 61).

сл. 1.1.03.
Базилика у Тиру

Прилагођавање локалним условима и утицаји градитељске традиције, доводе до појаве бројних облика – тробродне, петобродне, удвојене базилике, са заједничким основним концептом просторне организације и поделе.

Осим вршења редовних служби и окупљања заједнице, грађени су и објекти на, за хришћане, значајним, светим местима (најчешће места страдања мученика за веру) која су привлачила ходочаснике и објекти посебне намене, попут крстионица. Базилике су најчешће служиле за обављање општег обреда, а за обележавање места мучеништва или за крштавање,

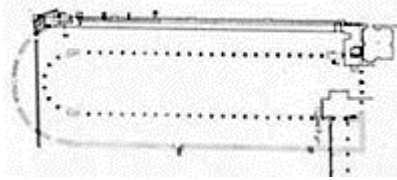

грађевине централног типа²¹ са веома сведеним просторним програмом. И крстионице и мартиријуми су могли да буду анекси главне црквене грађевине, али је то код крстионица чешћи случај; слободностојећи објекти су карактеристични по својој горњој конструкцији. Код баптистеријума се могу пронаћи сличности са античким термама, јер се најчешће састоје из просторије за урањање у воду и вестијаријума, али није могуће успоставити јасну градитељску везу (в. Кораћ и Шупут 1998: 19).

Изградња мартиријума је наставак традиције гробне архитектуре, маузолеја и хероона, за које је још у преримском времену карактеристичан централни план (Kurtović-Folić 1991: IV.26). Хришћанска меморијална архитектура која се развија већ у II веку, по Краутхајмеру проистиче директно из паганских корена, а извори су јој у античким хероонима, који у елементарном облику могу да се састоје само из једне нише и едикуле, и маузолејима. Монументални облици су, по њему, раније и лакше продрли у загробну архитектуру, јер је она у целости била приватна. Постојали су бројни различити облици, од отворених, преко полуотворених, до затворених, правоугаони, шестоугаони и крстасти, са тремовима или без њих, али је многим заједничко да су били засвођени и да имају апсиду изнад гроба мученика (в. Krauthajmer i Ćurčić 2008: 32-36). У IV веку долази до значајног ширења хришћанских гробаља, а јача и култ мученика и развија се ходочашће, па се све више граде меморије и мартиријуми; они врло често преузимају и функцију обичне цркве. Због потребе за одржавањем сахрана, меморијалних служби, погребних гозби, али и редовних служби настаје специфичан архитектонски облик који се састоји из базилике и амбулаторијума (потеклог из паганских маузолеја) око апсиде (в. Krauthajmer i Ćurčić 2008: 51-53) и представља синтезу подужног и централног типа грађевине (сл. 1.1.04.).

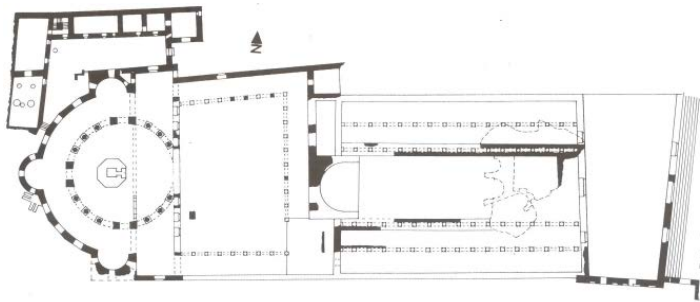
---

²¹ То се ипак не може узети као опште правило препознавања, јер и један и други тип могу имати „супротну“ или обе намене (в. Mango 1976: 87); Осим тога, разноврсност облика у Константиново време је толика, да Краутхајмер сматра како пројектовање цркава у то време не познаје норме (в. 2008: 64).

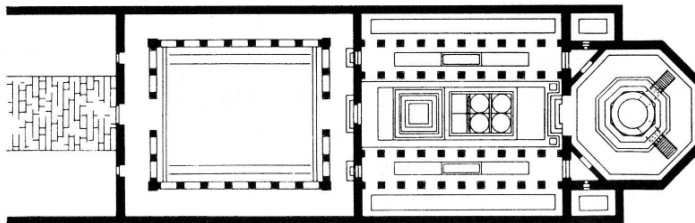

сл. 1.1.04.
Базилика са амбулаторијумом – Сан Лоренцо
Фуори ла Мура

Цркве на месту Христовог рођења и гроба имају сличну просторну структуру – састоје се из једне централно симетричне грађевине (осмоугаоне, односно, кружне), која је специфична врста меморијалног објекта, испред које је петобродна базилика, а испред ове атријум.

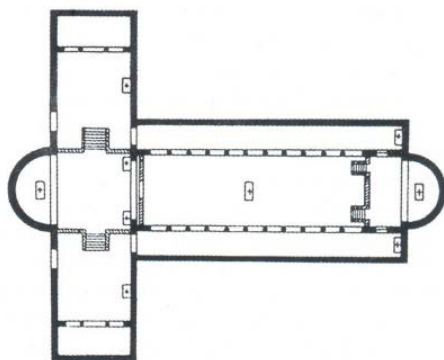
сл. 1.1.05.
Црква св. Гроба

сл. 1.1.06.
Црква рођења

Порекло ових облика може такође да се прати до касноантичких маузолеја. Међутим, маузолеји нису једини узор за објекте централног типа; велике, централно симетричне дворане кружног или полигоналног облика, вероватно и три и тетраконхалне јављају се у палатама и вилама од I века. Њихова намена, било да су у питању трпезарије, дворане за пријеме или одавање почести, као и преплитање световне и верске димензије, могу да се доведе у везу са неком од функција цркава (Kurtović-Folić 1991: V.6.) и објасне порекло примене у хришћанској сакралној архитектури, у којој ће централни тип, иако у почетку ређе примењиван, имати веома значајно место. Комбиновање мартријума са црквама основног култа и њихово спајање, одвијало се поступно, уз јасну подређеност мартријума; понекад су они претварани у олтарске просторе (в. Kurtović-Folić 1991: IV.77- IV.78, IV.107).

Након коначне поделе царства 395. године, и пропасти западног дела 476. када је завршена епоха антике, долази до постепеног гашења класичне културе. У време од краја V до краја VIII века у западној Европи нема значајних градитељских подухвата (в. Furneaux Jordan 1996: 99) нити нових идеја. Ранохришћанска традиција наставља да живи, а објекти из римског периода, сачувани у мањој или већој мери, нека су врста идеала (в. Traktenberg i Најман 2006: 185). До промена долази за владавине Карла Великог, који је за цара крунисан 800. године. Једно од поља на коме се потврђивала његова империјална амбиција и статус, било је и архитектура. Покушај успостављања континуитета у култури кроз каролинску ренесансу, био је потребан ради потврде легитимитета Карлове власти. Као резултат бројних различитих утицаја (антички Рим, ранохришћанска константиновска архитектура, па чак и Византија и оријент), прероманичка архитектура је у одређеној мери еклектична и постоји слобода избора елемената (в. Бошковић 1957: 169). Ипак, могу да се издвоје неке доминантне карактеристике, које се продужавају и на период романике. Задржан је основни базиликални план, с тим да по правилу постоји трансепт, али се олтарски део цркава значајно развија, услед појаве нових, специфичних потреба и одређених промена у литургији²² (сл. 1.1.07.).

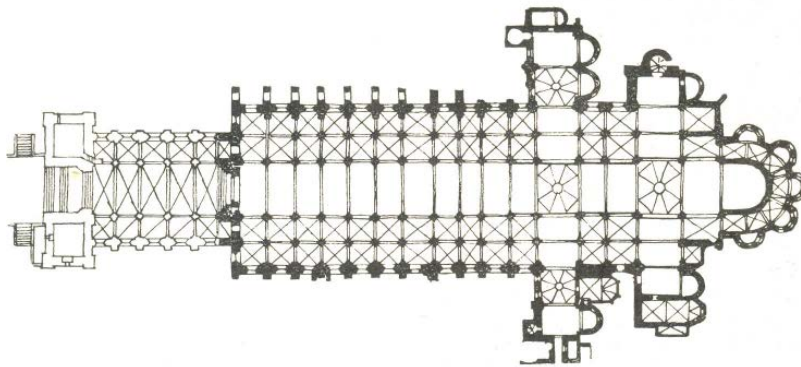
сл. 1.1.07.
Прероманичка црква – опатијска црква у Фулди

Олтар, односно часна трпеза, повлачи се из брода према апсиди, а клир је смештен испред, у простору „хора“, који се, због пораста монашких

---

²² На другом концилу у Туру, 567. Године, забрањено је лаицима да стоје међу клиром током службе. Прихватање римске литургије на латинском за време Пипина Малог, средином VIII века, уз велики значај хијерархије у организацији цркве, доприноси раздвајању верника и клира (в. Seasoltz 2005: 121-124).

заједница, повећава. Олтарски простор је уздигнут од брода, а јавља се и визуелна препрека, уместо раније ограде. Око крипте се гради деамбулаторијум, ради приступа реликвијама. На укрштању трансепта и главног брода понекад се јавља кула, а на западном делу честа је развијена просторна целина, најчешће са једном или две куле, тзв. вестверк²³. Већ од VIII века, над главним бродом почиње да се јавља камени свод (в. Бошковић 1957: 172), који је израз тежњи ка монументалности и трајности. Утицаји монашких редова и хришћанског ходочашћа, у романици су још снажнији. Деамбулаторијум се гради око олтарског простора, пошто се реликвије више не држе у криптама (в. Traktenberg i Hajman 2006: 196), како би биле доступније ходочасницима; јавља се више капела за индивидуалне службе, обично зракасто распоређених око њега. Најважнији елементи из прероманике и даље су присутни – базиликални облик са трансептом (понекад и два) и кулом на месту укрштања, развијен вестверк, примена сводне конструкције, што све представља значајне новине у односу на ранохришћанске базилике; романичке базиликалне цркве су више, композиција им је сложенија (сл. 1.1.08.).

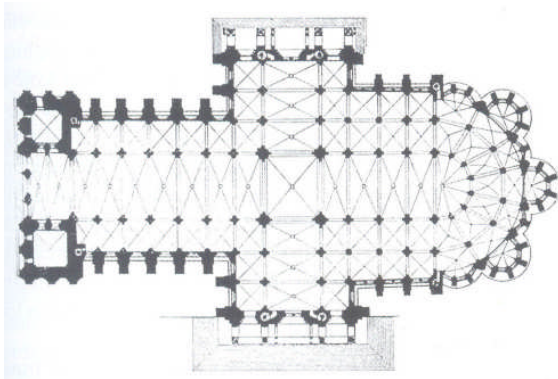
сл. 1.1.08.
Романичка црква –
Клињи

Осветљење наоса је ретко кад „базиликално“, већ обично посредно, што ствара посебну атмосферу, различиту од мистике светлости која је карактеристична за рано хришћанство.

Организација простора у готичким црквама не разликује се значајно од оне успостављене у периоду романике. Разлике у појавности црквених објеката нису последица литургијских промена, већ другачијих

²³ Могући су утицаји сиријске архитектуре на овакво решење: в. Бошковић 1957: 193; Kurtović-Folić 1991: IV.146; Mango 1976: 144.

друштвених околности. То је време зрелог феудализма, када цветају слободни градови; подизање репрезентативне црквене грађевине, постаје донекле и ствар престижа локалне заједнице²⁴. И даље је главни тип базилика са развијеним олтарским простором и трансептом (понекад два, нпр. у Енглеској), чиме се формира основа латинског крста (сл. 1.1.09.).

сл. 1.1.09.
Готичка црква – Шартр

На месту укрштања обично се гради стрела, а куле доминирају западним прочељем²⁵. Бројне су локалне варијанте те основне просторне структуре, али је основна функционална шема готово свуда иста (в. Бошковић 1957: 237). У исто време, готички утицаји у Италији су слабији, јер је тамо античка традиција најјача и остаци из те епохе свеprisутни, а осећа се и снажан утицај Византије, што ће имати значајну улогу у настајању Ренесансе. Специфичност готичке архитектуре произилази из њених конструктивних и обликовних карактеристика. Примена преломљеног лука и ребрастог свода даје велику слободну градитељима у компоновању динамичних маса које стреме ка небу. Уместо масивних зидова из претходног периода, захваљујући увођењу потпорних лукова са контрафорима, спољашња опна је знатно више перфорирана и постепено се дематеријализује, а пун зид замењује лагана скелетна конструкција са великим површинама испуњеним витражима. Иако се не јавља као последица нових литургијских потреба, готичка архитектура је сасвим сигурно у значајној мери одраз савремене теолошке мисли и схоластичке и неоплатонистичке филозофије (в. Traktenberg i Хајман 2006: 224-228), са

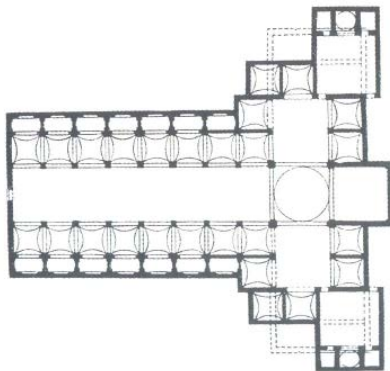
---

²⁴ О томе в. Бошковић 1957: 229; Traktenberg i Хајман 2006: 253; Seasoltz 2005: 136.

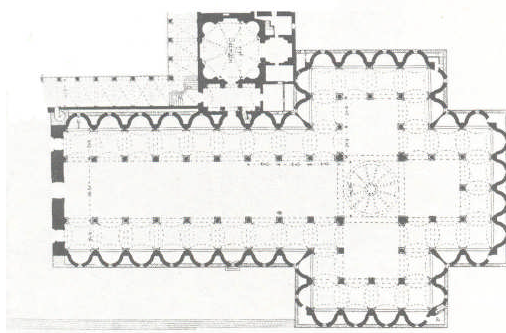
²⁵ На многим црквама било је замишљена и започета изградња већег броја кула, али је ретко где то остварено.

посебно важном улогом симболизма светлости као божанске еманације (в. Seasoltz 2005: 137; Doig 2008: 170; Traktenberg i Hajman 2006: 230).

Италија је због своје античке традиције и непрекинутих веза са Византијом била плодно тло за оживљавање тековина класичне културе. Црквена архитектура од ренесансе, када је човек као појединац постављен у центар пажње а световни и индивидуалистички дух преовладава, не заузима више онако значајно место као у средњем веку²⁶, али не губи одмах сасвим на значају. Ренесансни архитекти реинтерпретирају старе облике и из њих развијају нове стављајући их у рационалан оквир правилне геометрије и јасних пропорција. Одатле и проистиче тежња ка централизацији простора²⁷, која је довела до многих новина у сакралној архитектури ове епохе. Централна грађевина са куполом постаје идеал епохе (Velflin 2000: 99). Окрећући се формама насталим пре средњег века, градитељи оживљавају два главна ранохришћанска типа – базилику и централни тип (Seasoltz 2005: 151). Брунелески пројектује две велике базилике у Фиренци – Сан Лоренцо и Санто Спирито (сл. 1.1.10. и 1.1.11.).

сл. 1.1.10.
Сан Лоренцо у Фиренци – Брунелески

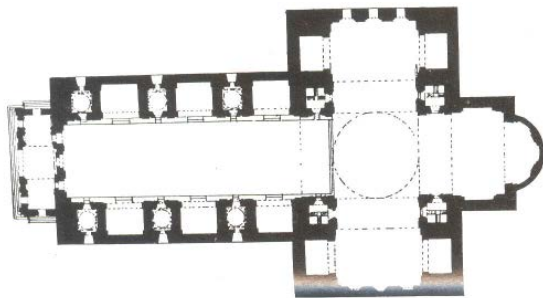
сл. 1.1.11.
Санто Спирито у Фиренци –
Брунелески

---

²⁶ Сисолц сматра да је сада у фокусу палата владра, а не више црква (2005: 152).

²⁷ Значајни су теоријски утицаји Леонарда и Албертија, као и филозофије неоплатонизма.

То су објекти у основи латинског крста, тробродне базилике са широким трансептом са куполом на месту укрштања, и великим олтарским простором, али без деамбулаторијума, што је у складу са италијанском традицијом, и са бројним капелама по готово целом обиму. Код цркве Санто Спирито²⁸ посебно је приметна тежња за централизацијом подужног плана, наглашавањем места на коме се укрштају трансепт и централни брод, чиме се предњи део визуелно смањује. Албертијева црква Сан Андреа у Мантови, такође је прототипска за тип латинског крста са куполом²⁹ (сл. 1.1.12.).

сл. 1.1.12.
Сан Андреа у Мантови – Алберти

Први ренесансни сакрални објект који, условно, припада централном типу је Брунелескијева „стара“ сакристија цркве Сан Лоренцо, чији наос има форму потпуно правилне коцке, са куполом на пандантифима³⁰. То је сасвим у духу ранохришћанске и античке архитектуре, јер се ради о некој врсти меморијалне архитектуре. Ипак, прва права централна грађевина ренесансе је његова меморијална црква Санта Марија дели Анђели³¹,

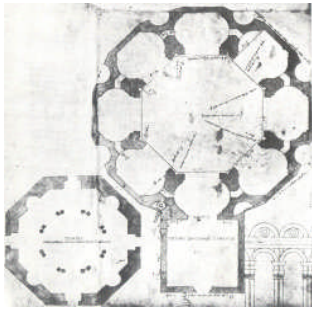
²⁸ По Мареју, можда инспирисана Латеранском базиликом (1986: 48).

²⁹ Овде је, као и у Брунелескијевим пројектима, присутна тежња ка централизацији простора, а се осећа много јачи утицај римске архитектуре, што је потенцирано аплицирањем pročеља по узору на античке тријумфалне капије. Алберти смело користи „паганске“ облике и инкорпорира их у „хришћанску“ архитектуру избегавајући неприкладне асоцијације.

³⁰ Питање порекла није сасвим разјашњено. Иако је купола над квадратном основом карактеристична за византијску а не за античку архитектуру (Traktenberg i Najman 2006: 283), Мареј сматра да није вероватан византијски утицај (1986: 41).

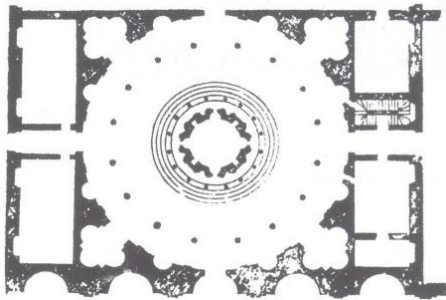
³¹ Исходиште је римски храм Минерве Медике (Murray 1986: 47). Брунелески се својим црквеним грађевинама у великој мери наслања на ранохришћанску традицију коришћења базиликалног плана за грађевине општег култа и централног плана за меморијалне објекте.

централно симетричне осмоугаоне основе, са нишама и куполом (сл. 1.1.13.).

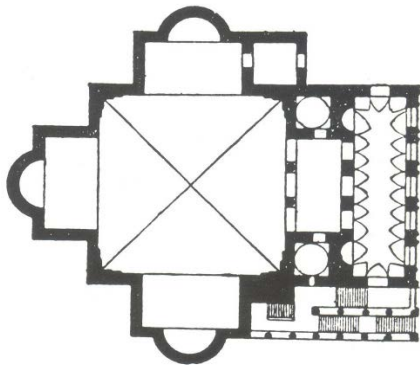
сл. 1.1.13.
Санта Марија дели Анђели – Брунелески

Својим Темпијетом, Браманте достиже врхунац, како се сматрало, античке архитектуре, мада је ова грађевина, која обележава место претпостављеног страдања св. Петра, сасвим у духу ранохришћанске градитељске логике (сл. 1.1.14.).

сл. 1.1.14.
Темпијето – Браманте

Велики значај за даљи развој сакралне архитектуре има Албертијева црква св. Себастијан у Мантови, пошто је то грађевина развијеног грчког крста, прва у новом веку³² (сл. 1.1.15.).

сл. 1.1.15.
Сан Себастијано у Мантови – Алберти

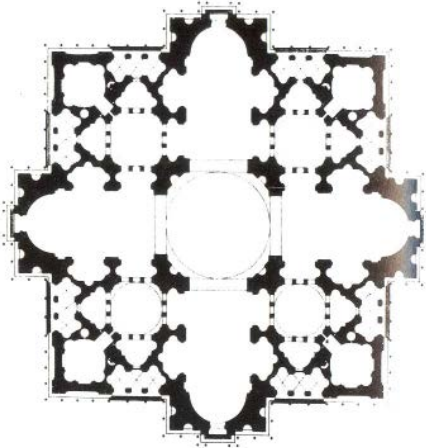
Овакве грађевине постају прилично „популарне“ међу архитектама тога доба, за разлику од свештенства које план грчког крста није прихватало

---

³² Могући утицаји архитектуре маузолеја Гале Плацидије и цркве Санта Кроче из средине V века из Равене (Murray 1986: 59).

због тога што не одговара литургијским захтевима и навикама, иако је симболички веома подесан за сакралну архитектуру. Наиме, фокусна тачка подужних цркава је на крају осе – у олтарском простору, док је жижа објеката централног плана у средишту. Овај проблем се јавља код Брамантеовог пројекта за цркву св. Петра, који је због тога готово сигурно и преправљен у грађевину облика латинског крста (Murray 1986: 133) (сл. 1.1.16.).

сл. 1.1.16.
*Свети Петар у Риму – првобитни
Брамантеов пројекат*

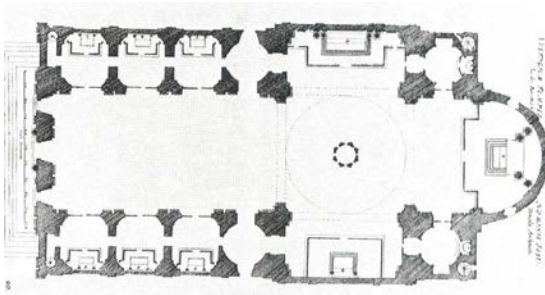
Наиме у овако конципираној цркви поставља се проблем хијерархије простора, пошто се олтарска апсида не издваја од осталих и не представља јасну фокусну тачку, а не постоји ни издужени брод погодан за процесије. Ипак, и у ренесанси, посебно у њеној касној фази, граде се и цркве са елементима подужног плана – посебно је значајна Вињолина Ил Ђезу, о којој ће, због утицаја на развој барокне архитектуре, бити речи у наставку текста.

За развој барокне уметности од кључног значаја је појава протестантске реформације и римокатоличка противреформација као одговор на њу. Утицаји на богослужбену праксу XVI века су били огромни (Seasoltz 2005: 164). Протестанти још увек не граде много нових објеката, покушавајући да преуреде постојеће, али је видљив раскид са новијом традицијом³³ и

---

³³ Треба имати у виду да су протестантске земље углавном имале искуство ренесансе другачије и закаснило у односу на Италију. Проблем у постојећим црквама им представља разуђеност унутрашњег простора која раздваја вернике и онемогућује им потпуно учешће у служби, док они, наглашавајући духовну једнакост, теже јединственом простору; у црквама са више олтара, задржавају само један (Seasoltz 2005: 164, 173, 174, 177).

покушај враћања старим облицима цркве (Traktenberg i Hajman 2006: 317). Неке од главних промена у црквеној архитектури, одвијају се већ у време на прелазу из зреле ренесансе у барок. Под утицајем тумачења одлука Тридентског концила (исто 2006: 317), на коме је тријумфовала противреформација, централни план се, као „пагански“ (Kilde 2008: 100-101), у другој половини XVI века, све мање користи у „чистом“ облику и бива комбинован са подужним³⁴. Вињола гради језуитску цркву Ил Ђезу у Риму у другој половини XVI века, доносећи значајне новине (сл. 1.1.17.).

сл. 1.1.17.
Ил Ђезу – Вињола

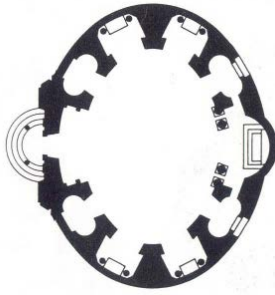
Унутрашњи простор је јединствен (црква је једнобродна, са бочним капелама), између наоса и олтара нема преграде, а важно место заузима предикаоница, како би били омогућени што бољи поглед на обред у олтару, и праћење проповеди. Ова црква имала је огроман утицај, јер су је језуити преузели као модел за своје цркве грађене широм света (Seasoltz 2005: 172; Murray 1986: 200). Римокатоличке цркве крећу се у правцу театрализације³⁵: олтар постаје позорница, а посебан значај при пројектовању придаје се доброј акустици и неометаним визурама; хор се измешта на галерије. У духу ове тенденције је и напетост комбинације подужног и централног плана карактеристична за барокне цркве³⁶. Бернинијева црква Сант Андреа ал Квиринале и Бороминијева Сан Карло

³⁴ Можда је и то разлог што се план цркве Св. Петра у Риму трансформише из централног у лонгитудинални Мадерниним продужавањем западног крака и додавањем прочеља из прве половине XVII века.

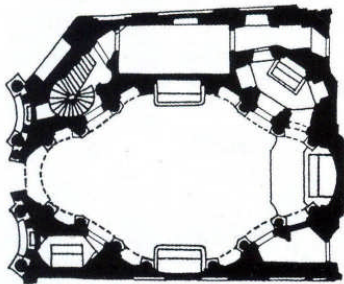
³⁵ Опширније о томе в. Seasoltz 2005: 172; Traktenberg i Hajman 2006: 330-331

³⁶ Тај утисак се појачава светлосним ефектима, односно комбиновањем добро осветљеног поткуполног простора са сразмерно мрачним простором базиликалног дела (Velflin 2000: 127).

але Кватро Фонтане завређују посебну пажњу због својих овалних основа³⁷ (сл. 1.1.18. и 1.1.19.).

сл. 1.1.18.
Сант Андреа ал Квиринале – Бернини

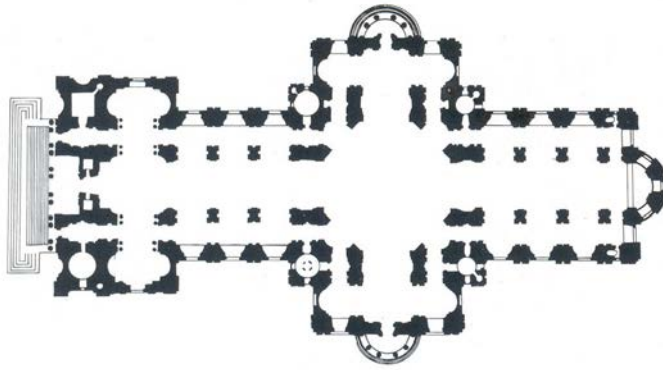
с. 1.1.19.
Сан Карло але Кватро Фонтане – Боромини

Цркве централног плана касније поново почињу да се граде³⁸, а акценат се ставља на форму и декорацију, са тежњом ка раскоши и снази утиска карактеристичном за барок и схватање уметности као оруђа цркве и вере. Архитектура XVII века изван Италије, посебно у Француској, налази се на прелазу између барока и неокласицизма. Под италијанским утицајима у Француској („Инвалиди“ и црква у Сорбони) и Енглеској почињу да се граде куполне грађевине, којих раније готово да није било (в. Traktenberg i Најман 2006: 352). Као архитектонски најзначајнија, издваја се катедрала св. Павла у Лондону, Кристофера Рена (Christopher Wren), највећа протестантска црква свог времена, саграђена на месту старе, након пожара из 1666. године.

---

³⁷ Развој у овом правцу наговештава опет Вињола, својим пројектом за цркву Санта Ана деи Палафренијери, с обзиром да је то прва црква овалне основе (в. Murray 1986: 198).

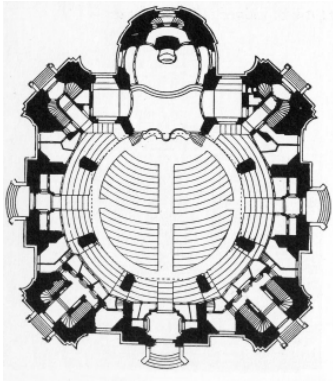
³⁸ У северној Италији нема дисконтинуитета у коришћењу овог типа (Velflin 2000: 102), можда и због снажног утицаја византијског наслеђа у Венецији и Равени. Карактеристичан пример је Лонгенина црква Санта Марија дела Салуте, са кружном куполом на октогоналној основи. Занимљиво је да је Паладијева црква Сан Ђорџо Мађоре, из претходне епохе, такође у Венецији, пример одступања од тада још увек доминантног централног плана, са својим специфичним кратким наосом, широким трансептом и дугачким олтарским простором са великим хором испред апсиде.

сл. 1.1.20.
Свети Павле у Лондону –
Кристофер Рен

Од првобитне идеје грчког крста у основи, дошло се до издуженог плана (сл. 1.1.20.), што је по неким мишљењима компримитовао архитектуру објекта (в. Furneaux Jordan 1996: 244-245); ипак, величанствена купола остаје најпечатљивији елемент ове цркве. Рен је своје цркве градио имајући у виду специфичности англиканског богослужења, где је, по његовом мишљењу, најважније да верници добро чују службу и виде проповедника; своје цркве сматра неком врстом аудиторијима (Seasoltz 2005: 183). То је у складу са општом тенденцијом у протестантским црквама тог времена, где причешће губи на значају, а акценат се ставља на литургију речи и проповеди (исто 180-181; Kilde 2002: 11). Архитектура се споља не разликује од савремених римокатоличких цркава, међутим, унутрашње уређење засновано је на другачијим принципима. Поред олтар, уводи се још један центар у виду предикаонице, док трећи фокус обично представља крстионица смештена уз улазни део; често се граде галерије да би верници боље могли да прате службу. Код англиканаца олтарска преграда више не раздваја свештенство од пастве; причесници улазе у олтар, а свештеник за време проповеди излази у наос (в. Seasoltz 2005: 181-182). Смањење значаја олтарског простора и увођење „конкурентских“ фокуса у виду проповедаонице, али и њихова истовремена блиска веза, погодују даљем развоју протестантских цркава према облику једнопросторних дворана које сада представљају првенствено места за окупљање хришћана, а не божју кућу (исто 184; Summerson 1996: 68). Лутеранска Богородичина црква у Дрездену, срушена 1945. па обновљена 2004. године, изразит је представник централног типа, који није често коришћен при пројектовању протестантских цркава, иако је погодан јер омогућује добру видљивост и

чујност, што је за протестанате од највишег значаја (Kilde 2002: 12, 15) (сл. 1.1.21.).

сл. 1.1.21.
Богородичина црква у Дрездену – Георг Бер
(George Bähr)

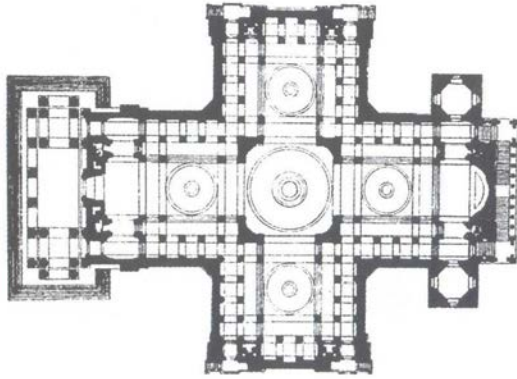
Епоха рационализма и просветитељства утиче на маргинализацију религије и следствено црквене архитектуре³⁹, а врхунац представља француска револуција, када први пут од 313. године држава заузима, макар привремено, непријатељски став према цркви. Осим тога, архитектура неокласицизма, за разлику од ренесансе која се надахњује римском касном антиком са којом и ранохришћанска архитектура стоји у блиској вези, много више дугује античким грчким узорима из претхришћанског доба, те је „пагански“ карактер, који се често сматрао неприкладним за хришћанске цркве, знатно присутнији. Сакрална архитектура епохе неокласицизма ретко је од значаја за општу историју архитектуре. Од реализованих пројеката може се издвојити црква св. Женевјеве у Паризу, касније преименована у Пантеон⁴⁰, са основом слободног грчког крста са пет купола⁴¹ (сл. 1.1.22.), која по својим одликама представља прекретницу у историји француског неокласицизма (Traktenberg i Hajman 2006: 396); по Самерсону (1996: 59), то је прва црква из XVIII века која нема барокне елементе.

---

³⁹ У свом делу *Précis des leçons d'architecture* чак износи да скоро да нема потребе бавити се сакралном архитектуром, с обзиром на „претерану количину“ сакралних здања која постоје (Diran 163).

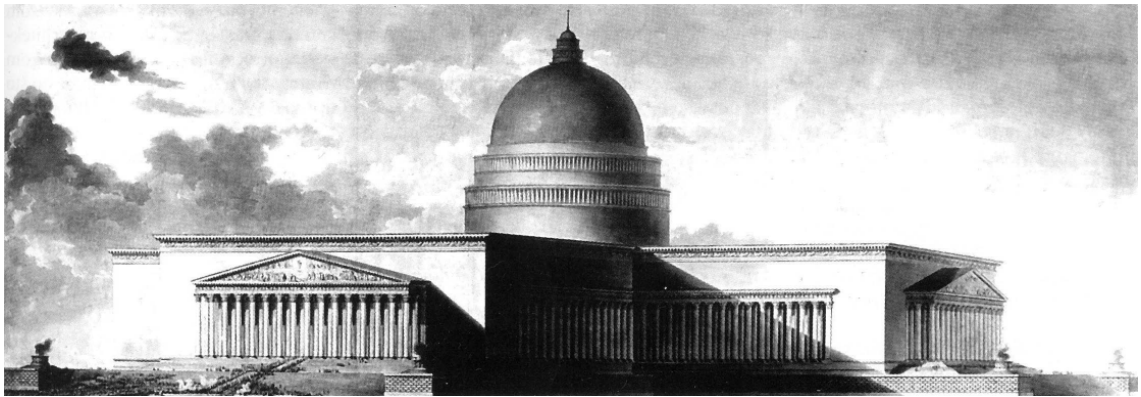
⁴⁰ Њен централни план, сасвим у духу античке и ранохришћанске архитектуре, потпуно одговара улози маузолеја.

⁴¹ Овде се виде и посредни утицаји византијске архитектуре, преко цркве св. Марка у Венецији (в. Traktenberg i Hajman 2006: 396).

сл. 1.1.22.
Црква св. Женевијеве – Пантеон у
Паризу – Суфло

Булеов визионарски пројекат за Метрополитенску катедралу, позивајући се на антику, уз вероватно коришћење Пантеона као предлошка постиже изузетну прочишћеност облика и грандиозност својствену овом архитектури⁴² (сл. 1.1.23.).

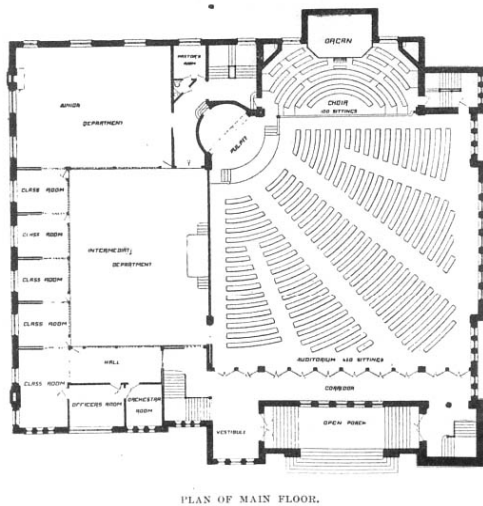

сл. 1.1.23. Метрополитенска катедрала – Буле

Док су, готово све до средине XVIII века цркве биле најзначајније јавне грађевине, уз фортификацијску архитектуру и палате у домену световне, односно приватне архитектуре, убудуће се јавља мноштво типова грађевина разних намена, стављајући постепено сакралну архитектуру у други план. Црквено градитељство потпуно губи на значају у XIX веку и креће се између подражавања облика из прошлости и експериментисања са новим формама, али без постизања континуитета. Под утицајем романтизма, као и тежњи ка обнови литургијског живота у протестантским црквама, али и међу римокатолицима (Seasoltz 2005: 194), јавља се у оквиру викторијанске готике последњи значајан стилски покрет у црквеној

⁴² Овај пројекат, намењен „култу Свевишњег“ и „Бесконачном Бићу“, има снажнију масонску него хришћанску конотацију.

архитектури (в. Traktenberg i Најман 2006: 439-443). За њен даљи развој, посебно у протестантском свету, значајно је коначно напуштање традиције употребе базиликалног или централног плана, крајем XIX века у Америци⁴³. Потпуна доминација проповеди као најзначајнијег елемента окупљања верника у евангелистичким протестантским црквама, уз укључивање социјалног елемента и покушај да се од црквене грађевине створи представа дома, доводи до коначне превласти грађевина које имају форму позоришта или аудиторијума (сл. 1.1.24.) у којем доминира проповедаоница, уз проширење градитељског програма разним пратећим просторијама у виду кухиња, трпезарија и др. (Seasoltz 2005: 201-204) и тежњу ка постизању спољашње сличности са приватним кућама (Kilde 2002: 156, 197-198).

сл. 1.1.24.
Ходочасничка конгрегациона црква у
Кливленду

---

⁴³ За исцрпну студију овог процеса в. Kilde 2002.

1.2. Развој модела византијског храма

Током хиљадугодишњег трајања византијске империје, на подручју које је припадало њеној цивилизацији, створени су бројни различити типови сакралних грађевина, које ће обележити источно хришћанство све до данас. Цела историја Византије, нераскидиво је повезана са развојем и променама статуса хришћанства. Иако формално настаје крајем IV века, два догађаја с његовог почетка, кључна су за то: први је издавање Миланског едикта 313., а други, чин оснивања нове престонице Константинопоља на месту града Византиона⁴⁴ 330. године; оба су везана за цара Константина. Најзначајнији датуми за коначно утемељење су давање хришћанству статуса државне религије 381. год., чему је следила забрана паганства 392. и подела царства на Источно и Западно 395. године⁴⁵; све за време цара Теодосија. Време успостављања Византије, поклапа се дакле са временом коначног уобличавања хришћанске вере, које се одвијало на васељенским саборима у Никеји 325. и Цариграду 381. год., када је и формулисан тзв. никејско-цариградски Символ вере, као темељ хришћанског учења⁴⁶. Ова чврста повезаност уређења и историје државе и цркве одржава се током целог трајања царства. И поред повремених сукоба световне и духовне власти, за Византију је карактеристична тзв. „симфонија“, која се огледи у присној вези и сарадњи цркве и државе у успостављању и одржавању поретка; цар је божји помазаник и заштитник вере и цркве⁴⁷ (в. Острогорски 1996: 51, 52), а мисионарски рад цркве блиско је повезан са спољном политиком

---

⁴⁴ Символички значај који је препознат у овом чину одражава се у именовању Источног римског царства Византијом, што је термин који савременици нису познавали; „Византинци“ су себе сматрали и називали Ромејима – Римљанима.

⁴⁵ Формално јединство империје трајало је све до пада Западног римског царства 476. године.

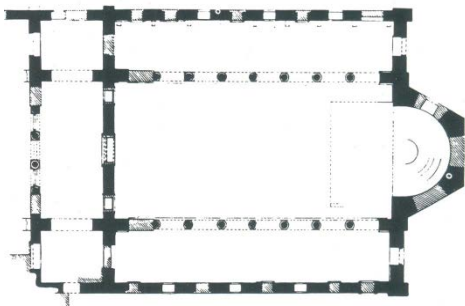
⁴⁶ И преосталих пет васељенских сабора одржано је у Византији, последњи крајем VIII века, а поводи за њихово сазивање и одлуке које су донете у тесној су вези са државном и културном историјом (о томе в. Острогорски, 1996: посебно 68-206).

⁴⁷ То се може довести у везу са римском традицијом у којој је цар имао и првосвештеничку титулу Понтифекс Максимус (то траје све до 379. год.: в. Острогорски 1996: 67), која је данас у употреби за римског папу.

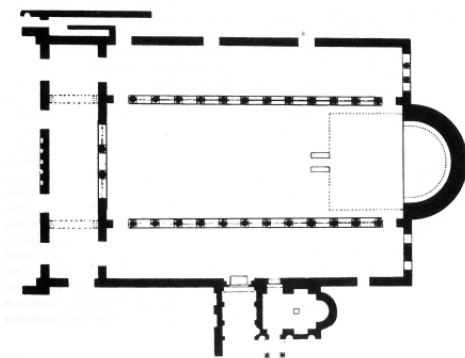

државе (Оболенски 1996: 327). Византија, међутим, није само хришћанска империја; она преузима и античке традиције, како државно-политичке (на првом месту римске) тако и културне (најпре хеленистичке, али и римске). „Римско државно уређење, грчка култура и хришћанска вера“, по Острогорском (1996: 48), основ су развоја византијског царства и културе.

У IV и V веку на подручју Византије, као и на западу, траје период ранохришћанске архитектуре, са истим или сличним преовлађујућим облицима базилика и грађевина централног плана, о чему је већ било речи у претходном поглављу. Најпознатије престоничке цркве подигнуте од стране цара Константина су Св. Софија⁴⁸ и Св. Апостоли. Ова потоња је посебна врста мартријума (апостолског) и маузолеја (царског)⁴⁹, где мартријум није додат, као у другим сличним објектима тога времена, већ је центар око којег се развија крстообразна грађевина са куполом изнад средишњег дела. Овај објекат имао је касније значајан утицај на формирање крстообразних грађевина и базилика са трансептом. Типичне базилике су Св. Јован Студитски у Цариграду и Богородичина црква у Солуну (сл. 1.2.01. и 1.2.02.).

сл. 1.2.01.
св. Јован Студитски у Цариграду

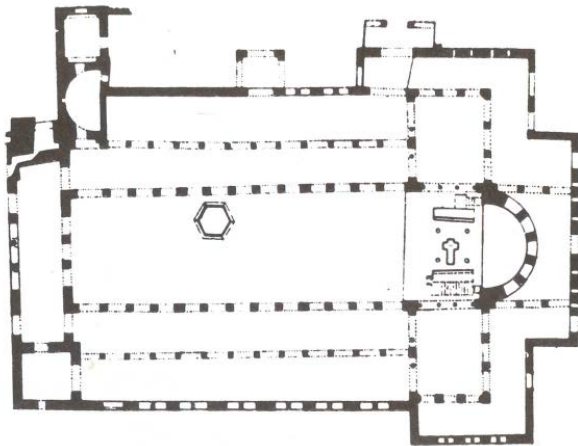
сл. 1.2.02.
Богородичина црква у Солуну

---

⁴⁸ Петобродна базилика са галеријама.

⁴⁹ Из Јевсевијевог описа (*Eusebius Vita*, IV 58-60) види се да је цар себи наменио централно место, између дванаест апостола.

По просторној организацији то су тробродне базилике са олтарском апсидом, и нартексом на западној страни, испред којег је атријум; обе са галеријама. Црква Св. Димитрија у Солуну издваја се својом сложеностју: простор наоса је решен као петобродна базилика са галеријама, а црква има и трансепт и сложено решен олтарски простор; испред њега, на месту укрштања главног брода са трансептом налази се бема⁵⁰ (сл. 1.2.03.).

сл. 1.2.03.
Св. Димитрије у Солуну

С обзиром да је ова црква нека врста почасног мартирејума (пошто се у крипти не налазе мошти св. Димитрија), могуће је да су градитељи увођењем трансепта покушали да унесу елемент централизације простора и укажу на симболичко средиште објекта⁵¹. Манго међутим сматра да у случају цркве св. Димитрија, трансепт нема везе са мартирејумским смислом објекта (в. Mango 1976: 75-79). Примери централног плана се граде у Сирији, где се, уз северну Месопотамију, најпре јављају камени лукови и сводови, што погодује развоју овог типа грађевина.

V век је значајан и због бројних теолошких расправа, које су биле повод за сазивање наредних васељенских сабора и даље профилисање верске ортодоксије, насупрот новим јересима (најзначајније су, након аријанске из IV века, монофизитска и несторијанска). Изгледа, ипак, да ова догматска питања нису имала значајнијег уплива на архитектуру тога

---

⁵⁰ Кораћ и Шупут (1998: 23) не слажу се са претпоставком је да је на том месту била планирана купола.

⁵¹ Нађа Куртовић-Фолић наводи (1991: IV.125) да су трансепти између осталог „везани за исказивање поштовања успомени на неко свето место или личност (и) за одлагање дарова“.

времена, а да је већи утицај локалних литургијских обичаја⁵². У исто време долази и до „прочишћавања“ типологије архитектонских облика који се примењују у сакралном градитељству. Базиликални облик стандардан је за одржавање редовних богослужења. Грађевине су најчешће тробродне, са апсидом на истоку. Понекад постоје галерије изнад бродова, спољашња или унутрашња припрата, крипта, ретко се јавља пар кула на западном прочељу и трансепт. Услед потреба развијене литургије, јавља се простор за припрему дарова и нека врста ризнице, али његов положај још увек није тачно утврђен и може да варира⁵³. Веће саборне цркве су исте основне концепције, с тим што могу имати још додатну крстионицу и параклисе – бочне капеле. Централни план се примењује за мартиријуме (кружни и октогонални са амбулаторијумом или крстообразни) и крстионице (најчешће октогоналне⁵⁴, са нишама или амбулаторијумом). Ипак и даље постоји богатство облика и варијантних решења, а нема сасвим стриктног раздвајања облика по намени⁵⁵. За разлику од Кораћа и Шупутове (в. 1998: 20-24), који сматрају да се временом јављају даље специфичности и јасне разлике између архитектуре у Цариграду и западним провинцијама, и у источном делу царства, на првом месту северној Месопотамији и Сирији, Краутхајмер (в. 2008: 96-97) издваја три, како их назива, „регионална стила“; један на латинском западу и у северној Африци, један на Балкану, у Малој Азији и уопште, приобаљу источног Медитерана, укључујући и престоницу, и један у унутрашњости

---

⁵² О томе в. Krauthajmer i Ćurčić 2008: 96. Метјуз (Mathews 1977) посебно истражује специфичности цариградских облика. Сједињавање локалних литургија, насталих у прва три века хришћанства, у јединствене обреде траје до краја позне антике (Taft 1992: 24-25).

⁵³ Претпоставља се да је функцији ђаконикона, ризнице и проскомидије могао у неким црквама бити намењен исти простор. У сиријским црквама то је јужно од олтара, у цариградским ван цркве, али близу олтарском простору (Mathews 1977: 155-161), а у егејским црквама вероватно ближе нартексу (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 298).

⁵⁴ У ранохришћанском симболизму број осам је симбол васкрсења (в. Krauthajmer i Ćurčić 2008: 95).

⁵⁵ О томе више у: Кораћ и Шупут 1998: 24; Krauthajmer i Ćurčić 2008: 96-98 и даље; Mango 1977: 10, 71, 87 и др.

Блиског Истока, од Египта до Јерменије⁵⁶. Преовлађујући типови у овим регијама опстају са различитим „успехом“: на западу трају до VII века, на Блиском Истоку до арапских освајања, а у Јерменији и током средњег века, док се у централним пордучјима Византије, промене јављају већ у VI веку, за време Јустинијана (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 97-98).

Свеобухватна државна и друштвена реформа, јачање царског ауторитета и ширење византијске власти, карактеристика су Јустинијановог времена. Цариград је у то време, већ више од једног века био државни, привредни и културни центар без премца, а његов престиж потврђен је и на црквеном плану. Најпре су, на трећем васељенском сабору 431. године у Ефесу, поражени представници ахтиохијске школе (на челу са Несторијем), а затим, на четвртном, 451. год. у Халкедону и моћна александријска патријаршија као представник монофизитизма (Острогорски 1996: 77-79). На истом сабору, епископи старог и новог Рима, римски папа и цариградски патријарх, у потпуности су изједначени. Империјалне амбиције о обнови римског царства, на пољу градитељства доводе до великих подухвата. Символично ја да, док Јустинијан укида неке од установа које су одржавале у животу класичну културу⁵⁷, задржавајући од римске цивилизације право, и архитектура његовог времена представља раскид са касноантичко-ранохришћанском традицијом у којој је базилика неприкосновено примарни облик црквене грађевине општег обреда, јер почиње апсолутна доминација централног плана са куполом, што се наставља у архитектури православних цркава, али и у исламској архитектури, до данас. Разлог за посезање ка овом типу облика, Краутхајмер, уз одређену резерву⁵⁸, види у литургијским специфичностима егејске области, где је централни брод, по његовим претпоставкама, био резервисан за свештенство, делови олтарског простора су се налазили дубоко у наосу, док су за вернике били намењени бочни бродови, галерије и нартекс. Како би литургија заузимала

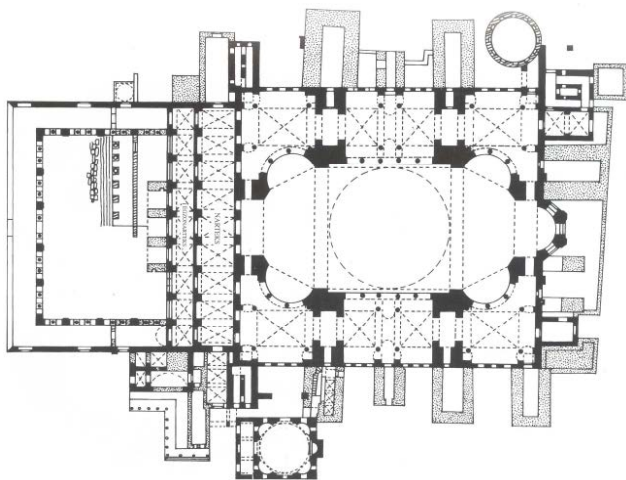
---

⁵⁶ Ова подела у великој мери одговара и тада већ постојећим или будућим црквеним поделама; прва регија је данас римокатоличка, друга православна, а трећа, већ у то време, претежно монофизитска.

⁵⁷ 529. године је укинута атинска Академија.

⁵⁸ в. Krauthajmer i Ćurčić 2008: 203-204 и нап. 3 из пог. 8.

средишње место у простору, централни план био је природно решење, управо супротно у односу на западну цркву. Међутим, како је Метјуз показао (1977: 117-125), то није био случај у Цариграду, где су лаици заузимали читав простор наоса, па ово објашњење тако постаје мање убедљиво, јер се најважнији споменик доминантно централног плана појавио управо у престоници⁵⁹. На месту старе цркве Св. Софије која је, у пожару током побуне „Ника“ изгорела⁶⁰, подигнута је највелелепнија хришћанска црква до тада. Специфичност овог објекта је толика да на овом месту није умесно упуштати се у његово описивање и анализу. Треба истаћи да она, посматрано шематски, задржава тробродну структуру, уз раније изнету претпоставку о начину коришћења простора. Чак и у случају да верници нису током целе литургије били онемогућени да приступе централном простору, он симболички „припада“ патријарху и његовој пратњи и са друге стране, цару са његовом свитом⁶¹; и један и други за народ су „представници“ Бога. И поред непоновљивости цркве Св. Софије, њеном изградњом неопозиво је уведен централни план са куполом у византијску црквену архитектуру (сл. 1.2.04.).

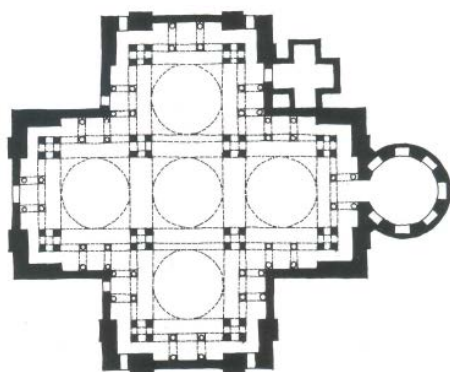
сл. 1.2.04.
Света Софија у Цариграду

⁵⁹ Св. Софија има израженију подужну осовину, што је последица специфичности службе за коју изузетан значај имају литије које се завршавају у цркви, а које су биле посебно развијене у Цариграду од времена св. Јована Златоустог (Taft 1992: 29-34; Mathews 1977: 138-147).

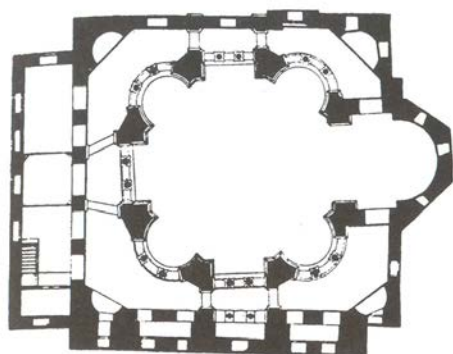
⁶⁰ Током побуне уништен је у пожарима велики број грађевина, што је додатно допринело појачаној градитељској активности касније (в. Бошковић 1957: 79; Острогорски 1996: 91).

⁶¹ Током малог входа процесија пролази целом дужином цркве, а амвон, који је веома значајан за време Литургије оглашених, налази се дубоко у наосу.

Друге значајне грађевине те епохе су црква Св. Апостола (сл. 1.2.05.), на месту раније из Константиновог времена, у основи слободни уписани крст, са пет купола, која је, попут своје претходнице, постала узор многим (Кораћ и Шупут 1998: 50), те Св. Сергије и Вакхо у Цариграду (сл. 1.2.06.), и Сан Витале у Равени⁶² (сл. 1.2.07.). Иако је симболички, утицај архитектуре Св. Софије био од изузетног значаја, једноставна решења мањих цркава имали су већи практичан утицај на даљи развој градитељства. Решење куполе над квадратном основом засновано је на дугој традицији, а доминацију стиче тек у VI веку, након што је усавршена техника изградње и створен преседан који је оправдавао значајније одступање од ранохришћанских прототипа. Спајање овог елемента са трансептом или делом олтарског простора базиликалне основе, по Краутхајмеру (2008: 244) има пресудан значај за даљи развој византијске архитектуре. Један од најбољих примера „куполне базилике“ је црква Св. Ирине у Цариграду (сл. 1.2.08.).

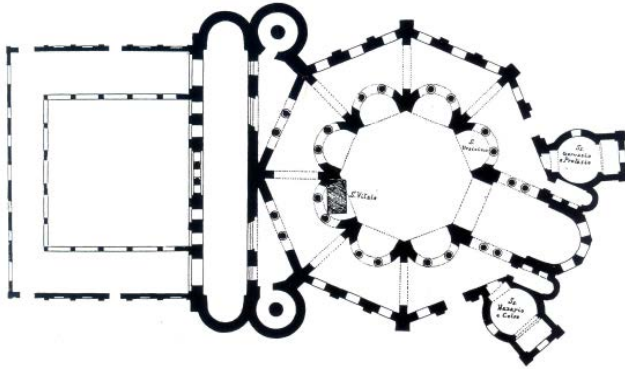
сл. 1.2.05.
Св. апостоли у Цариграду

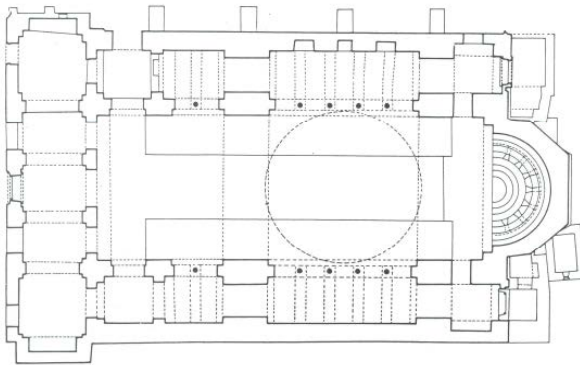
сл. 1.2.06.
Св. Сергије и Вакхо у Цариграду

---

⁶² Обе сродне цркве Св. Софије, по сложеном унутрашњем простору који ствара богате и разноврсне доживљаје просторних односа, и јасно присутне две опне које асоцирају на савремене концепте „куће у кући“.

1.2.07.
Сан Витале у Равени

1.2.08.
Св. Ирина у Цариграду

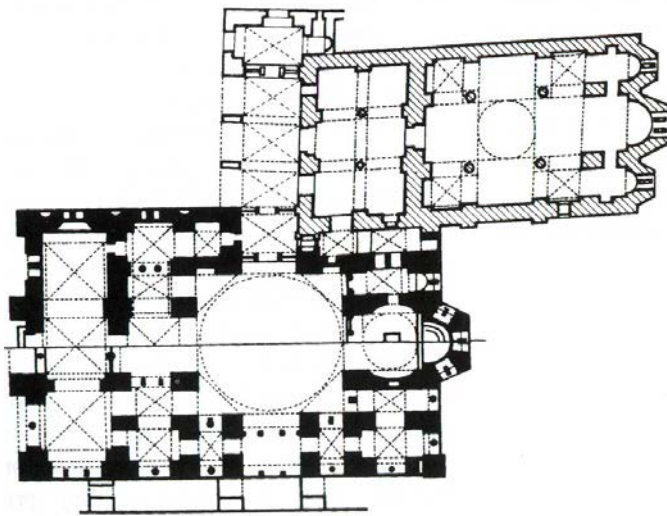
Време од VII до IX века обележено је сломом Јустинијанове обнове (в. Острогорски 1996: 96-103) и великом државном и друштвеном кризом, која је појачана успоном Арапа и каснијим иконокластичким борбама, дужим од века. На пољу архитектуре, оно припада трагањима која доводе до стварања новог, специфично византијског, типа цркве уписаног крста са куполом, али су недовољно позната и истражена, због малог броја остатака из тог времена⁶³. Грађевине типа базилике са куполом, вероватно су рађене по типу цариградске Св. Ирине (в. Кораћ и Шупут 1998: 104). То су тробродне базилике са нартексом и спратним галеријама, са развијеним олтарским простором. На просторну организацију цркава значајно је утицало раздвајање функције проскомидије и ђаконикона и њихово премештање ближе олтарском простору, у апсиде са његове северне и јужне стране⁶⁴. Краутхајмер (2008: 298) ово види као главно обележје цркене архитектуре овог периода. Постоје и објекти који су

⁶³ У престоници их уопште нема.

⁶⁴ Метјуз сматра (1977: 138) да проскомидија заузима место северно од часне трпезе тек од VIII века.

грађени по узору на цркву Св. Апостола, са планом развијеног крста са пет купола (Кораћ и Шупут 1998: 107-109). Осим тога и даље се граде базилике, тробродне, са нартексом и троделним олтарским простором, с тим да разлози њихове релативно честе изградње у овом времену, нису до краја разјашњени (исто 119-121).

Тзв. средњевизантијско доба траје од коначне победе над иконоборцима 843., до крсташког освајања Цариграда 1204. године. И поред сталних изазова са којима се држава суочавала, долази до значајне обнове на свим пољима, а оживљава и градитељство. Сматра се да је половина цариградских цркава и манастира, од оснивања до пада, саграђено управо у овом периоду. Већ средином IX века јављају се нови типови, мада се и стари, попут базилика и крстообразних куполних цркава, граде и надаље, најчешће у областима на периферији византијске цивилизације⁶⁵. Међу новим, или преображеним облицима, издвајају се цркве са куполом на тропима изнад квадратне основе, са осам ослонаца и елементима уписаног крста, чији је значајан представник Св. Лука у Фокиди из XI века, који је узор каснијим грађевинама овог типа⁶⁶ (сл. 1.2.09.).

сл 1.2.09.
Свети Лука у Фокиди

⁶⁵ Кораћ сматра (1987: 61, 62) да се базиликални тип, у XI веку, када више није био доминантан, нарочито уважава и гради уз епископска средишта, док се цркве централног типа са куполом подижу као манастирски католикон.

⁶⁶ О томе в.: Кораћ и Шупут 1998: 149-154 и Krauthajmer i Ćurčić 2008: 338-340. Овај тип разликује се од сажетог једнобродног облика са куполом над осам ослонаца (Неа Мони), а Краутхајмер издваја и сажети грчки крст као посебан и значајан, мада не распрострањен облик.

Главна карактеристика овог типа је жеља да централни, поткуполни простор буде што већи. Могући јерменски утицаји, претпостављени због конструкције куполе на тромпама, нису пресудни за настајање овог облика, јер је карактер архитектуре потпуно другачији; могуће је да се ради о тежњи за обновом јустинијанске традиције⁶⁷.

Још један тип црквених грађевина често се јавља у то време – то су триконхалне и тетраконхалне цркве, са специфичном развојном путањом која се може пратити од античких времена; ови облици се примењују због својих просторних и симболичких вредности. Међутим, најзначајнији облик црквеног градитељства из ове епохе, је тип уписаног грчког крста са једном или пет купола, који је преовладава од X века. Основне одлике овог типа су: квадратна основа са средишњим квадратним пољем изнад којег је на стубовима подигнута купола; краци крста су засвођени полуобличастим сводовима, а угаона поља крстастим. Олтарски простор се састоји из три апсиде (две бочне су резервисане за проскомидију и ђаконикон), а испред наоса се налази нартекс. Заједничка карактеристика ових цркава је да су углавном мале, што се објашњава тиме да су биле намењене најчешће монашким заједницама које су и даље бројне, али мање него раније. Литургијске карактеристике су јасно утврђене⁶⁸, а на њихову делимичну трансформацију највише утиче управо монаштво, које је пружило одлучујући отпор иконоборцима и тиме се изборило за примат у црквеним питањима (Taft 1992: 52). Због повећања броја светитеља, честих комеморативних служби и богослужења која свештеник обавља сам, подижу се бројни параклиси, слободностојећи, као анекси, или у припрати. Порекло облика још увек није разјашњено; недоумице појачава чињеница да је потпуно формиран већ у X веку⁶⁹, а с обзиром да је прва позната црква овог типа с краја IX века (цариградска црква Неа), може се

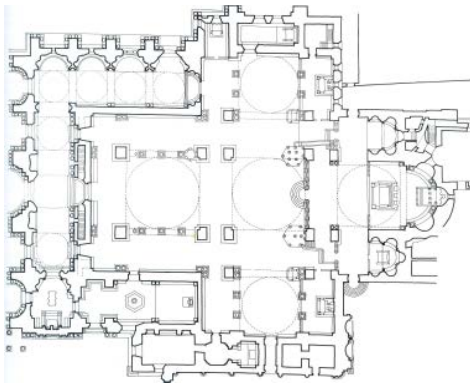
⁶⁷ О утицајима и јустинијанској традицији, в.: Кораћ и Шупут 1998: 154; Krauthajmer i Ćurčić 2008: 340; Mango 1976: 174.

⁶⁸ Краутхајмер сматра да је, чак и код парохиских цркава, наос и даље неприступачан верницима (2008: 343). Долази до сажимања одређених делова литургије, од чега је за архитектуру посебно значајна промена облика малог и великог входа, што утиче на развој олтарског простора са проскомидијом и ђакониконом (Taft 1992; Mathews 1977).

⁶⁹ в.: Кораћ и Шупут 1998: 139; Krauthajmer i Ćurčić 2008: 341-343; Mango 1976: 178.

са сигурношћу претпоставити да постоје претходници⁷⁰. До данас је сачувано највише цркава које припадају типу уписаног крста са једном или пет купола, који снажно обележава византијску сакралну архитектуру и још увек има велики утицај у целом православном хришћанству.

Из овог периода потиче и најзначајнија грађевина византијске провенијенције на западу – црква св. Марка у Венецији (сл. 1.2.10.), специфична по својој мешавини византијских и западних – романичких утицаја, крстообразна петокуполна црква, по узору на Јустинијанове св. Апостоле у Цариграду.

сл. 1.2.10.
Свети Марко у Венецији

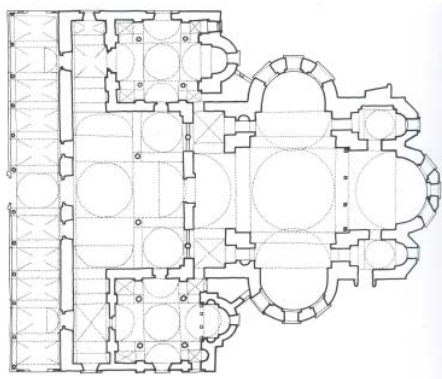
Архитектура манастирских цркава Свете Горе издваја се својим специфичним особинама. Најранији представник типа је католикон манастира Велика Лавра⁷¹, из X века (сл. 1.2.11.). То је триконхосна грађевина, са језгром у облику уписаног крста, развијеним олтарским простором (са ђакоником и проскомидијом), дубоком припратом и спољном припратом, и касније саграђеним бочним параклисима. Специфичности, попут бочних конхи и дубоке припрате (лити), могу се објаснити литургијским потребама, пошто северна и јужна конха имају улогу певница⁷², док се у нартексу служе часови (Mango 1976: 216). Овај облик касније постаје све раширенији, заједно са обредом који је развијен на Светој гори под утицајем палестинског монаштва и постао општеприхваћен у православном свету захваљујући исихастима у XIV веку (Taft 1992).

---

⁷⁰ Краутхајмер (2008: 341) износи претпоставке да је тип у престоницу стигао из провинције, било да је тамо настао или раније дошао из Цариграда.

⁷¹ То је први већи манастирски комплекс на Светој Гори, а подигао га је св. Атанасије Атонски.

⁷² Пошто је антифоно певање постојало и раније, није сасвим јасно зашто се бочне конхе тек сада јављају као правило, па је могуће и да су грађене из других разлога, а касније претваране у певнице (Kurtović-Folić 1991: IV.175-IV.177)

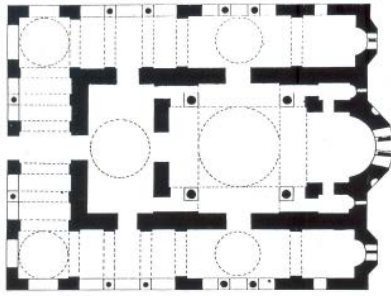

сл. 1.2.11.
Црква манастира Велика Лавра на
Светој Гори

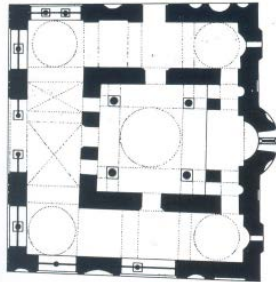
Последњи период византијске историје и историје архитектуре је време од пада Цариграда под крсташе 1204., до пада под Турке 1453. године. Време прве половине XIII века обележено је стварањем нових држава, а након ослобађања Цариграда 1261., краткотрајан период обнове претходи слому и нестанку државе. На пољу архитектуре црквених грађевина овај период не доноси значајне промене, када је у питању основна функционално-просторна организација. Изражене су регионалне разлике, са већим значајем периферних области него раније, а посебна пажња се придаје декорацији⁷³. Иконографија, која добија на замаху од краја иконокластичке кризе, сада је у свом најразвијенијем облику, и тежи се прекривању свих унутрашњих површина иконама (Mango 1976: 295). Иконостас добија развијену форму, тако да заклања од погледа обављање најважнијих литургијских функција (в. Kurtović-Folić 1991: IV.169). У солунским црквама Св. Пантелејмон (сл. 1.2.12.), Св. Апостоли (сл. 2.3.36.) и Св. Катарина (сл. 1.2.13.), око средишњег дела грађевине који одговара типу уписаног крста, са западне, северне и јужне стране гради се по обиму простори који одговарају некој врсти бочних бродова повезаних нартексом исте ширине. Порекло овог облика је вероватно угледање на цркву Св. Софије с краја V и почетка VI века (Бошковић 1957: 104; Кораћ и Шупут 1998: 306-309). Краутхајмер (2008: 415) сматра да је тај развој последица нових литургијских потреба, те да се простори потребни за крстионице, погребне обреде, комеморације; решење је у развоју простора око наоса – перистоона – или се граде анекси.

---

⁷³ Манго, уз стилску диверсификацију као последицу расцепканости државе и бројне регионалне манифестације, истиче и значај утицаја који долазе са запада и из исламског света (1976: 252).

сл. 1.2.12.
Св. Пантелејмон у Солуну

сл. 1.2.13.
Св. Катарина у Солуну

Тежња ка обнови појединих облика могућа је последица ентузијазма због обнове царства. Још једна специфичност црквеног градитељства ове епохе је да је црква ретко када грађевина слободна у простору, пошто долази до груписања функција и облика (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 414). Као новина јављају се под западним утицајима и звоници (исто 428 и нап. 18а; Бошковић 1957: 105).

Током свог трајања, византијска цивилизација и архитектура као део њене културе, извршили су снажан утицај на балканске државе, Рус(ију), али и Италију, уз сталну културну размену са западном Европом и Блиским истоком, а неки од типови сакралне архитектуре који су овде настали или добили свој препознатљиви облик користе се и дан данас као узор.

1.3. Специфичности српске сакралне архитектуре

Под појмом српске сакралне архитектуре, у овом поглављу биће обухваћени најзначајнији споменици који се у стручној литератури разматрају као део тог градитељског корпуса⁷⁴, без залажења у проблематику прецизне дефиниције појма и методологије одређивања припадности појединих споменика одређеној култури⁷⁵. Приказују се цркве изграђене или потпуно обновљене од IX века, када, након иконокластичких борби у Византији, почиње период обнове, с обзиром да нема довољно старијих споменика ни археолошких налаза.

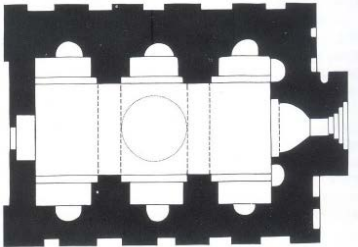
Прва група споменика која се обично назива прероманичком, настаје претежно у приморским областима, у времену раног феудализма од IX до XI (XII) века. То је и доба успостављања првих српских државних организација на Балкану, које ће бити завршено тек крајем XII века, и време коначног црквеног раскола. Споменике повезује највише географска блискост и слични друштвени услови настанка, а група је хетерогена по својим архитектонским карактеристикама, те се стога њено прероманичко одређење схвата условно и односи више на историјски тренутак него на стилске одлике. Специфичност овог подручја на плану културе, државне и црквене организације и градитељства је преплитање византијских и западних утицаја, што ће имати великог значаја и у настанку рашке школе. Граде се бројни облици који су настали у ранохришћанско и рановизантијско доба, од базилика, преко једнобродних грађевина са

---

⁷⁴ Приређивачи корпуса сакралних грађевина у оквиру едиције „Споменици српске архитектуре средњег века“ одредили су ближе овај појам тако да обухвата објекте настале у оквиру српске државе или, ако су им ктитори српског порекла, ван ње (в. Чанак-Медић 1989: 7).

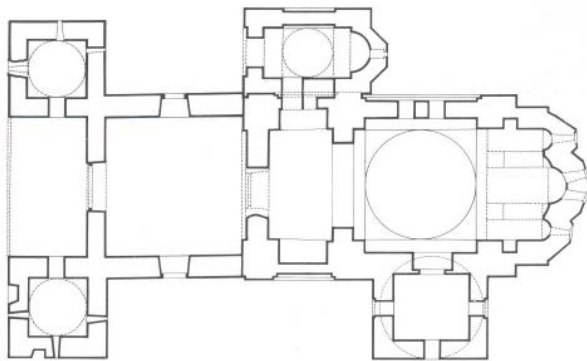
⁷⁵ Нека спорна питања атрибуције споменика до сада су постојала углавном у бугарској архитектонској историографији. Један од новијих примера је покушај Тулешкова да у корпус бугарске архитектуре укључи, између осталих, Богородицу Љевишку, манастир Дечане, Жичу, Љубостињу, Раваницу, Лазарицу и друге, истовремено називајући споменике тзв. рашке групе „итало-хрватским“ (в. Тулешков 2001: 146-163). Може се претпоставити да ће временом, упоредо са редефиницијом историје која се данас дешава у балканским државама, спорни постати и сви споменици који припадају српском наслеђу, а налазе се ван данашњих граница Србије.

куполом и триконхоса, до крстообразних, чије се заједничке карактеристике најчешће своде на секундарну камену пластику. За даљи развој средњовековне српске сакралне архитектуре најзначајнији је облик једнобродних куполних цркава, каква је црква св. Михаила у Стону (сл. 1.3.01.).

сл. 1.3.01.
Св. Михаило у Стону

Прва градитељска школа или стилска група, специфична за наше црквено градитељство је рашка, која настаје крајем XII века у време када Немања консолидује српску државу и почиње своју богату ктиторску делатност. Основне карактеристике просторног програма и склопа видљиве су већ у првој цркви ове групе, св. Николи код Куршумлије (сл. 1.3.02.), једнобродној цркви са куполом, троделним олтарским простором и касније сазиданом припратом са две бочне куле, чија градитељска решења указују на то да је дело цариградских мајстора (Чанак-Медић и Бошковић 1986: 28).

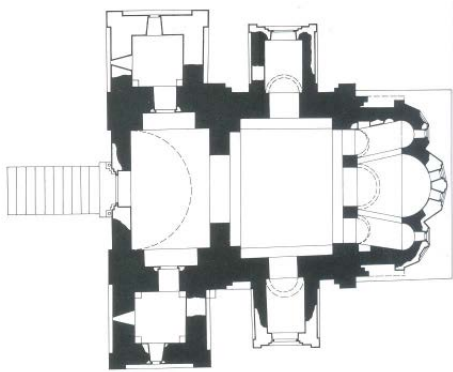

сл. 1.3.02.
Св. Никола код Куршумлије

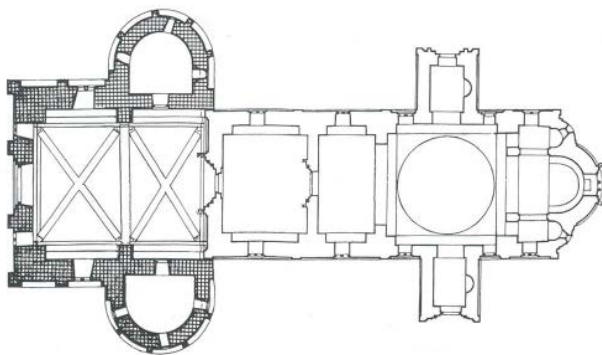
Овај програм развија се додавањем бочних предворја⁷⁶, који су присутни већ код Ђурђевих ступова (црква св. Ђорђа код Раса), где су видљиви и романички елементи у спољној обради, и свој пун облик достиже у Богородичиној цркви манастира Студенице, која има припрату саграђену

⁷⁶ Улога и порекло бочних вестибила није поуздано разјашњена, а претпоставља се да су уз чисто практичну, имали и литургијску функцију (в. Чанак-Медић и Бошковић 1986: 66-67).

истовремено са главним корпусом храма, и касније дограђен ексонартекс (сл. 1.3.03. и 1.3.04.).

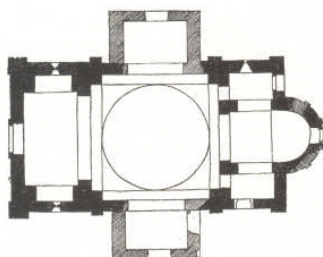

сл. 1.3.03.
Бурђеви ступови

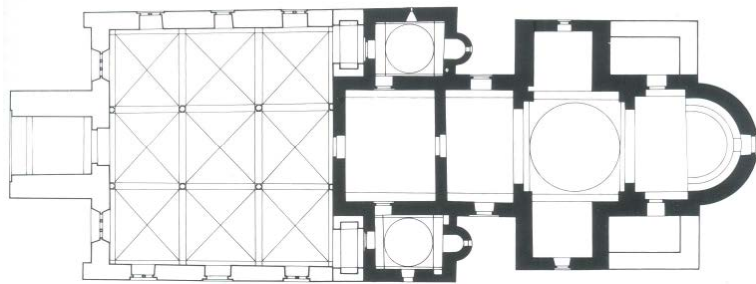
сл. 1.3.04.
Богородичина црква
манастира Студеница

У Студеници спој византијске концепције просторног решења и романичке обраде достиже потпун израз, а она због свог значаја, као Немањина гробна црква, постаје узор каснијим црквама рашке школе. Утицаји романике последица су ангажовања градитеља из приморја и са Запада, а могуће је да је и византијски тип једнобродне грађевине са куполом, у Рашку доспео са тог подручја (в. Кораћ 1987). Црква св. Марије у оквиру бенедиктинског манастира на Мљету (сл. 1.3.05.), иако највероватније саграђена истовремено са Богородичином црквом у Студеници или након ње, указује на бенедиктинце као могуће посреднике између градитељских традиција истока и запада (Дероко 1962: 17).

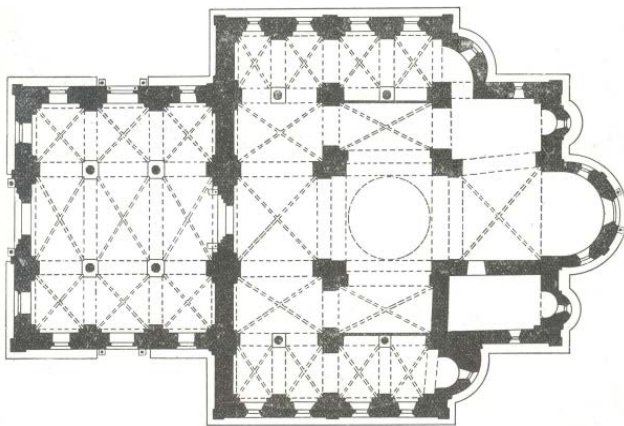
сл. 1.3.05.
Св. Марија на Мљету

За даљи развој просторног склопа значајна је црква манастира Жиче, која има нешто другачије конципиран троделни олтарски простор⁷⁷ (сл. 1.3.06.). Овде се први пут јављају бочне певнице, што ће, уз параклисе, преузети и касније грађени објекти ове групе.

сл. 1.3.06.
Црква манастира
Жича – Дом
Спасов

Тако формиран градитељски облик састоји се из једнобродне једнокуполне грађевине, са троделним олтарским простором, бочним певницама које делују као нека врста трансепта, припратом и бочним параклисима који, повезани, дају утисак бочних бродова базилике; већина црква има једну или две куле-звоника. Саборна црква манастира Дечани (сл. 1.3.07.) овом програму додаје крајње бочне бродове, перистооне⁷⁸, са параклисима потпуно повезаним са унутрашњим простором наоса.

сл. 1.3.07.
Саборна црква манастира
Дечани

Ово решење тумачи се као последица увођења јерусалимског обрасца богослужења у српску цркву⁷⁹, повећаног броја богослужења и нових светитеља (Чанак-Медић 2007: 81-82). Настанак и развој градитељског

⁷⁷ Милка Чанак-Медић сматра да су протезис и ђаконикон били део оригиналне замисли, иако су накнадно сазидани (1995: 67).

⁷⁸ По угледу на византијске цркве XIII века (Чанак-Медић 2007: 79-93).

⁷⁹ Хиландарски типик св. Саве одраз је литургијских струјања тога времена у православном хришћанству, где долази до спајања цариградских и јерусалимских елемената у чему је посебну улогу имало светогорско и палестинско монаштво (Taft 1992).

програма рашке школе резултат је многих чинилаца и утицаја који до краја нису разјашњени. Новине које се јављају код жичке цркве, упућују на улогу Светог Саве, који је допринео преношењу неких градитељских елемената из Свете горе, Никеје и Јерусалима⁸⁰, као што је, под његовим утицајем, цариградски допуњен елементима јерусалимског типика (Чанак-Медић и Кандић 1995: 69-70).

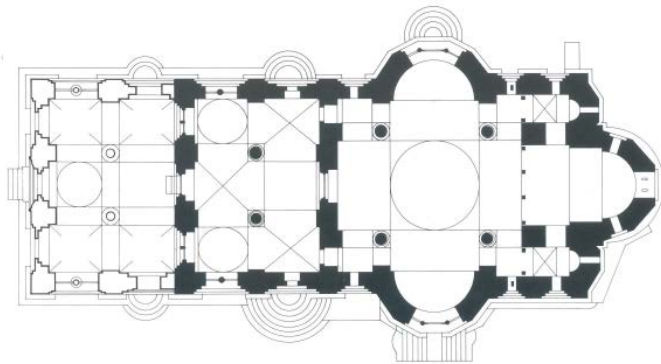
У јужним и источним пределима данашње или некадашње Србије, од IX века токови архитектуре су били нешто другачији, у непосреднијој зависности од токова византијске архитектуре. У време пре прикључења тих територија српској држави, као значајна појава се издваја обнова изградње базилика, које у тада већ нису више главни ток у византијској архитектури, што Кораћ тумачи угледањем на ранохришћанску и рановизантијску традицију подизања базилика као саборних цркава у важним црквеним центрима (Кораћ 1987: 68-76). Већ у XII веку, на том подручју долази до мешања солунских и цариградских утицаја (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 376), који у XIV веку, са проширењем државне територије за време краља Милутина које је довело до померања тежишта из приморских и централних области ка југу и истоку, почињу да играју важну улогу у српској сакралној архитектури⁸¹. Тако се почетком XIV столећа готово истовремено граде последњи представници рашке групе споменика и грађевине које се обично сврставају у византијску стилску групу, или тзв. српско-византијски стил. Као и код рашких цркава, постоји велико богатство облика које повезује стилски сродна спољна обрада и карактеристичан слог опеке и камена. Као просторно решење најчешћи је уписани крст, сажети или развијени, са једном или пет купола. Ова градитељска школа је по својим карактеристикама у потпуности византијска, без изражених локалних специфичности и представља део

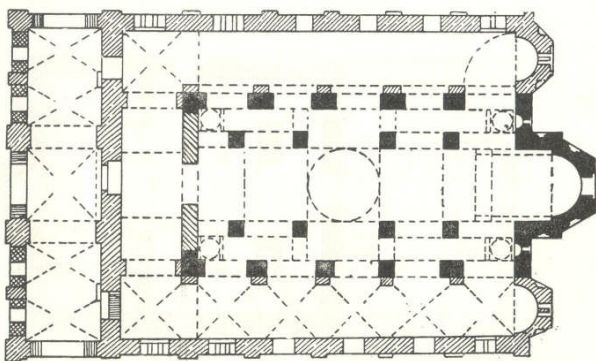
⁸⁰ За параклисе се претпоставља да су преузети од светогорских манастира, (Кораћ 1987: 150), као и певнице, мада су оне можда и аутохтон елемент (Чанак-Медић и Кандић 1995: 67); куле-звоници можда имају посредно цариградско порекло (исто 70), али су вероватнији директни романички утицаји (Кораћ 1987: 153), док су на решењима припрата препознати романички, али и никејски (исто 152) и светогорски утицаји (Чанак-Медић и Бошковић 1986: 113-114).

⁸¹ Ђурчић (2004) истиче значај солунских градитеља у том процесу.

главног тока архитектуре свога времена на простору византијског културног круга. Као што је за рашку школу пресудан утицај имала Немањина ктиторска делатност, тако је за прихватање „чистијих“ византијских образаца значајна Милутинова. Он је дао да се обнове или саграде данас најзначајнији представници ове групе споменика. Своју делатност је започео обновом Хиландара, који представља место сусрета позновизантијске и српске архитектуре (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 434). То је развијени уписани крст са куполом, троделним олтарским простором, припратом и бочним певничким конхама (сл. 1.3.08.).

сл. 1.3.08.
Хиландарски католикон

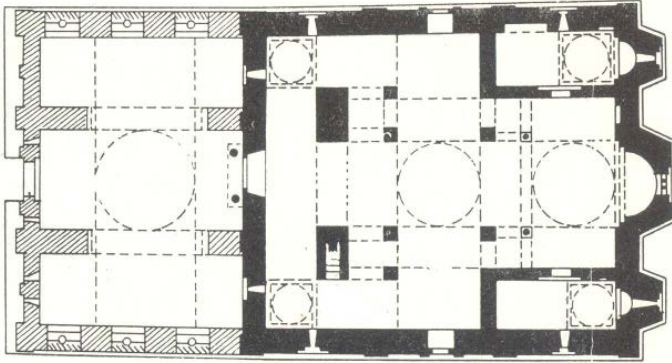

сл. 1.3.09.
Богородица Љевишка

Богородица Љевишка у Призрену (сл. 1.3.09.), као последицу изградње на постојећим темељима старије базилике, има специфично решење издуженог уписаног крста са пет купола, уз спратну спољну припрату са истакнутим звоником⁸². Архитектонски најзначајнија је грачаничка црква, која по општеприхваћеном мишљењу, са својом сложеном и динамичном композицијом два суперпонирана уписана крста, представља врхунско дело касновизантијског градитељства (сл. 1.3.10.). У решењу основе ове

⁸² Ни овде порекло звоника није до краја разјашњено, а могуће објашњење налази се у значају ове цркве (Кораћ и Шупут 1998: 332).

грађевине, позицији певница и параклиса, препознају се утицаји просторног програма рашке школе (Кораћ и Шупут 1998: 336), с тим да су овде сви „додатни“ елементи део компактне целине, чиме је остварено јединствено решење.

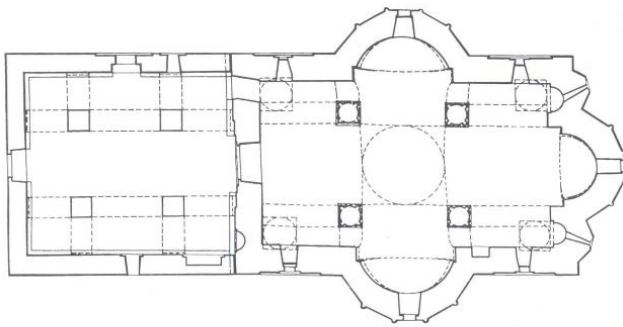
сл. 1.3.10.
Црква манастира
Грчаница

Последња значајна градитељска школа у српској средњовековној архитектури, пре доласка Турака, је моравска, која настаје у другој половини XIV века, у времену дезинтеграције српског царства. Ова независна локална школа поникла у Србији, израћа из византијског наслеђа⁸³, настављајући истовремено српску градитељску традицију, али са јасним специфичностима у организацији и композицији простора и спољашњој обради. По Бошковићу, она у себи сажима рашко, светогорско и косовско-метохијско⁸⁴ наслеђе уз оријенталне елементе у декорацији (Бошковић 1957: 293). Преузимајући план развијеног или сажетог уписаног крста, са једном или пет купола, моравска стилска група добија, као једно од својих главних обележја, облик триконхоса, изградњом северне и јужне конхе певница, највероватније под утицајем светогорских решења. Кораћ наглашава континуитет развоја, истичући зависност просторног склопа од претходних решења српских цркава типа уписаног крста, повезујући угледање на споменике немањићког времена са државотворним амбицијама кнеза Лазара (в. Кораћ 1987: 131-144). Комбиновање овог плана са триконхалним могућа је последица обновљеног утицаја византијске цркве којом у то време доминирају исихасти, након измирења са српском црквом (Куртовић-Фолић 1995: 70-71), којим је превазиђен

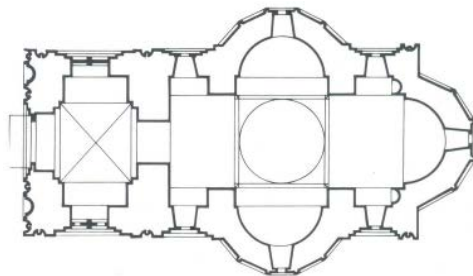
⁸³ Кораћ и Шупут (в. 1998: 357, 364) је сматрају неком врстом византијског класицизма.

⁸⁴ Овај аутор уместо термина српско-византијска, користи термин косовско-метохијска школа (в. Бошковић 1957: 289-290).

сукоб настао због проглашења српске патријаршије. Још једно решење специфично за српску сакралну архитектуру још од рашке градитељске школе, изградња купола на надвишеном кубичном постољу и овде је присутно (Дероко 1962: 180). У спољној обради најчешће се примењује византијски слаг опеке и камена (овде по правилу са три реда опеке), а јако је изражена плиткорелефна секундарна камена пластика. Прототип развијеног уписаног крста са пет купола у комбинацији са триконхосом је Вазнесењска црква манастира Раваница (сл. 1.3.11.), која има и накнадно сазидану припрату, док је придворна црква св. Стефана у Крушевцу – Лазарица – прототип сажетог облика овог плана са једном куполом и специфичном кулом-звоником и једновремено грађеним нартексом (сл. 1.3.12.).

сл. 1.3.11.
Црква манастира Раваница

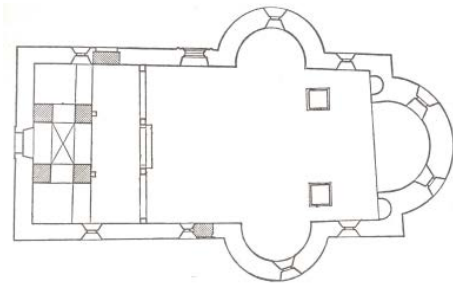

сл. 1.3.12.
Црква св. Стефана у Крушевцу
- Лазарица

Осим објеката који прате ове градитељске обрасце, постоји и мања група која од њих у неким елементима одступа, за коју није поуздано утврђено да ли представља варијанту моравске градитељске школе или посебан тип (Kurtović-Folić 1991: IV.207).

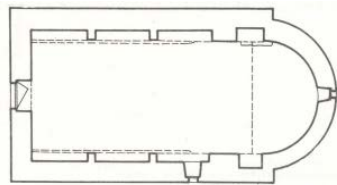
Измењене околности након пропасти средњевековне српске државе и коначног пада под турску власт у XV веку, значајно су утицале на даљи развој црквене архитектуре. Градитељска делатност је значајно редукована, мада није сасвим престала, и одржава се у смањеном обиму све до краја XVII века. Токови црквене архитектуре тог времена укорењени су у традицији и развијају се независно од суседних области и утицаја

исламске архитектуре (Шупут 1984: 101). Цркве из тог периода не чине јединствену стилску целину јер се у различитој мери угледају на раније споменике српског градитељства, задржавајући тако средњовековне концепције просторне организације. Граде се храмови од веома једноставних и сведених једнобродних облика у којима је само олтарски простор на неки начин наглашен, до сложенијих триконхалних или једнобродних једнокуполних облика који могу да имају припрату и бочне певнице. Група сакралних грађевина насталих у северним крајевима, највише у пределу Фрушке горе која постаје значајна манастирска област, наставља традицију моравске школе (Кораћ 1987: 225-239; Kurtović-Folić 1991: IV.221) (сл. 1.3.13.).

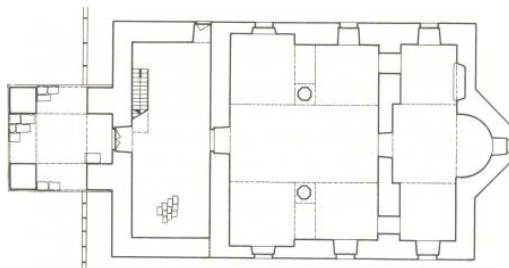

сл. 1.3.13.
Црква св. Николе у Сланкамену

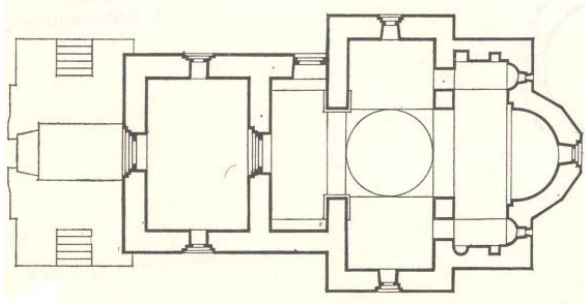
Цркве у југозападним српским областима, посебно у у Старој Херцеговини, ослањају се на пренемањихка решења, па се граде једноставне једнобродне цркве са карактеристичним звоником „на преслицу“ (сл. 1.3.14.), као и тробродне грађевине (сл. 1.3.15.), док цркве подизане у широј области западне Србије и источне Босне настављају у извесном облику традицију рашке школе (Шупут 1984: 68-80) (сл. 1.3.16.).

сл. 1.3.14.
Црква св. Арханђела Михаила у Велимљу

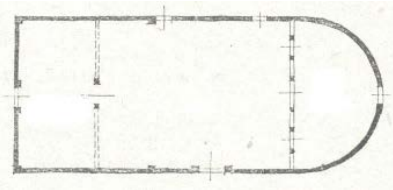

сл. 1.3.15.
Црква Благовештења у манастиру Житомислић

сл. 1.3.16.
Црква Ваведења Богородице
манастира Трноша

Као посебан облик издвајају се цркве брвнаре, које, слично поменутиим старохерцеговачким црквама, својим рудиментарним просторним програмом који подразумева једнопросторно решење са олтарском преградом, указују на минимум услова које је потребно испунити како би могло да се врши православно богослужење. Сложенији облици могу да имају и припрату (паперта, односно „женска црква“), хор изнад ње, трем, а од тридесетих година XIX века, граде се и звоници (Павловић 1961: 71). Мада су постојале и раније, овакве цркве, веома сличне обичним стамбеним објектима, добиле су већи значај у време турске власти, а грађене су све до XIX века (сл. 1.3.17.).

сл. 1.3.17.
Црква брвнара у Врби код Краљева

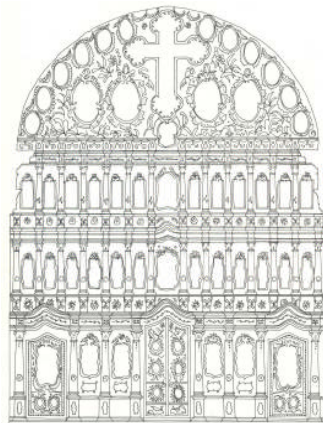
Српско православно црквено градитељство, у XVIII веку први пут након појаве рашке градитељске школе, потпада под директне утицаје средње- и западноевропске уметности; главни центри духовне, културне и уметничке активности налазе се на подручју Хабзбуршке монархије⁸⁵. То је време када се преплићу тежње ка очувању средњевековне традиције с једне стране, и прихватању нових културних импулса са друге. Снажан допринос укључивању у западне културне токове долази из Русије, позападњачене под Петром Великим и његовим наследницима, као и из данашње Украјине која је истим утицајима изложена знатно дуже и непосредније. Први елементи барокног градитељства су куле-звоници који се граде већ у првој половини XVIII века уз старе цркве, а затим почињу да се зидају и

⁸⁵ Сличне појаве у култури јављају се и у северној Србији током двадесет година аустријске власти од 1717-1739. године.

нове цркве са јасним обележјима средњеевропског барока. Један од најприсутнијих облика, посебно за бројне нове парохијске цркве (сл. 1.3.18.), је засведена једнобродна грађевина са високим звоником на западној страни (Јовановић 2007: 22), веома слична католичким црквама, што је последица како општег контекста и честог ангажовања страних мајстора, тако и верске и културне политике бечког двора који утиче на избор типологије црквених објеката⁸⁶. У унутрашњем уређењу, под утицајима словенског истока, јављају се високи иконостаси (сл. 1.3.19.).

сл. 1.3.18.
Црква Вазнесења у Јарковцу

сл. 1.3.19.
Иконостас Преображенске (Табачке)
црква у Сентандреји

Истовремено, постоје и тежње ка очувању наслеђа српског црквеног градитељства, које је, како је напред наведено, кроз триконхалне облике преузете из моравске школе трајало од XVI века и у овом подручју⁸⁷ (сл.

---

⁸⁶ в. Јовановић 2007: 20; Ђукановић 2005: 19-20. Матић у свом раду наводи одредбе по којима су православни Срби могли да граде цркве без обзира од какве грађе и каквог облика (Матић 1972: III). С друге стране, Медаковић наводи (1988: 29-30) тајну инструкцију кардинала Колонића из које се види да се овај не противи изградњи српских цркава, јер оне лако могу да се претворе у католичке.

⁸⁷ О томе сведочи захтев да се црква манастира Ковиља изгради по угледу на манасијску (Медаковић 1988: 30-31).

1.3.20.). Ипак, у два најважнија српска духовна центра тога времена, Сентандреји (сл. 1.3.21.) и Сремским Карловцима, постепено потпуно преовладава барокни дух (Медаковић 1988: 54).

сл. 1.3.20. Црква манастира
Јазак

сл. 1.3.21. Западна фасада Саборне
(Београдске) цркве у Сентандреји

XIX век и у српском црквеном градитељству карактерише истовремено трајање различитих приступа овом проблему⁸⁸, од традиционалистичког, преко барокно-класицистичког, до покушаја обнове „српско-византијског“ стила⁸⁹ под утицајем романтичарских кретања. Посебну улогу у томе има стварање српске кнежевине, постепено обнављање црквене самосталности у Србији и деловање на националној еманципацији са обе стране Саве и Дунава. Изградњом саборне цркве у Београду 1841. године, барокно-класицистички тип једнобродног храма са звоником пренет је из Аустрије у Србију. Комбиновање базиликалне основе са традиционалном

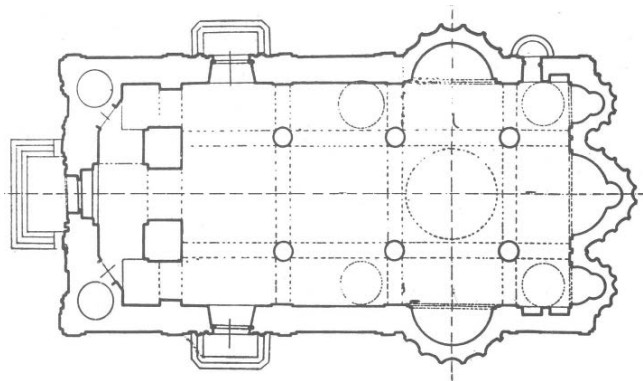
---

⁸⁸ Медаковић износи (1988: 38-39) како црква у то време није имала одређен став по питању црквене архитектуре, истичући постојање само уопштених захтева о потреби поштовања духа и стила православних цркава.

⁸⁹ Нарочити значај има истраживачки рад Валтровића и Милутиновића, који су се залагали за примену националних образаца при пројектовању (Кадиевић 1997: 33-35; Маневић 1969: 59; Perović 2003: 30-32).

моравском триконхалном шемом, уз dodatak високог звоника на западном pročelju, применио је Андреја Дамјанов на пројекту петокуполне цркве у Смедереву (сл. 1.3.22. и 1.3.23.), како би одговорио на услов инвеститора, слично као и век раније у Ковиљу, да нова црква подсећа на Манасију. Овај градитељ радио је под утицајима грчке поствизантијске, српске средњовековне и западне архитектуре XIX века (Кадиевић 1997: 14-24). Његова црква св. Тројице у Врању, тробродна базилика са тремовима (сл. 1.3.24.), наслања се на грчки базиликални тип (исто 20).

сл. 1.3.22. и 1.3.23. Црква св. Георгија у Смедереву – Андреја Дамјанов

сл. 1.3.24. Црква св. Тројице у Врању – Андреја Дамјанов

У Вазнесењској цркви у Београду из 1863., израженији је покушај ослањања на поједностављено схваћену средњовековну традицију, те је

барокни звоник изостављен (сл. 1.3.25.). Као главни елемент сличности са Раваницом, што је био захтев наручилаца (Кацијевић 1997: 25), градитељи су употребили решење са пет купола, које је у покушају остваривања симболичког континуитета примењено више формалистички, него што органски произилази из просторног решења цркве.

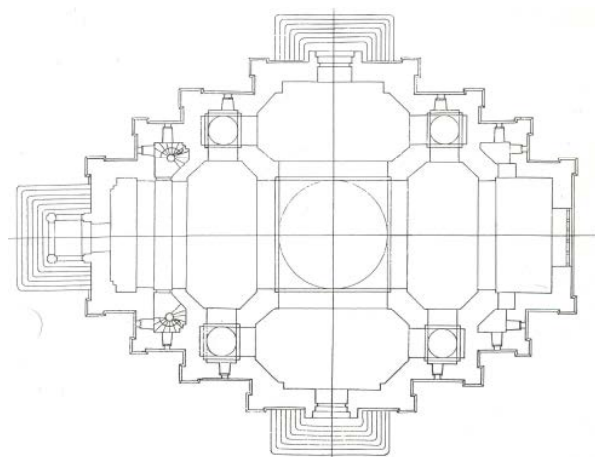
*сл. 1.3.25.
Вазнесењска црква у Београду*

Специфичан пример из тог времена је црква св. Спиридона у Трсту Карла Мачијакинија (сл. 1.3.26.), са основом у облику грчког крста, са пет купола, која представља специфичан покушај академске романтичарске интерпретације византијске архитектуре, на трагу сродних неоготичких и неороманичких истраживања и кретања у средњеевропској архитектури тога времена (в. Јовановић 2007: 88-99).

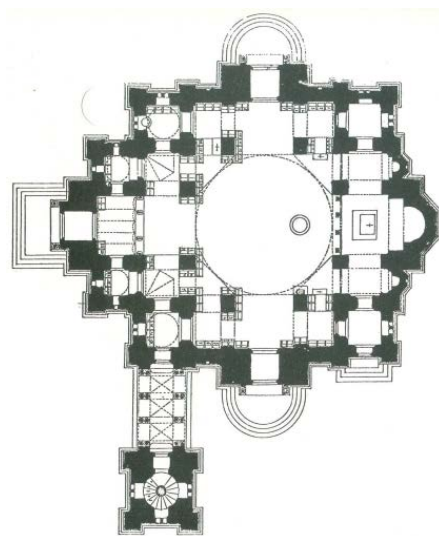
*сл. 1.3.26.
Црква св. Спиридона у Трсту – Карло Мачијакини*

Саборна црква у Крагујевцу Андреје Андрејевића, двоосно симетрична грађевина са особеним, кутијастим решењем олтарског простора, усамљен је пример утицаја руске интерпретације византијске архитектуре (сл. 1.3.27. и 1.3.28.).

сл. 1.3.27. и 1.3.28. Црква Успења Богородице у Крагујевцу – Андреја Андрејевић

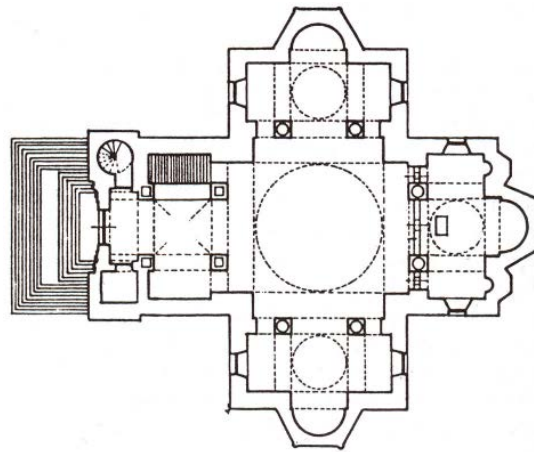
Најзначајнији покушај неовизантијске обнове или стварања српско-византијског стила у XIX веку долази од стране ученика Теофила Ханзена, Ивачковића, Илкића, Живановића и Николића, који у својим сакралним објектима слободно интерпретирају различите средњевековне, па чак и ренесансне елементе (Куртовић-Фолић 1995: 81), опредељујући се, са ретким изузецима, за куполне цркве централног плана, најчешће крстообразне основе, у виду уписаног или слободног крста⁹⁰ (сл. 1.3.29. и 1.3.30.).

сл. 1.3.29. и 1.3.30. Преображењска црква у Панчеву – Светозар Ивачковић

⁹⁰ Несторовић (1969: 52) сматра да се ова архитектура није одржала ни пренела на следећу генерацију архитеката због одступања од домаће традиције.

Истовремено са деловањем Ханзенових ученика, развија се приступ који се више угледа на нашу градитељску традицију⁹¹, што ће временом постати доминантан модел у црквеној архитектури (Кадијевић 1997: 66). Изразит пример тога тока је маузолеј-црква св. Ђорђа на Опленцу, чије је решење тражено на конкурсима из 1903. године⁹², али је објекат на крају изведен према пројекту са поновљеног конкурса из 1909. године (сл. 1.3.31.).

сл. 1.3.31. и 1.3.31а. Црква св. Ђорђа на Опленцу – Коста Јовановић.

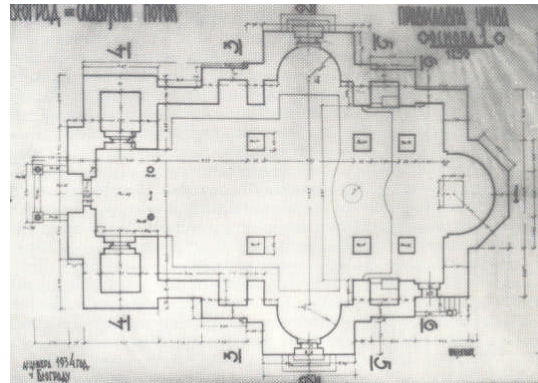
У овој петокуполној цркви са основом слободног крста, комбиновани су елементи различитих средњевековних споменика, а због специфичне намене изграђена је крипта, што није чест случај у српском црквеном градитељству. Сведена спољашња обрада допринела је општем утиску успешне и оригиналне стилизације и модернизације традиционалних образаца. За међуратни период карактеристична су ауторска трагања за одговарајућим начином интерпретације тзв. српско-византијског стила⁹³.

⁹¹ Томе је допринело њено све боље познавање и академско изучавање.

⁹² Овај конкурс и захтеви који су постављени пред учеснике, изазвао је полемику о односу традиционалног и модерног у црквеној архитектури, током које се, уз моравску школу, и Грачаница искристалисала као пожељан узор (в. Јовановић 2007: 110, 179-183; Кадијевић 1997: 73-77).

⁹³ Неодређеност садржаја овог појма резултовала је многим забунама; по контексту у којем су га користили расписивачи конкурса или полемичари, може да се закључи да се односи на споменике српске архитектуре средњег века, изузев рашке градитељске школе.

По свом стваралачком опусу издваја се архитекта Момир Коруновић⁹⁴ који, наслањајући се на традицију и користећи најчешће тип уписаног крста, ствара препознатљив стил са јаким лични печатом, карактеристичан за сву његову архитектонску делатност (сл. 1.3.32. и 1.3.33.).

сл. 1.3.32. и 1.3.33. Црква св. Лазара у Београду – Момир Коруновић

Црква Преображења у Сарајеву, Александра Дерока, ротонда са крстообразно распоређеним анексима, разликује се по својој, тада неуобичајеној, надахнутости пренемањихком архитектуром (сл. 1.3.34.).

сл. 1.3.34.
Црква Преображења у
Сарајеву –
Александар Дероко

И поред подизања великог броја цркава, као најзначајнији догађај издваја се конкурс за храм св. Саве на Врачару из 1926. године, у чијем се распису, резултатима и полемици која је уследила, изражавају све

⁹⁴ Кадијевић га сматра водећим аутором тога времена (1996: 109).

недоумице и спорна питања у вези са савременом архитектуром православних храмова, као и две деценије пре тога (сл. 1.3.35. – 1.3.38.). Расписом конкурса изричито је захтевано да храм треба да буде у „српско-византијском стилу из доба кнеза Лазара“ (Јовановић 2007: 192), али је најбоље пласирани, другонаграђени рад Богдана Несторовића, за узор очигледно имао Грачаницу. Коначно решење, добијено кроз сарадњу Несторовића и Дерока прерађено је тако да у већој мери подсећа на Аја Софију уз, за српску црквену архитектуру потпуно несвојствено, решење слободног грчког крста са, такође неуобичајеним, деамбулаторијумом око олтара.

сл. 1.3.35. Храм св. Саве – конкурсни пројекат Несторовића

сл. 1.3.36. Храм св. Саве – конкурсни пројекат Дерока

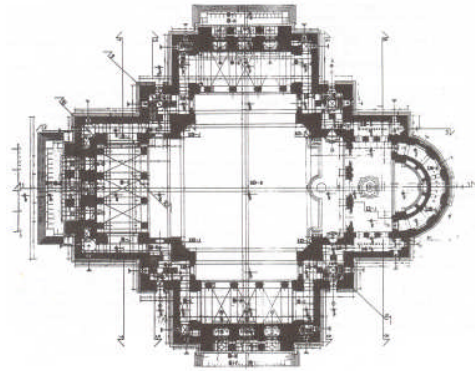
сл. 1.3.37. Храм св. Саве – коначни пројекат Несторовића и Дерока

сл. 1.3.38. Храм св. Саве – конкурсни пројекат Злоковића и Папкова

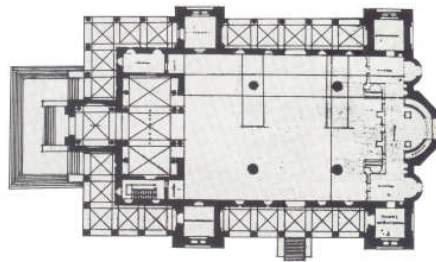
По том пројекту започета је изградња 1939. године, да би била настављена тек након више од четири деценије, по пројекту архитекте Пешића, који је у највећој мери поштовао оригинално решење. Без обзира на бројне проблеме који су пратили настанак храма, остварена је монументална и складна композиција, чија је архитектонска вредност

озбиљно нарушена неодговарајућом материјализацијом (сл. 1.3.39. и 1.3.40.).

сл. 1.3.39 и 1.3.40. Храм св. Саве – изведено стање

Други значајан конкурс из међуратног периода био је за цркву св. Марка у Београду, на којем су, поштујући услов из расписа да спољашњи изглед цркве буде што сличнији Грачаници (Ђурђевић 1996: 36), победила браћа Крстић. Њихов објекат, са четири мање куполе изван главног корпуса грађевине, великим тремом и високим звоником на средини западног pročеља, оштро је критикован (в. Марић 1995: 206-208) (сл. 1.3.41. и 1.3.42.).

сл. 1.3.41. и 1.3.42. Црква св. Марка у Београду – браћа Крстић

Са променом друштвеног уређења после Другог светског рата потпуно се мења и однос према црквеној архитектури, у ширем оквиру комплексних односа успостављених између државе и цркве, који су се кретали од прогона до суживота. Главна делатност усмерава се ка храмовима који спадају у домен заштите културног наслеђа, а изградња нових објеката, као и интересовање архитеката-пројектаната за област сакралне архитектуре, готово да замире. Ипак, до потпуног прекида у изградњи није дошло. Према подацима које износи Јовановић, до краја осамдесетих година

прошлог века изграђено је преко две стотине цркава (Јовановић 1987: 222), а 1961. године СПЦ је формирала свој пројектни биро на челу са арх. Тадићем (Јовановић 2007: 213). Грађене су углавном мале парохијске и манастирске цркве (сл. 1.3.43. и 1.3.44.), а процес изградње често је праћен озбиљним проблемима⁹⁵.

*сл. 1.3.43.
црква Покрова Пресвете Богородице код
Ђуниса – арх. Тадић*

*сл. 1.3.44.
Црква Успења Пресвете Богородице у
манастиру Денковац*

Након добијања одобрења за наставак изградње храма св. Саве и почетка радова средином девете деценије прошлог века, православна сакрална архитектура поново улази у жижу интересовања, а деведесетих година настаје права експанзија грађења цркава. Готово све цркве подигнуте након Другог светског рата чврсто се ослањају на традиционална решења, или их чак копирају, а Грачаница и цркве моравске школе и даље су главни модел по којем се пројектује. За овај период, као и за међуратни, тешко је направити свеобухватну класификацију објеката, јер су јаки

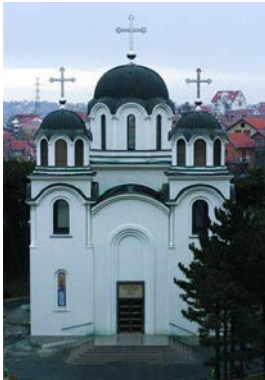
---

⁹⁵ Изградњи храма Сабора српских светитеља на Карабурми, на пример, годинама је одлагана због неслагања и оштрих протеста дела јавности активног у ондашњим друштвено-политичким организацијама (в. Лазич 2008).

утицаји ауторских стилизација историјских узора. Као преовлађујуће карактеристике, издвајају се: поштовање утврђене функционалне организације; примена куполних решења; коришћење облика из фамилије кривих (лук, свод, купола); историцистички третман фасадних површина⁹⁶ и примена декоративне секундарне пластике; употреба традиционалних мотива, на пример отвора у виду бифоре са лучним завршетком. Све ове карактеристике, осим прве – својеврсног функционализма – по свом не-модерном карактеру, у потпуној су супротности са архитектонским језиком који, изузев у периоду постмодерне, доминира и у Србији од краја прве половине прошлог века. Међу пројектантима се по обиму опуса издвајају архитекти Прокић, Љубица Бошњак, Ристић и Фолић, а значајна су и остварења М. Митровића, Б. Митровића, Крунића и Пешића (сл. 1.3.45. – 1.3.57.).

Цркве су по правилу централног типа, куполне, са стилским елементима обликовања и декорације, а најактивније ауторе одликује препознатљив пројектантски рукопис. Цркве Љубице Бошњак су по правилу једнобојне – беле, и имају специфично наглашену таласасту линију венца куполе, а на њима је препознатљив снажан утицај опленачке цркве (сл. 1.3.45.).

сл. 1.3.45.

Црква св. Јована Владимира у Београду – Љубица Бошњак

Објекте Предрага Ристића карактерише изразита декоративност и полихромија фасадних платана (сл. 1.3.46.), са изузетком храма Христовог васкрсења у Подгорици (сл. 1.3.47.), док је за Љубишу Фолића карактеристично да комбинује традиционалне елементе са савременим

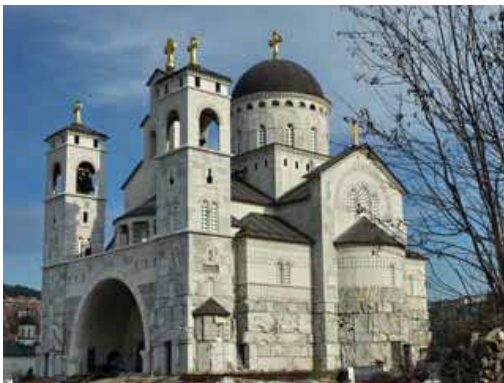
---

⁹⁶ Многи аутори на фасадама примењују полихромију карактеристичну за византијску и моравску стилску групу. Ако се има у виду улога и место језика боја у систему националне културе (Васиљевић Томић 2007: 53-63), овај традиционализам може да се тумачи као резултат спознаје значаја симболизма боје.

детаљима, попут експресивног звоника на цркви у Лепосавићу (сл. 1.3.48.) или бетонске платформе за храм св. Илије на Билећком језеру (сл. 1.3.49.), а код материјализације фасада тежи примени византијског слога опеке и камена.

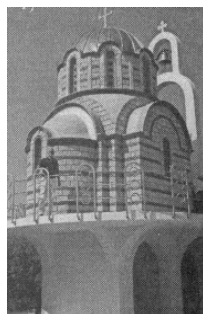
сл. 1.3.46.
Црква Сабор светих Апостола у Апатину –
Предраг Ристић

сл. 1.3.47.
Храм Христовог васкрсења у Подгорици –
Предраг Ристић

сл. 1.3.48.
Саборна црква у Лепосавићу – Љубиша
Фолић

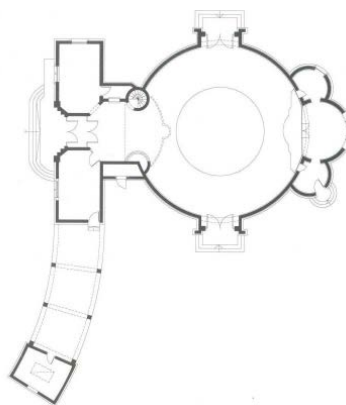
Сл. 1.3.49.
Храм св. Илије на Билећком језеру – Љубиша
Фолић

На основу конкурсног пројекта свог тима за цркву на Новом Београду⁹⁷, Бранко Пешић је пројектовао петокуполну цркву св. Петке на Чукаричкој падини, (сл. 1.3.50.).

Сл. 1.3.50.
Црква св. Петке на Чукаричкој падини –
Бранко Пешић

Као специфична решења се издвајају црква св. Василија Острошког на Бежанијској коси Михајла Митровића, која има облик ротонде, са обрадом фасада у опеци, у духу ранијих остварења овог аутора (сл. 1.3.51. и 1.3.52.), и савремено обликована минималистичка једнобродна црква без куполе, у Штипини код Књажевца, арх. Бранислава Митровића (сл. 1.3.53. – 1.3.57.). Ова два пројекта су можда и најзначајнија остварења нашег новијег црквеног градитељства, јер су то аутентична остварења у традиционалном духу, која не копирају постојеће моделе. Капела у меморијалном компелску Бубањ у Нишу архитекте Буђевића потпуно је особен пример (сл. 1.3.58.), по свом просторном концепту и савременом изразу но, будући да се не ради о литургијској архитектури, није упоредива са осталим решењима.

сл. 1.3.51. и 1.3.52. Храм св. Василија Острошког на Бежанијској коси –
Михајло Митровић

⁹⁷ Овај пројекат је приказан у поглављу 3.3.

сл. 1.3.53. – 1.3.57.
Храм Рођења пресвете Богородице у Штипини код Књажевца – Бранислав Митровић

сл. 1.3.58.
Капела у меморијалном комплексу Бубањ у Нишу – Саша Буђевац

Као пример могућих решења у посебним условима, треба навести металну монтажну црквицу на Румији (сл. 1.3.59. и 1.3.60.), као и преуређење стамбених објеката у богослужбена места, чему је, по угледу на време раног хришћанства, принуђена да прибегне Охридска архиепископија СПЦ која је у Македонији изложена парадржавном прогону (сл. 1.3.61.).

сл. 1.3.59. и 1.3.60. Црква на Румији

сл. 1.3.61.
Параклис Охридске архиепископије СПЦ

Појава изградње, за српске цркве некарактеристично високих звоника у Републици Српској, очигледна је последица „надметања“ са минаретима исламских богомоља⁹⁸ (сл. 1.3.62.).

сл. 1.3.62.
Црква Покрова пресвете Богородице у
Лакташима

Цркве које граде Срби у расејању у неправославним земљама, крећу се од минуциозног копирања узора из матице, до покушаја остваривања слободнијих, савремених форми са јаким ауторским печатом, али недовољна проученост ове групе храмова, онемогућава извођење поузданих закључака. Ипак, одступање од уобичајеног стилског репертоара које је приметно на неким од ових пројеката значајно је као потврда могућности испитивања нових приступа православној црквеној архитектури (сл. 1.3.63. – 1.3.65.).

---

⁹⁸ Цркве које су пројектовали следбеници Ханзенових идеја, посебно Живановићева у Бањалуци, представљају донекле сличан пример, с тим да су њихови звоници били одвојени од основног грађевинског корпуса храма.

сл. 1.3.63.
Црква св. великомученика Лазара – Раваница у Детроиту, САД

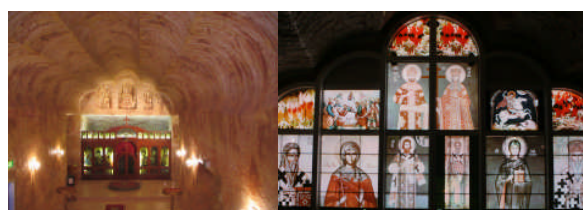

сл. 1.3.64.
Црква св. Тројице у Питсбургу, САД

сл. 1.3.65.
Црква Васкрсења Христовог у Чикагу, САД

Подземна црква св. Илије у Кубер Пидију (Coover Pedy) у Аустралији, пример је прилагођавања локалном контексту и, попут бројних старијих пећинских цркава какве постоје у православном хришћанству, потврда да литургијска намена простора, одређујућа за организацију, не диктира спољашњу форму објекта (сл. 1.3.66.-1.3.68).

сл. 1.3.66.-1.3.68.
Подземна црква св. Илије у Кубер Пидију, Аустралија

2. ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТ ПРОБЛЕМА

2.1. Хришћанско богослужење – структура и просторни захтеви

Постоје различите могуће поделе богослужења⁹⁹: на стална (дневна, недељна и годишња) и периодична (свете тајне и молитвословља); на светотајинска (св. тајне: евхаристије, крштења, миропомазања, свештенства, брака, покајања и јелеосвећења) и несветотајинска (литургијска – вечерње, јутрење, празничне и заједничка молитва; и нелитургијска – монашка служба итд.); на литургију посвећења (крштење и миропомазање), божанствену литургију (или евхаристију), освећење времена и освећење живота (покајање, јелеосвећење, брак, опело).

За сакралну архитектуру, у највећој мери одређујућа је божанствена литургија, као најзначајније хришћанско богослужење¹⁰⁰, а уз њу, света тајна крштења. Њихов различити карактер – крштења као чина који се обавља једном за увек и представља улазак појединца у црквену заједницу, и литургије као чина који се стално поново одвија, потврђујући и актуелизујући, кроз „заједничарење“ са Христом, цркву као заједницу новог завета – утиче и на архитектонска решења.

Хришћанско богослужење настало је и развијало се упоредо са развојем Цркве. У првим вековима оно пролази кроз неколико фаза, пре него што је достигло свој пун облик какав у готово неизмењеном облику и данас срећемо на хришћанском истоку¹⁰¹.

Првобитну хришћанску цркву формирали су, у првом веку, у Јерусалиму, апостоли и други Христови ученици након његове смрти и, по хришћанском веровању, васкрсења. Оснивач цркве јесте сам Христос¹⁰², а он је симболички и глава цркве, док је црква његово тело. Педесет дана по васкрсењу (тај дан се слави као „Педесетница“ или „Духови“), Дух свети је сишао на апостоле, чиме су они по други пут крштени. Тада започиње њихова мисија, да сведоче Христа, односно, истину о његовом

---

⁹⁹ Детаљније у: Мирковић 1995; Фундулис 2004; Шмеман 1992.

¹⁰⁰ Црква је сабрање на евхаристијској вечери (Д. ап. 2:42-46) и без евхаристије нема ни ње.

¹⁰¹ Период коначног формирања је од VIII-XIV века (Taft 1977 и 1992).

¹⁰² Најаву оснивања дао је још за живота, речима упућеним свом ученику Симону – апостолу Петру: „А и ја теби кажем да си ти Петар, и на томе камену сазидаћу Цркву своју, и врата пакла неће је надвладати.“ (Мат. 16:18).

животу, страдању и васкрсењу, чиме се потврђује да је управо Исус – Христос¹⁰³ (Месија, што на хебрејском значи помазаник, чији су долазак најавили пророци; на грчком Χριστός); Дух свети, као носилац истине, чини њихово сведочење могућим и веродостојним (Meyendorff 1996: 3). Тога дана је крштено, по Светом писму, око три хиљаде људи (Д. ап. 2:41), који су са апостолима чинили заједницу Новог завета и могу се сматрати првим хришћанима.

С обзиром да су сви први хришћани били јевреји, они су поштовали старозаветну традицију и јеврејске религиозне обреде, као и Исус за живота¹⁰⁴. Окупљање око молитвене трпезе практиковано је у јудаизму, а посебан значај имала је пасхална вечера¹⁰⁵. Тајна вечера, која је одржана на Пасху, је пасхална вечера, али са потпуно новим смислом; на њој Христос објављује нови завет, указујући на пут ка спасењу и вечном животу, кроз причешћивање (заједничарење) његовом крвљу и телом (Мат. 26:17-29, Мар. 14:17-25, Лк. 22:14-38, Јов. 13:2-17:26). То је први специфично хришћански верски обред, који апостоли и ученици чине у спомен на Христа и ради испуњења његовог завета.

Јерусалимска црква, као прва црква и будући састављена од јевреја, није одступала од Старог завета, јер су долазак Христов и своју активност видели као његово испуњење (Мењ 2005: 236). Ипак, већ самим чином установљења хришћанске евхаристије створена је разлика у односу на дотадашњу јудаистичку праксу. Верници се окупљају у приватним кућама (Д. ап. 2:46, 16:40, 18:7, Филим. 1:2), увече, као на Пасху, али сада сваког првог дана у седмици – недељом (Д. ап. 20:7, I Кор. 16:2); одржавају заједничке трпезе (агапе) – ломе хлеб, моле се и пију из заједничког

---

¹⁰³ Први је Христа посведочио управо апостол Петар, речима: „Тврдо, дакле, нека зна сав дом Израиљев да је и Господом и Христом учинио Бог њега, овога Исуса, кога ви распесте.“ (Д. ап. 2:36).

¹⁰⁴ У складу са његовим речима: „На Мојсејеву столицу седоше књижевници и фарисеји. Све, дакле, што вам кажу да држите, држите и чините; али по делима њиховим не поступајте, јер говоре а не чине...“ (Мат. 23: 2-3).

¹⁰⁵ Пасха се славила у спомен на прелазак преко Црвеног мора и ослобођење од ропства. Била је то празнична вечера, са благодарењем Богу у виду здравице уз вино, и пијењем окупљених из истог пехара (в. Јанарас 2000: 181-182).

путира (Мењ 2005: 244), односно, причешћују се, чиме се обележава сећање на Тајну вечеру и страдање и васкрсење Христово. Недеља¹⁰⁶ убрзо постаје најзначајнији дан, потискујући јеврејску суботу (Фундулис 2004: 11). Протохришћанско богослужење из средине I века састојало се још од читања Светог писма, проповеди, молитава, појања псалама и химни, а временом се додају читања апостолских посланица и јеванђеља (Фундулис 2004: 10), што је задржано и до данас; више од половине свих литургијских текстова су библијски, а са Светим писмом је повезана и структура литургије (Шмеман 1992: 98).

Понављајући образац тајне вечере, ствара се, паралелно са новим обредима, и прва црквена организација¹⁰⁷; апостол Петар замењује Христа на челу трпезе јерусалимске цркве. Оваква организација постаје модел за све хришћанске цркве које настају касније, а на чело цркава постављају се епископи¹⁰⁸, који представљају Бога и наследници су св. Петра. Уведена је и служба ђакона, који су помагали у обредима (Д. ап. 6:1-6; Мењ 2005: 244-247).

Неколико чинилаца утицало је на даљи развој богослужења: најпре, јеврејска традиција, чији елементи остају трајно присутни¹⁰⁹, затим утицаји хеленизма¹¹⁰, па укључивање нејевреја у цркву, захваљујући св. Павлу, и коначан разлаз са јеврејима, најкасније 70. године. Од утицаја је било и то што су хришћани били мањинска група у често непријатељском

---

¹⁰⁶ У Откривењу св. Јована Богослова помиње се као „дан Господњи“ (Откр. 1:10)

¹⁰⁷ Мејендорф сматра да је хијерархијска структура првобитних хришћанских заједница одређена њиховом сакраментална природом, као и да чиновни ритуалне природе претпостављају одређен ниво организованости заједнице која их прославља (1996: 9-11).

¹⁰⁸ До краја I века успостављена је пракса бирања само једног епископа за сваку цркву; цео живот црквене заједнице усредсређен је око евхаристије, а епископ је централна личност (Mejendorff 1996: 11).

¹⁰⁹ Стари завет, Псалтир, богослужбени обичаји.

¹¹⁰ Велики значај за ширење ових утицаја имали су хеленизовани јевреји. Свих првих седам ђакона били су „хеленисти“ (Д. ап. 6:1-6; Мењ 2005: 244-247). У свом раду Раувхорст сумира и анализира ставове о могућим утицајима јеврејске и хеленистичке традиције на хришћанску евхаристију (в. Rouwhorst 2007).

окурењу, понекад изложена прогонима, па нису могли да обављају јавна богослужења, што је успоравало развој литургије.

Временом долази до преображаја и допуњавања јеврејских обреда, уз давање новог смисла и садржаја елементима који су задржани (в. Фундулис 2004: 8-9; Мирковић 1995: 6-8). Оно што је карактеристично за хришћанство је да је било отворено и за неке елементе многобожачких локалних традиција¹¹¹ у крајевима у којима се ширило. О литургијским праксама у то време нема довољно писаних извора¹¹². Литургијски текстови нису записивани, па се богослужење слободно развијало на основу усменог предања, „поштујући Господњу и апостолску традицију“ (Фундулис 2004: 12). Зна се да је црква већ тада имала релативно развијену организацију и хијерархију, као и богослужење, а како смо видели у поглављу 1.1 Прве главе, постојали су и храмови, који нису сачувани.

Давање слободе вероисповедања допринело је коначном уобличавању богослужења, тако да се на истоку већ у другој половини IV века употребљавала литургија св. Василија Великог¹¹³ (Мирковић 1995: 6). То је време у којем се пишу многи литургијски текстови, развија се монаштво, граде се храмови, и долази до издвајања литургијских центара, што ће пресудно утицати на коначно формирање доминантних литургијских облика (в. Фундулис 2004: 13-15; Мирковић 1995: 4-6; Taft 1977). У наредним периодима, долазило је, услед унутарцрквених расправа¹¹⁴ и других историјских околности, појаве бројних литургијских текстова¹¹⁵ и

---

¹¹¹ Задржавано је оно што је било безопасно или заједничко за разне манифестације религиозног осећања и богослужења (в. Фундулис 2004: 10; Мирковић 1995: 8), дакле, нека врста антрополошке константе.

¹¹² Извори су, све до друге половине VIII века, посредни. Из тог времена потичу најранији сачувани литургијски рукописи, тзв. Барберинијев кодекс 336 (Фундулис 2004: 16).

¹¹³ Њу је касније скратио св. Јован Златоусти и његова литургија се данас најчешће користи у православним црквама.

¹¹⁴ Монофизитска и друге јереси и иконоборство на истоку, Реформација на западу.

¹¹⁵ Велики значај за рукописну традицију имао је прелаз са унцијала на курзив у IX веку, тако да је из ранијег периода сачувано мало тога, јер су старији рукописи уништавани; такође, изум штампе имао је утицаја, доприносићи ширењу и унификацији традиције, али не увек на основу најбољих узора (Фундулис 2004: 51).

разних практичних разлога, до одређених измена, али облици богослужења установљени у IV и V веку остају битно непромењени.

Данас се издвајају две основне породице литургијских типова: источна и западна. У оквиру источне налазе се египатска и сиријско-антиохијска литургијска породица, а у њу спада и византијски литургијски тип, са литургијама св. Јована Златоустог, св. Василија Великог и пређеосвећених дарова (в. Фундулис 2004: 151-153), који је општеприхваћен у православном хришћанству¹¹⁶.

Божанствена литургија је, дакле, најзначајније хришћанско богослужење. Недељна евхаристијска окупљања су време када се црква остварује у свој својој пуноћи (Meuendorff 1996: 12), сједињавањем верних кроз причешће које их чини деловима једног тела, чија је глава Христос. Значај заједништва, сабрања верних¹¹⁷ за постојање цркве види се и из речи самог Христа: „Јер где су два или три сабрана у моје име, онде сам и ја међу њима“ (Мат. 18:20), а поистовећивање цркве и евхаристијске заједнице видљиво је и из Светог писма, посебно из Дела апостолских и посланица¹¹⁸.

Литургија св. Јована Златоустог настала је крајем IV века, а уз одређене измене, служи се и данас у православној цркви, најчешће – скоро сваког дана у току године¹¹⁹. Састоји се из два дела¹²⁰: литургије речи или

---

¹¹⁶ У неким православним црквама служи се једном годишње и литургија св. апостола Јакова, на дан његовог спомена (в. Архиеп. Аверкий 2000: III део I гл. б. погл.).

¹¹⁷ О етимологији речи црква већ смо горовили. Литургија (Λειτουργία) на грчком означава неку врсту јавне службе, а синаксис (Σύναξις), назив који се употребљава за први део богослужења, је сабрање.

¹¹⁸ „¹⁶Чаша благослова коју благосиљамо није ли заједница крви Христове? Хлеб који ломимо није ли заједница тела Христова? ¹⁷Јер један је хлеб, једно смо тело многи, пошто се сви од једнога хлеба причешћујемо. ¹⁸Гледајте Израиља по телу, који једу жртве нису ли заједничари жртвеника?“ (I Кор. 10:16-18).

¹¹⁹ Литургија св. Василија Великог служи се десет пута годишње, а литургија пређеосвећених дарова такође тек нешто више од тога.

¹²⁰ Често се као први део литургије наводи проскомидија (в. Шмеман 1992: 134; 'Света Литургија...' 1994: 4), али је она, по Фундулису, у ствари само припрема за богослужење. То питање сматрамо небитним за овај приказ, јер не утиче на време, место ни начин одвијања проскомидије.

сабрања и литургије тајне или евхаристије¹²¹. У раном хришћанству, евхаристија је била спојена са агапама, односно, одвијала се након заједничке трпезе, али је то касније напуштено¹²²; данас се служи пре трпезе, која најчешће више није заједничка, осим у манастирима (Фундулис 2004: 159). Ово раздвајање (ни у манастирима трпеза се не одвија у храму већ у посебној просторији) је значајно за сакралну архитектуру, јер битно утиче на просторни програм.

Пре почетка службе, свештенослужитељи обављају молитву („узимање времена“), по предању испред олтара, у наосу (Фундулис 2004: 161). Припрема се обавља у ђаконикону или скевофилакиону (σκευοφυλάκιον, сасудохраниште), где се чувају одежде и црквене књиге, који могу да буду посебне просторије или спојене са олтарским простором, десно од олтара¹²³.

Проскомидија (προσκομιδή, приношење или προθσις, предложење, што је црквенословенски термин који се користи) се данас на јерејској литургији обавља пред почетак богослужења, док је у архијерејској литургији сачуван обичај од пре IX века, да се врши пред велики вход. Састоји се из

---

¹²¹ Фундулис сматра да појмови „литургија оглашених“ и „литургија верних“ који се често користе, нису адекватни, јер је цела литургија намењена вернима, без обзира што су оглашени (катихумени) могли да присуствују њеном првом делу (в. 2004: 157-158). Шмеман, међутим, користи термине „литургија оглашених“ и „литургија верних“ (в. 1994: 134 и даље), а под „литургијом речи“ подразумева само један део литургије оглашених (исто 144).

¹²² Тако 74. правило шестог васељенског сабора изричито забрањује одржавање „трпеза љубави“ у црквама: „У местима која су посвећена Господу или у црквама, не смеју се држати агапе (вечере љубави), као што се не сме унутар храма јести нити простирати постеља. Који се усуде да то чине, или нека престану или нека буду одлучени.“ (Књига правила).

¹²³ Овакав распоред је данас општеприхваћен (в. Фундулис 2004: 162; Мирковић 1995: 104), али, као што је приказано у претходним поглављима, ово је пракса која се постепено развијала. Функција и позиција ђаконикона и скевофилакиона није увек била иста. У Јустинијаново доба они су се налазили ван црквене грађевине, а према Метјузу, скевофилакион св. Софије се налазио у непосредној близини олтара, у североисточној ротонди, а имао је и функцију протезиса (1977: 159).

припреме часних дарова, хлеба (просфоре) и вина, за причешће, а обавља се најчешће у посебном делу олтарског простора, лево од олтара¹²⁴.

Након преткађења, почетним благословом почиње први део литургије – литургија речи. Симболички, то је почетак кретања ка сједињавању са Богом (Шмеман 1992: 137-138). Следи велика јектенија¹²⁵, почетак заједничке молитве, у којој учествује цела црква, а након тога три антифона, које наизменично поју две певнице, и три молитве свештенослужитеља. У почетку је постојао само један антифон, али су након померања проскомидије уведена још два (Фундулис 2004: 178-179). Мали вход (вход са Јеванђељем) представља кружни ход свештеника из олтара, око солеје, назад у олтар¹²⁶; најпре узима Јеванђеље, са њим обилази око светог престола, а затим излази у наос кроз северне двери и након молитве коју обавља на средини (испред амвона), враћа се у олтар ('Света Литургија...' 16); затим одлази до горњег места и окреће се лицем према народу.

Након малог входа и трисвете песме, следи читање из Дела апостолских и апостолских посланица (тзв. „Апостол“, чита га чтец) и Јеванђеља (чита га ђакон, са амвона, или свештеник, са царских двери). Свештеникова проповед се често изоставља, мада би требало да буде битан саставни део службе (Шмеман 1992: 145), или остаје за крај литургије, што се такође сматра погрешним и без упоришта у предању (Фундулис 2004: 188-189); у навођеном тексту превода са објашњењима, 'Света Литургија...', објављеном 1997 године, проповед се уопште не помиње (в. 22 и даље), али Мирковић (1995: 296), са друге стране, инсистира на проповеди после

---

¹²⁴ И овде важи примедба дата у вези са ђаконикомом и сасудохраништем.

¹²⁵ Јектенија (ἐκτένεια) је један од главних облика богослужбене усрдне молитве за целу цркву. Током јектеније, ђакон или свештеник, по утврђеном следу, позива верне на молитву (в. Шмеман 1992: 121; Мирковић 1995: 206-208).

¹²⁶ Изворни обред, сачуван у архијерејској литургији, подразумевао је иступање свештеника из средишта сабрања верника окупљених у наосу и његов улазак у олтар (Шмеман 1992: 143). У Светој Софији, патријарх, цар и верници, улазили су за време малог входа у цркву истовремено, након литије Цариградом (Mathews 1977: 140). Осим тога, раније се јеванђеље није стално налазило на светом престолу, већ се у току малог входа износило из посебног спремишта и затим стављало на свети престо.

читања јеванђеља. Иза проповеди следи сугуба јектенија, којима се цела црква моли за поједине њене чланове, у складу са њиховим потребама, чиме се изражава јединство верних.

Молитвом за оглашене и њиховим отпустом, завршава се први део литургије.

По традицији је то тренутак када сви који не припадају цркви, односно, нису још крштени, морају да напусте богослужење¹²⁷.

Након првог дела Херувимске песме, почиње велики вход; овај део службе се назива и „приношење“ пошто означава приношење живота верника Богу на жртву (Шмеман 1992: 149). Састоји се у преношењу часних дарова са жртвеника на свети престо, што чини свештеник, сам или са ђаконом. Кретање се одвија кроз северне двери из олтару у наос и назад кроз царске двери у олтар до светог престола, где се часни дарови припремају за освећење¹²⁸. Затим се, после прозбене јектеније (повлачи се завеса која је навучена након великог входа), исповеда Симбол вере, у чему учествује цела заједница¹²⁹, као предуслов достојног приношења жртве и исказ јединства цркве. Благодарене, односно евхаристија (ευχαριστία), централни је део хришћанског богослужења у коме се врши приношење бескрвне жртве¹³⁰, чији је врхунац освећење светих дарова и њихово претварање у тело и крв Христову, што се објављује звоњавом звона. Последњи чин литургије, након завршетка канона евхаристије, прозбене јектеније и молитве господње је причешћивање. Најпре се у олтару причешћује свештеник (за то време завеса на царским дверима је навучена), а затим, на царским дверима, верници. Након молитви, свештеник чини отпуст и на царским дверима дели анафору (остатак просфоре), што је нека врста успомене на агапе (‘Света Литургија...’ 59-60). Тиме је света литургија завршена.

---

¹²⁷ Након отпуста катихумена, следио је у прошлости отпуст за привремено изопштене, односно, крштене чланове цркве којима није допуштено да се причесте (Шмеман 1992: 147-148).

¹²⁸ И велики вход је, као и мали, раније био прави улаз у цркву, јер су часни дарови припремани ван ње (Mathews 1977; Taft 1977).

¹²⁹ О изменама у грчким црквама в. у: Фундулис 2004: 195.

¹³⁰ Крвне жртве укинута су још на апостолском сабору у Јерусалиму (Д. ап. 15: 29), јер је већ принесена жртва Христова (в. Архиеп. Аверкий 2000: I део II гл. 2. погл.).

Неповољне историјске околности у којима се често одвијала вишевековна литургијска пракса православних хришћанских цркава, уз осетан недостатак критичких издања литургијских текстова (в. Фундулис 2004: 49-52; Taft 1992: 12), су само неки од чинилаца који су утицали на појаву одређених одступања и увођење новина у богослужење, што често изазива спорове и недоумице. Нека од тих питања требало би да буду размотрена на планираном великом свеправославном црквеном сабору¹³¹ (в. Фундулис 2004: 19).

У новије време сведоци смо оштрих полемика у оквиру Српске православне цркве¹³², у вези са питањима литургијске праксе, због чега је на редовном заседању Светог Архијерејског Сабора, октобра 2006. године, донета одлука да се формира комисија за литургијска питања и дата препорука да се богослужбени живот негује у духу устаљене православне литургијске традиције¹³³. Спорна питања која могу да буду од значаја за даљи развој сакралне архитектуре су положај часне трпезе, облик и начин употребе олтарске преграде, начин појања и крштавања.

Што се тиче другог, за сакралну архитектуру веома важног верског обреда – крштења, оно је постојало и пре настанка хришћанства и спровођено је као симбол очишћења од грехова и покајања; и самог Исуса крстио је св. Јован Крститељ. У Новом завету се о томе говори као о крштавању водом, док се на Педесетницу први пут десило крштавање Духом светим, које није само симболичка иницијација у религиозну групу, већ представља ново рађање и предуслов уласка у Царство Божје (Јов. 3:5). Крштавање се у почетку вршило у оквиру свете литургије, а та пракса је напуштена за време турске владавине над већим делом православних земаља (Фундулис 2004: 17). Такође, троструко погружавање при крштавању данас се ретко спроводи, а најчешћа је пракса кропљења или обливања, што је изворни било допуштено само у крајњој нужди.

---

¹³¹ Парадоксално, и саме, вишедеценијске, припреме за Сабор изазивају одређене бојазни и спорења. в. Јустин 1977.

¹³² Долазило је и до мањих сукоба верника и свештенослужитеља, о чему од 2006. године постоје бројни извештаји у дневној штампи. За сажет преглед спорних питања и супротстављену аргументацију в. *Православље*, 968.

¹³³ в. 'Саопштење за јавност...' 2006.

2.2. Симболика православног богослужења и храма

Симболика хришћанских сакралних објеката може се проучавати на више равни: на равни посматрања цркве као заједнице верујућих, затим цркве као храма, односно, објекта, и коначно, појединих делова грађевине. Од значаја је, такође и симболика самог богослужења, односно, појединих његових делова о којима је било речи у претходном поглављу, коју је неопходно разматрати заједно са симболиком архитектонских облика.

Не улазећи дубље у питања семиотике, потребно је истаћи да се појам симбола у хришћанском богословљу употребљава у специфичном значењу, донекле другачијем од општеприхваћеног, првенствено када се говори о изражавању вере, односно, „Вјерују“. У хришћанској догматици, симболи су „кратки, сажети обрасци вере“ (Јустин 1980: 50; в. и Мирковић 1995: 7), који су постојали још од апостолских времена, а на првом и другом сабору, у Nikeји и Цариграду, су замењени јединственим, општеобавезним, чија је неизменљивост потврђена на каснијим саборима¹³⁴ (трећем, у Ефесу, четвртом у Халкидону). У литургици, симболи су сви облици (радње, природни производи, предмети) којима се изражавају религиозне идеје (Мирковић 1995: 7).

Уште узев, симболи су знаци код којих је однос између облика и појма који је њиме представљен у одређеној мери арбитраран и конвенционалан (в. Јанићијевић 2000: 191-194, 213-215, 222-224 и др.), те стога употреба појма симбола у религиозној уметности највише одговара управо разматрањима архитектуре, с обзиром да у области сликарства преовлађују тзв. иконици знаци. У религиозном животу и уметности иконици знаци (слике, знакови, радње), који су засновани на сличности, а однос између означитеља (означавајућег) и означеног није у тој мери произвољан као код симбола, често се користе. Ипак, по хришћанском богословљу, ни у једном ни у другом случају не ради се просто о знацима који представљају неки појам, већ га чине реално присутним, дакле, разлика

---

¹³⁴ Ипак, почетком IX века, највероватније под утицајем Карла Великог, на сабору у Ахену западни хришћани изменили су никео-цариградски симбол вере, што је касније постало један од чинилаца раскола између православних, који су остали верни изворном, и римокатолика који су постепено прихватили измену (Јустин 1980: 194-197).

између означитеља и означеног се губи. Хришћанска симболика је у том смислу заправо систем реалних симбола, који истовремено и означавају и собом реално „јављају“ означено, а сакрални симбол не само да означава и изражава архетип већ и његову силу, енергију (Бичков 1991: 182-185). Бичков примећује како је „реална симболика“ појединих елемената многозначна и динамична, и мења се у току богослужења (исто).

Симболи (прави), неправи и иконични знаци¹³⁵ су, како у семиотичким теоријама, тако и у богослужбеној пракси, средство комуникације. Преко симбола се слике и идеје које су сложене и/или ван непосредног искуства могу поуздано преносити у оквиру друштва (в. Јапићјевић 2000: 193-194) у коме су настали или које их је усвојило; оне се на тај начин лакше разумеју и приказују. У оквиру цркве, сви знаци могу да се посматрају као средство помоћу којег верни у оквиру шире заједнице међусобно посредно остварују везу и заједништво, али, према сопственом веровању, у исто време и непосредно, реално ступају у контакт са оностраним.

Значај симбола снажно наглашава Елијаде (1999: 11, 12), који сматра да они, као ниједно друго спознајно средство, откривају најдубље видове стварности и омогућују враћање „на рајски стадијум првобитног човека“, а сликама и симболима могуће је изразити и оно што се не може појмити (исто 19), што их чини кључним за „читање“ и тумачење религиозних феномена. У православном богословљу, и литургија има сазнајну функцију, јер омогућава искуствено доживљавање богословске истине (в. Јанарас 2000: 33-34), а такву улогу има и уметност (Бичков 1991: 322).

Ако се, за почетак, пође од симболике¹³⁶ хришћанског богослужења¹³⁷, оно представља и сећање на тајну вечеру и на Христову жртву, али је и чин

---

¹³⁵ За детаљније објашњење ове поделе в. Јапићјевић 2000: 193.

¹³⁶ Појам симбола ће надаље бити коришћен у ширем смислу, без улажења у разматрање о томе да ли се ради само о знацима и представама, или о реалном присуству онога што изображавају. Према хришћанској литургици, старозаветно богослужење је „имало само типски и символски карактер“ (Мирковић 1995: 6) и односи се према новозаветном као „слика (тип) према својој стварности“ (исто 7).

¹³⁷ За ово разматрање посебно је занимљива симболика појединачних радњи које се обављају за време богослужења, јер оне обично траже одређен простор и утичу на функционалну шему и шему кретања у богослужбеном простору.

кроз који се остварује црквено заједништво и њена суштина, као тела Христовог. По Шмеману (1992: 143 и др.), који наглашава литургијски реализам наспрам симболизму, литургија је одвајање од света, преобраћење у другу реалност, вазнесење на небо, кретање ка царству небеском; она, истовремено, није само сећање¹³⁸ нити понављање тајне вечере, већ актуелизација Христовог живота и страдања (исто 100) и приказ „идеје и дела искупљења“ (‘Света Литургија...’ 11). Евхаристија је чин једења и пијења (Јанарас 2000: 183-184), који и у духовном смислу има егзистенцијалну димензију и пружа верницима могућност живота у заједници са Богом; кроз њу црква „вазда постаје оно што јесте, тј. Тело Христово“ (Шмеман 1992: 91).

Поједини делови литургије имају свој тачно одређен смисао који се односи на догађаје описане у Светом писму. Свештеник се за службу припрема одевајући се у литургијску одећу, чији сваки део има посебно значење, и перући руке, чиме се наглашава и телесна, али на првом месту духовна чистота којом се приступа богослужењу. Сам богослужитељ представља „видиву икону Христа“ (Шмеман 1992: 130), чију свештеничку службу наставља. Током проскомидије, свештеник пробада „агнец“ (део прве од пет просфора – хлеччића, који уз вино чине часне дарове), чиме се евоцира страдање Христа на крсту, а место на коме се часни дарови припремају, зове се жртвеник. Честице које се ваде из осталих просфора (представљају делове цркве), стављају се заједно са агнецом (представља Исуса) на дискос, чиме се показује јединство цркве са Христом. Антифони, који се певају након велике јектеније, садрже стихове из Старог и Новог завета, чијим се сједињавањем указује на јединство верујућих (в. ‘Света Литургија...’ 11). Мали вход, са јеванђељем које симболизује Христа, представља његов долазак на свет ради проповедања (св. Максим 1997), а велики, долазак у Јерусалим и најаву Исусовог страдања и смрти, али и приношење живота верника богу, као чин љубави и учествовања у Христовој жртви (в. Шмеман 2000: 149-153). Стављање часних дарова на

---

¹³⁸ Христове речи: „...ово чините за мој спомен.“ (Лк. 22:12) тумаче се као позив на „поновно доживљавање и обнављање односа *тварнога* и *нетварнога* који је остварен ‘телом и крвљу’ Христовом“ (Јанарас 2000: 183), а не на сећање.

свети престо означава распеће, скидање са крста и погребенење Исуса, а затварање царских двери и завесе – затварање гроба и постављање страже ('Света Литургија...' 32) и указују на пролазност чулног света (св. Максим 1997). Освећење и претварање дарова, које следи, најсветији је део хришћанског богослужења, и према учењу цркве није симболичко, већ се одвија у реалности. Причешће представља учествовање у Христовом страдању, али и тријумфу, као и сједињавање са другим причесницима, који сви узимају удела и тиме се потврђују као црква божија. Након причешћа, преостали свети дарови се преносе на жртвеник, симболишући Христово вазнесење ('Света Литургија...' 56).

У току богослужења, неке радње се често понављају, и свака од њих има своје значење. Од интереса за сакралну архитектуру на првом месту су оне радње које подразумевају специфично кретање или коришћење простора, као на пример отварање двери, навлачење и повлачење завесе, положај верника (стајање, седење, клечање) и осветљавање храма. Царске двери се отварају и затварају неколико пута у току богослужења¹³⁹, па су тако отворене током малог и великог входа и за време читања Јеванђеља и причешћивања верника, што показује да је доласком Христа отворено царство небеско ('Света Литургија...' 96); кроз њих се уноси најпре јеванђеље, а затим и часни дарови, што су представе Христа. Завеса на царским дверима навлачи се за време припреме часних дарова (између малог входа и исповедања вере) и причешћа свештеника, чиме се наглашава важност појединих радњи (Мирковић 1995: 106). Светлост, осим чисто утилитарне, има и значајну литургијску улогу, а правила прописују да храм треба да буде осветљен у једним и замрачен у другим деловима службе (в. Шмеман 1992: 118). Свећњаци¹⁴⁰ који се носе за време малог входа, на пример, симболизују светлост еванђељског учења,

---

¹³⁹ О неким дилемама пише Фундулис (2004: 202-203). Отварање и затварање царских двери, као и навлачење и повлачење завесе предмет су новијих литургијских спорења у православљу, па и у Српској православној цркви.

¹⁴⁰ Симболизам светлости није строго повезан са њеним извором, и важи како за природну, тако и за електричну или светлост свећа. Ипак, паљење свећа има посебан значај због непосредног учешћа верника, који тиме изражавају радост и учествују у приношењу жртве.

а светлост је и симбол радости, али на првом месту симбол Бога и представља Христа (Мирковић 1995: 319-322; 'Света Литургија...' 125-127). Што се тиче положаја који верници заузимају током богослужења, у православном хришћанству основни положај је стајање¹⁴¹, али је у одређеним деловима службе дозвољено и седети и клечати (в. Мирковић 1995: 304-308; Фундулис 2004: 199-201; Шмеман 1992: 119-120).

Развијајући идеју динамичке природе хришћанске литургије, Шмеман (в. 1992: 117-118) истиче да се служба заснива на принципу процесције, што симболизује човеково кретање ка Богу и Божије ка човеку. Већ је заједнички долазак на службу почетак кретања, а са свештеником, за време малог входа¹⁴², у олтар симболично улазе и верни; кад дође до горњег места, свештеник се окреће према окупљенима, чиме показује да их њихов Господ гледа (исто 137-144). Врхунац кретања верника ка богу је Евхаристија, а након стављања часних дарова на олтар и приношења сопствене жртве, почиње кретање „у супротном смеру“ и причесници, кроз Христа (православна црква учи о реалном претварању хлеба и вина у крв и тело Христово), примајући дар од Бога, постају део његовог царства (исто 155-170 и даље). Ако бисмо занемарили питање симболичке или реалне вредности причешћа и усредсредили се на његову комуникативну димензију¹⁴³, можемо на том примеру да увидимо сазнајни и егзистенцијални значај невербалне комуникације, било да се она одвија само на друштвеном нивоу или трансцедира категорије реалног света, јер сам чин једења и пијења¹⁴⁴ постаје толико богат значењима, да га је немогуће речима описати¹⁴⁵, пошто се свођењем на речи губи

---

¹⁴¹ Исус говори својим ученицима: „И кад стојите на молитви...“ (Мар. 11:25).

¹⁴² У оригиналном облику, какав се сачувао у архијерејској литургији, о чему је било речи у претходном поглављу.

¹⁴³ Занимљива је етимолошка блискост латинских речи за причешће – *communio* и комуникацију – *communicatio* (о томе више у: Lacoste 322).

¹⁴⁴ Форме причешћа су различите; православни верници се причешћују уједно телом и крвљу, пошто се, након причешћа свештеника, агнец ставља у путир и обавља сједињење светих дарова. Римокатолици се причешћују хостијом.

¹⁴⁵ Управо је вишезначност и могућност различитих тумачења Светог писма и различитих манифестација хришћанске религиозности, била узрок многих раскола, јереси и секти, и

поливалентност значења (в. Елијаде 1999: 14,15). Вишесмисленост и алузивност симбола омогућује схватање сложених појмова, али и даје могућност флексибилног тумачења (Јанићијевић 2000: 194, 213, 224 и др.); можда је и то разлог што се у православном богословљу, како истиче Јанарас (2000: 33), често наилази на семантичко узајамно негирање појмова, како би се избегла „схематизација садржаја“, чиме се отвара „могућност емпиријског учествовања целокупног човека... у израженој истини“.

Црква као заједница, такође има бројна значења. Првобитна јудео-хришћанска заједница је антиципација небеског Јерусалима, светог града који ће сићи са неба (Meuendorff 1996: 5). Црква је и евхаристијска заједница вере и љубави, тело Христово; она је сабрање верних, који су Новим заветом везани са Богом и чине нови Израил, нови изабрани „народ“ (в. Јанарас 2000: 179-181) сједињен у Христу. Човек, и по православном схватању, представља микрокосмос (Јанарас 2000: 76), а створен је по лику (обличју) божијем (I Мојс. Пост. 1:26-27), као његова икона („образ“); истовремено, тело је храм Светог духа¹⁴⁶. По тумачењу св. Максима Исповедника (1997), црква је икона божија, али и слика духовног и чулног света и представа човекове душе и тела.

Општа симболика храма заједничка је многим религијама. У свом Речнику симбола, Шевалије и Гербран, сумирајући симболичка значења наводе да се храм доживљава као копија небеских архетипова на земљи¹⁴⁷, и гради се према божанском обрасцу, а као боравиште бога, симболички се налази у центру света; он је истовремено слика макро- и микрокосмоса, центар света, али и представа тела божанске особе (в. Ševalije i Gerbran 2004: 277-279); *imago mundi*, икона универзума, земаљска слика трансцедентног модела (Elijade 2004: 45).

Као што религија, која по правилу нуди спасење, а сасвим сигурно пружа поглед на свет и даје његово целовито тумачење, осмишљава људски

повод сазивању васељенских сабора, који имају за циљ да утврде и изложе догмате вере.

¹⁴⁶ „Или не знате да је тијело ваше храм Светога Духа који је у вама...“ (I Кор. 6:19).

¹⁴⁷ На то указује и једна од могућих етимологија речи темплум – то је део неба који врач посматра, а затим и место одакле се посматра (в. Ševalije i Gerbran 2004: 277).

живот и оправдава деловање, тако и храм као грађевина помаже у оријентацији у физичком и егзистенцијалном простору, и игра важну улогу у идентификацији, и изградњи и потврђивању личног и друштвеног идентитета. Грађење, као стваралачки процес, представља осмишљавање света око себе, супротстављање хаосу (в. Norberg-Schulz 1990: 73-74), оно је део процеса аутоидентификације; градећи, човек се прилижава богу-демијургу, као „прволику“ (архетипу) по коме је створен. Егзистенцијални значај простора и егзистенцијална димензија литургије сусрећу се у хришћанском храму. Тежња ка изградњи грађевина за богослужење није само утилитарна и симболичка, већ је заснована и на дубоко егзистенцијалним основама – цело човеково битисање укорењено је у простору, и фактички, али и по Светом писму. У првој књизи Старог завета, у опису стварања света и човека (I Мојс. Пост. 1:1-2:35), стоји да бог најпре ствара „небо и земљу“, дакле конкретан простор, а затим у њему ствара и настањује човека. Људски живот се такође одвија у конкретном простору, а спасење је, по православној теологији, повезано са превазилажењем ограничења материјалног света, што се може само кроз евхаристију. Литургија се одвија у физичком простору материјалног (тварног) света, али се кроз причешће, стално и поново, укида граница између тварног и нетварног (в. Јанарас 2000: 182). Слично томе, Норберг-Шулц (1990: 71) сматра да јавно здање доводи у везу свакодневицу са трајним и заједничким, те као такво није само апстрактан симбол.

Кроз највећи део људске историје, сакрални објекти били су најважније, а у многим местима и једине јавне или заједничке грађевине, чак и у паганским религијама античког света, када је приступ у храм обично био ограничен и дозвољен само посвећенима, пошто се сматрало да бог заправо живи у храму. Њихов значај је двострук, као места сусрета са богом, али и као центра заједнице који је кључан за социјалну кохезију (Dragan and Ioan 1996: 42) и постаје елемент колективног идентитета. Та димензија је посебно значајна у јудео-хришћанској традицији, јер и јудаизам и хришћанство подразумевају постојање заједнице верних – народа Израиља – као неку врсту услова спасења и остваривања завета – заједнице са богом.

До IV века, практично је немогуће говорити о симболизму хришћанских цркава.

Не само што нема довољно материјалних остатака, већ нема ни записа о

схватању смисла и симболике храма. Успенски (Успенский 1958: 50) сматра да је то последица чињенице да први хришћани, који су Христа исповедали и сведочили животом а не речју, нису имали потребе да пишу о ономе што је свима јасно и што живе. Док је Христос жив, већ само његово присуство чини простор светим¹⁴⁸, пошто је он богочовек, оваплоћење једне ипостаси троичног хришћанског бога. Истерујући трговце из јерусалимског храма, Исус о њему говори као о дому бога и дому молитве: „Дом мој назваће се дом молитве свима народима“ (Мар. 11:17); „Дом мој, дом је молитве“ (Лк. 19:46); „дом Оца мога“ (Јов. 2:16). Након Христове смрти, његово, за хришћане реално, присуство на евхаристији, чини простор светим, без обзира што се најчешће ради о обичним стамбеним објектима. Религиозни обреди се такође, о чему је већ било речи, обављају у храму, по синагогама и домовима, али и на отвореном простору¹⁴⁹. Раздвајање сакралне ипрофане архитектуре прати институционализацију цркве. У хришћанству, богу није потребан посебан простор у коме обитава на земљи¹⁵⁰, јер је он тамо где је литургијска заједница. У томе је разлика у односу на јудаизам, јер „бог Старог завета“ тражи: „И нека ми направе светињу, да међу њима боравим...“, дајући прецизна упутства о изгледу „шатора“ (II Мојс. Изл. 25:8-27:19). Грађење хришћанских богомоља резултат је потребе да се обезбеди место за окупљање верника, јер је богослужење чин заједнице и као такво тражи простор у коме ће се одвијати, али и последица универзалне људске тежње ка посвећењу простора и исказивању заједничких вредности кроз сакралне објекте.

Поштовање јудаистичке традиције, вероватно је утицало и на симболичка тумачења богослужбених простора, као и на тражење узора у објектима и

---

¹⁴⁸ Тако ни у Небеском Јерусалиму нема храма, „јер је храм његов Господ Бог Сведржитељ и Јагње“ (Откр. 21:22).

¹⁴⁹ „... изађе Петар на равни кров дома да се помоли Богу“ (Д. ап. 10:9); „Изађосмо ван града на реку, где се сматрало да је богомоља“ (Д. ап. 16:13).

¹⁵⁰ Према речина св. архиђакона и првомученика Стефана: „Али свевишњи не живи у рукотвореним храмовима, као што говори пророк: Небо ми је престо, а земља подножје ногама мојим. Какав ћете ми дом сазидати“, говори Господ. Или: ‘Које је место за почивање моје? Није ли рука моја створила све ово?’“ (Д. ап. 7:46-50).

местима описаним у Светом писму – Мојсијевом шатору и Соломоновом храму. Њихова просторна структура је идентична: испред храма налази се трем/двориште у којем су олтар за жртве паљенице и „умиваонице“; сам шатор/храм се састоји из светиње, у којој је кадиони олтар, и светиње над светињама, од које је одвојен завесом/преградом, а у којој се налази ковчег завета (в. II Мојс. Изл. 25:1-31:18; I(III) Цар. 5:1-9:25; II Днев. 1:1-8:16). Соломонов храм имао је три дворишта око себе, а приступ њима одражавао је хијерархијско устројство – у прво, највеће, су могли да уђу нејевреји, у друго само јевреји, а у треће само свештеници (в. Кириченко 2000: 203-204). Након завршетка храма, у њега су пренети шатор и ковчег од завета (I(III) Цар. 8:4; II Днев. 5:5).

Подела хришћанског храма на три јасно одвојена дела, мада, посматрано чисто архитектонски, у основи није увек и сасвим очигледна, ипак постоји, посебно када се ради о начину коришћења простора и некој врсти степеновања, градације светости; доста рано се може уочити просторно раздвајање клира, верника и катихумена¹⁵¹. Поједностављено гледано, у апсиди се налази олтарски простор, резервисан за свештенослужитеље, централни део цркве – наос¹⁵² је за вернике, а припрата или двориште за катихумене. Оваква подела није у почетку још сасвим издиференцирана – олтар се понекад налази и у главном броду цркве, а не само у апсиди; катихумени могу да буду у припрати, атријуму, али и бочним бродовима или чак посебним објектима (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 43); такође, за неке намене користе се целе групе просторија – па се може говорити само о зонама или просторним пољима намењеним одређеним групама корисника за обављање обредних радњи или само за посматрање богослужења. Могуће да је узимање старозаветних примера за узор¹⁵³, као

---

¹⁵¹ То је у одређеној мери видљиво и у богомољи пронађеној у Дура-Европосу, где су раздвојени верници од катихумена и наглашена улоге и позиција свештенослужитеља, иако још увек не постоји олтар у данашњем смислу, нити олтарска преграда.

¹⁵² Наос на грчком значи храм.

¹⁵³ Успенски сматра да „Также как народ израильский – ветхозаветная Церковь – был прообразом Церкви новозаветной, так и скиния, и храм Соломона прообразовали новозаветный храм.“ (Успенский 1958: 53) – „Као што је и народ Израиља – старозаветна

и симболика броја три, који одговара троичној природи хришћанског бога, допринела даљој диференцијацији и стварању општеприхваћеног мишљења о троделној подели хришћанских храмова. Ипак, треба истаћи да је верницима дозвољено да уђу у храм, чак се и олтарска преграда тек касније развија у потпуности, што је значајна разлика у односу на јудаистичку старозаветну традицију. У светињи над светињама се не чува више заветни ковчег, већ се са сваком литургијом обнавља Нови завет¹⁵⁴.

С обзиром да се по православној теологији претварање хлеба и вина у тело и крв Христову одвија у реалности царства божијег (Шмеман 1992: 168), још један важан узор (архетип, прволик) храма је царство небеско, приказано у Откривењу св. Јована Богослова кроз слику Небеског Јерусалима, који је цео храм. У том опису (в. Откр. 21:1-22:3) наглашена је симболика бројева¹⁵⁵ три, четири и дванаест, правилност и централна симетричност кубичне форме, раскош, присуство бога и хијерархијско устројство¹⁵⁶. Тако се и кроз хришћанску цркву, потврђује универзална симболика храмова као микро- и макрокосмоса и места за комуникацију са божанским принципом; хришћански храм сједињује у себи земаљско и небеско, горњи и доњи свет, видљиво и невидљиво, тварно и нетварно (Кириченко 2000: 202).

Аналогија између царства небеског и царства земљаског и тежња да се храм начини домом достојним цара небеског, могле су да утичу на избор базиликалног типа у раном хришћанству, јер је, као јавна грађевина, са значајним местом за статуу владара (етимологија је објашњена у поглављу 1.1.) и важном улогом његових представника, одговарала основним представама и потребама култа. Употреба термина брод за

црква – била архетип новозаветне цркве, тако су и шатор и Соломонов храм архетипови новозаветног храма.“ (прев. Б. М.).

¹⁵⁴ Обнова завета је кроз причешће: „Јер ово је крв моја Новог завета која се пролива за многе...“ (Мат. 26:28); „Ово је крв моја Новог завета која се пролива за многе.“ (Мар. 14:24); „Ова је чаша Нови завет у крви мојој, која се за вас излива.“ (Лк. 22:20).

¹⁵⁵ Хришћанска симболика бројева укорењена је у Светом писму; иако свих првих десет бројева декадног система имају бројна симболичка значења, посебно се издвајају 1, 3, 4, 7 и 8, затим 12 и 40.

¹⁵⁶ „...и престо Божији и Јагњетов биће у њему, и слуге његове служиће Му.“ (Откр. 22:3).

подужне трактове који су основни просторни елементи базилике укореењена је у старозаветној симболици и причи о потопу и Нојевој лађи. О томе се, каже Успенски, уз симболичну обавезу да постоје троја врата, говори у оно мало назнака сачуваних из III и IV века. Нојева лађа, као прибежиште и спасење од потопа, је архетип цркве, која је прибежиште и пут ка спасењу од опасности и искушења за хришћане; с обзиром на поистовећивање цркве и храма, карактеристично за хришћанство¹⁵⁷, Нојева лађа постаје архетип храма (Успенский 1958: 50). Одатле потиче и употреба речи брод када се говори о простору за окупљање верника. Ова симболика, иако опште примењива, посебно је имала значаја у време прогона хришћана.

Један од првих хришћанских богослова који је дао интерпретацију хришћанског поимања храма која је до данас сачувана, је Јевсевије Кесаријски, који у својој „Историји цркве“ описује храм у Тиру, подигнут на месту ранијег, који је срушен у прогонима, и даје тумачење симболике у складу са богословском мишљу свога времена. Јевсевије говори о верницима као „живом храму“ (Eusebius *Historia*, X 4:21-22). Цитирајући Свето писмо¹⁵⁸, каже како је храм саграђен на основу небеских архетипова и божанских модела који су дати у симболима, те тако постаје видљиви израз невидљивог (исто 4:25-26, 55-56, 69-72). Микрокосмички симболизам хришћанског храма исказан је и у сиријској химни из VI века¹⁵⁹, надовезујући се на симболику шатора који је Веселеил изградио по моделу који је Мојсије добио од бога (II Мојс. Изл. 31:1-11). Најпотпунија и најдетаљнија објашњења симболике цркве потичу из VII и VIII века од св. Максима Исповедника, св. Софронија и св. Германа (в. Успенский 1958:

---

¹⁵⁷ „Не знате ли да сте храм Божји и да Дух Божји обитава уз вама? Ако неко разара храм Божји, разориће њега Бог, јер је храм Божји свет, а то сте ви.“ (I Кор. 3:16-17); „... ви сте храм Бога живог...“ (II Кор. 6:16).

¹⁵⁸ „Заиста, заиста вам кажем: Син не може ништа чинити сам од себе него што види да Отац чини; јер што Он чини, то исто чини и Син;“ (Јов. 5:19).

¹⁵⁹ За разлику од Јевсевијевог описа који се односи на базилику, сиријска химна описује св. Софију у Едеси, храм са куполом која се пореди са небом над небесима, и представља најстарији сачувани запис о симболизму куполе; МакВеј (McVey 1983) указује на новине у космолошкој симболици које су се појавиле између IV и VI века.

52). За њих је храм слика духовног и материјалног света, црква је тело Христово, „небо на земљи у којем живи... Бог“, рај (исто 52-53). У XV веку св. Симеон Солунски даје добар преглед до тада већ потпуно формиране богословске мисли на тему симболике хришћанских цркава, истичући како храм без жртвеника није храм, већ само дом молитве, а говори и о троделној просторној структури храма (блаж. Симеон 2003: 23-24).

Када се говори о појединим деловима храма, долази до изражаја богата симболика која се за њих везује. Припрата је двориште Мојсијевог шатора (његов спољни део у којем стоји народ); њена светост је најмања (она чак није ни неопходан део храма), јер ту стоје они који нису достојни да се причесте, били да још нису крштени или су покајници; то место је граница између цркве и спољашњег света, а по светим оцима, припрата је огреховљени свет или чак пакао (в. Успенский 1958: 54), мада може да симболизује и рај (Мирковић 1995: 113). Средишњи део храма, наос или брод, одговара светилишту старозаветних узора, и то је место за вернике достојне причешћа. Он представља материјални свет, али за разлику од припрате, обожен; видљиво, тварно небо (горња зона, најчешће купола или свод) и земљу (блаж. Симеон 2003: 24), васељену; царство божије (в. *Православные храмы 2* 2003: 15-21); тело човеково (св. Максим 1997). Олтар је најсветији део хришћанског храма, као светиња над светињама код Јевреја и њему приступају само свештенослужитељи. Он је небо над небесима, а часна трпеза је престо бога, место упокојења Исуса Христа и његов гроб (в. блаж. Симеон 2003: 24-25); жртвеник може да симболизује и ум, а сам олтар је онда душа (св. Максим 1997). Олтар симболизује и витлејемску пећину, Богородицу (Јовановић 2005: 267), а такође и рај, мада и наос може да симболизује рај (Туманик 2004: 112).

Приказана симболичка значења односе се првенствено на православно византијско виђење сакралне архитектуре, какво је прихваћено и у Србији. Мада се основна значења, због своје универзалности, могу применити и на тумачење храмова који припадају другим православним и хришћанским црквама, постоје и одређене варијације¹⁶⁰, које нису предмет овог рада.

---

¹⁶⁰ На пример, у руској сакралној архитектури, облик куполе симболизује пламен свећа.

И два основна типа просторне организације хришћанских сакралних објеката, централни и подужни (базилика), имају своју изграђену и универзалну симболику. Базиликални тип, који преовладава у западном хришћанству све до модерног доба, осим основног значења брода, односно, Нојеве барке, представља и пут ка сједињењу са Христом (Norberg-Šulc 1990: 79), који се налази (реално или симболично) на крају осовине, у олтарском простору где је смисаоно средиште цркве, и заснован је на идеји спасења (Кириченко 2000). Честе су комбинације два типа, а посебно када се ради о увођењу елемената централног плана у подужни, што се најчешће постиже изградњом попречних бродова – трансепта, чиме се наглашава посебан значај једног дела простора цркве. Тиме се постиже облик крста у основи и додатна „христијанизација“ оригинално паганског типа објекта (исто 206). Централни план преовладава у источном хришћанству још од Јустинијановог времена; он означава савременост и свеprisутност царства божијег, које се вернима стално изнова открива на литургији. Његова статичност и доминација вертикалне осе, указују на храм као место у коме се бог сједињује са верницима који се налазе у простору испод куполе, а то је и основна идеја у православљу. Овај облик истовремено представља и спој супротности, јер је у хоризонталној пројекцији, где доминира симболика средишта, статичан, док је по вертикали динамичан, јер путања из водоравног прелази у усправан положај, чиме се кретање и комуникација усмеравају према небу.

Симбол центра је један од четири основна универзална симбола, уз крст, квадрат и круг (Ševalije i Gerbran 2004: 432) и сви они значајни су и у хришћанској црквеној архитектури. Средиште је извор свега, што одговара божанском начелу; кроз њега пролази аксиси мунди, ту се одиграва космогонија (Елијаде 1999: 28-63). Круг је симбол божанства, вечности, такође и неба; само небо је симбол духовног, невидљивог и трансцедентног. Квадрат је статичан и може да симболизује земљу, али и створени свет који обухвата и земљу и небо. Природна вишезначност симбола види се и у томе што и квадрат може да се тумачи као симбол неба, односно, небеске непроменљивости (Ševalije i Gerbran 2004: 445). Спој квадрата и круга је веза небеског и земљаског; октогонални прелаз који се понекад користи, симболизује васкрсење. Крст је веза круга, квадрата и средишта, симбол оријентације, веза космоса са средиштем

(исто 432-437), чије додатно значење и посебан значај у хришћанству није потребно наглашавати.

Сасвим је сигурно да је симболизам круга и његово хришћанско тумачење значајно утицао на потпуну доминацију куполног типа храма у православљу, али треба истаћи да је то специфично византијска одлика, и да се симболизам круга не спомиње код описа библијских грађевина; чак је и Небески Јерусалим, који је модел за све цркве, кубичан.

2.3. Упоредни приказ одабраних карактеристичних храмова

У овом поглављу биће приказане и укратко размотрене, приближно хронолошким редом, неке од карактеристичних и специфичних грађевина, како би се показала и истакла разноврсност архитектонских решења хришћанских цркава, која постоји већ (најкасније) од IV века. Предмет су првенствено цркве општег култа, било да су подигнуте искључиво за ту сврху, или су истовремено имале и друге намене (мартинијум, на пример), а меморијалне грађевине и крстионице, нису узете у обзир. Такође, разматрају се само оне цркве хришћанског запада које су настале пре коначног раскола 1054. године¹⁶¹. Од српског црквеног градитељства за ову анализу су најзначајније средњовековне цркве, с обзиром да оне представљају врхунски домет и узор градитељима каснијих епоха, све до данас.

При разматрању архитектонских карактеристика храмова, треба имати у виду христолошке расправе и јереси које су се јављале, посебно у IV и V веку. За историју Византије од великог значаја је била појава монофизитске јереси¹⁶², која је осуђена на саборима у Ефесу (трећем, 431. год.) и Халкедону (четвртом, 451. год.). Велики број цркава саграђен је у то време и тешко је са сигурношћу утврдити коме су првобитно биле намењене, као и да ли су, и у којој мери, ова теолошка спорења могла утицати на просторне захтеве литургије и последично, црквену архитектуру. Чињеница да се грузинска и јерменска архитектура увек изучавају заједно, иако су Грузини православни, а Јермени монофизити¹⁶³,

---

¹⁶¹ Методолошки најисправније би било узети у разматрање само грађевине у којима се одвијало богослужење истог литургијског типа, но то превазилази оквире овог рада.

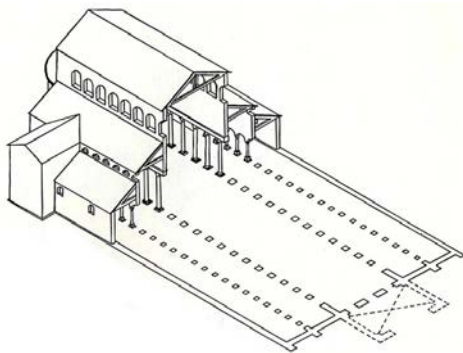
¹⁶² Ове расправе трају све до арапских освајања Сирије и Египта, где су, уз Јерменију, главна упоришта монофизитизма. Од посебног значаја је чињеница да су многи цареви имали помирљиву политику према овој јереси (Зенон, Јустинијан, Ираклије) или су је отворено подржавали (Василиск, Атанасије I). О томе, као и утицају монофизитизма на појаву иконоборства, в. у: Острогорски 1996: 79 и даље.

¹⁶³ Данас је све више у употреби термин не-халкидонске или оријентално православне цркве. Сами Јермени, као и други које православни и западни хришћани обично зову монофизитима, одбацују тај термин, с обзиром да прихватају одлуке Трећег васељенског сабора у Ефесу, и своју христолошку догму називају мијафизитизам.

указује на могућност да су на развој црквене архитектуре већи утицај имале локалне градитељске традиције и културни обрасци¹⁶⁴.

У прва два века развоја хришћанске сакралне архитектуре јављају се бројни облици. У поглављу 1.1. приказани су преовлађујући, али је потребно упознати се и са другим типовима, како би се о том периоду стекла целовита слика.

Римска саборна црква – св. Јован Латерански, која се сматра архетипом ранохришћанске базилике (Traktenberg i Најман 2006: 162), је петобродна грађевина, са нижим бочним крилима на крајевима спољних бродова (касније су замењена трансептом) и полукружном апсидом (сл. 2.3.01.). Верници су након уласка процесије, који су пратили из бочних бродова, прелазили у наос, апсида, одвојена преградом, је била резервисана за свештенство, а катихумени су имали приступ само у бочне бродове (исто 162; Krauthajmer i Ћurčić 2008: 48). Краутхајмер сматра да су бочна крила имала улогу сакристије (2008: 48).

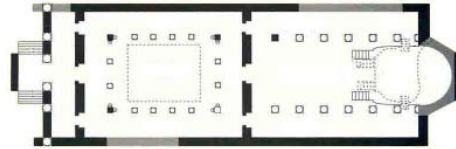
сл. 2.3.01.
Св. Јован Латерански

Базилика у Тиру (сл. 1.1.03.), коју описује Јевсевије (*Eusebius Historia*, X 4:37-72) чист је представник типа тробродне базилике, са апсидом у којој је место за клир и олтаром нешто помереним према главном броду (в. Кораћ и Шупут 1998: 18; Krauthajmer i Ћurčić 2008: 45), а таква је и базилика на Маслиновој гори (сл. 2.3.02.).

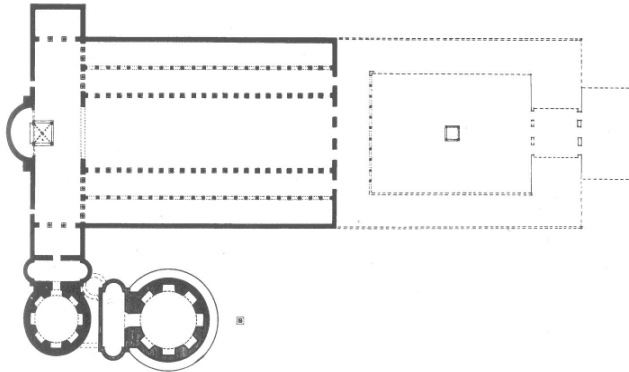
---

¹⁶⁴ Стога се чини да је са опрезом могуће заузети став о могућности занемаривања питања атрибуције храмова следбеницима једне или друге догме при разматрању сакралне архитектуре тога времена. Занимљива је, у том смислу, дилема око првобитне припадности цркве св. Сергија и Вакха, за коју Манго сматра да је била изграђена за монофизитску заједницу којој је заштиту пружила царица Теодора, што Краутхајмер и Метјуз оспоравају. Аргументе у свом раду сумира Бардил (в. Bardill 2000), који сматра да Мангова теза има основа.

сл. 2.3.02.
Базилка на Маслиновој гори

сл. 2.3.03.
Св. Петар у Риму

Црква св. Петра (сл. 2.3.03.) слична је латеранској базилици по основној концепцији, с тим што се код ње одмах јавља трансепт¹⁶⁵, у коме се, на пресеку са главним бродом, испред апсиде, налазила се меморија апостола Петра, а ту је, током служби, био олтарски простор – по Краутхајмеру, олтар је вероватно био покретан (2008: 56). Цркве Рођења у Витлејему (сл. 1.1.06.), и Светог гроба у Јерусалиму (сл. 1.1.05.), такође су меморијалне, али је њихов значај већи, јер су обележена места везана за Исусов живот и страдање, па се, уместо трансепта, она наглашавају посебним грађевинама централног типа (октогоналном, односно, кружном), које се налазе иза петобродних базилика¹⁶⁶. Све три поменуте цркве, уз меморијалну улогу, служе и за редовне службе (св. Петар само повремено), али најсложенији просторни склоп, где сви делови комплекса имају специфичне функције у склопу онога што Краутхајмер назива „перипатетичном службом“ (2008: 63) има црква св. Гроба, због већег значаја¹⁶⁷ и компликованије службе (Traktenberg i Najman 2006: 164).

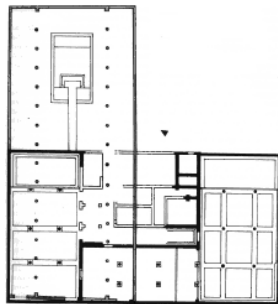
Већ у IV веку, јављају се још нека веома специфична решења. Тако је у Аквилеји (сл. 2.3.04.) саграђена двојна катедрала дворанског типа, са

¹⁶⁵ Овај тип чешће се среће тек од каролиншке ренесансе (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 59).

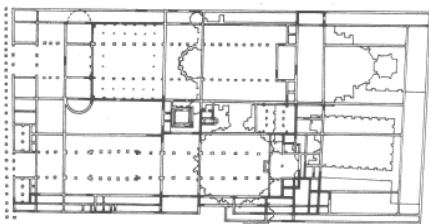
¹⁶⁶ Код цркве Рођења, октогон са отвором изнад пећине рођења, спојен је са базиликом, док је код цркве св. Гроба, Анастасис ротонда независна грађевина која се налази у задњем дворишту у које се улази из спољних бродова.

¹⁶⁷ Јевсевије сведочи о Константиновој жељи да на том месту изгради најлепшу од свих цркава (в. Eusebius Vita, III 25-40).

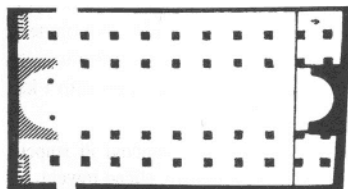
епископском катедром и клупама за свештенике у источном делу, и олтаром у главном броду (в. Krauthajmer i Ćurčić 2008: 43-44), а у Тријеру (сл. 2.3.05.) велика двојна катедрала, развијеног базиликалног типа. Петобродна базилика у Орлеанвилу (сл. 2.3.06.) добила је наспрамну, западну, апсиду¹⁶⁸ у V веку (в. Бошковић 1957: 58; Krauthajmer i Ćurčić 2008: 44-45). У Милану је изграђена велика црква Сан Лоренцо (сл. 2.3.07.), у облику тетраконхоса са две опне између којих су амбулаторијум и галерије, као и црква св. Апостола (сл. 2.3.08.), у облику слободног крста, по узору на Константинову цариградску цркву.

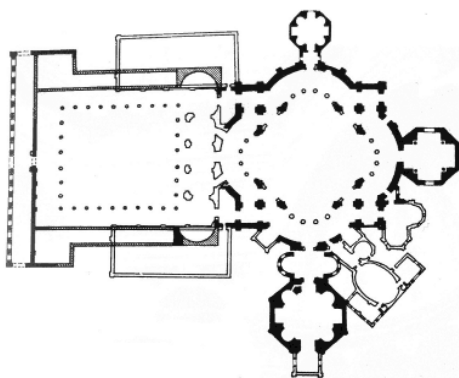
сл. 2.3.04.
Катедрала у Аквилеји

сл. 2.3.05.
Катедрала у Тријеру

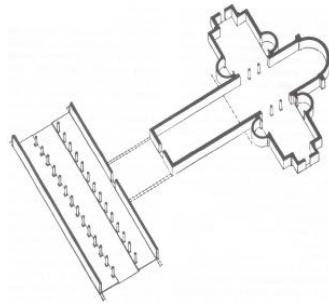

сл. 2.3.06.
Базилика у Орлеанвилу

сл. 2.3.07.
Сан Лоренцо у Милану

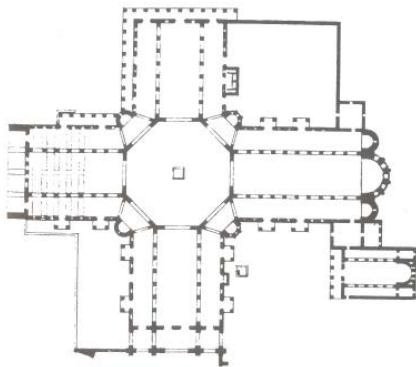
¹⁶⁸ Краутхајмер (2008: 194) претпоставља да су разлози за изградњу тзв. контра-апсида, односно, контра-олтара у северноафричким црквама у V и VI веку литургијске природе.

сл. 2.3.08.
Св. апостоли у Милану

У V веку саграђене су, као део главног тока сакралне архитектуре, већ споменуте црква св. Јована Студитског у Цариграду (сл. 1.2.01.) и Богородичина црква у Солуну (сл. 1.2.02.), тробродне базилике са апсидом у којој је синтронон, док олтар залази у главни брод окружен са три стране бочним бродовима и нартексом. Бочни бродови и нартекс имају непосредну везу, како би се избегла комуникација са главним бродом, јер је он резервисан за свештенство (Кораћ и Шупут 1998: 5). Од базилика са трансептом, издваја се Црква св. Димитрија у Солуну (сл. 1.2.03.), као најсложенији облик тог типа.

Веома специфичан пример комбиновања централног и базиликалног плана из тог времена је Калат Симан (сл. 2.3.09.), црква са четири, око осмоугла¹⁶⁹ крстообразно, управно на стране света, распоређене тробродне базилике, од којих се издваја источна са своје три апсиде.

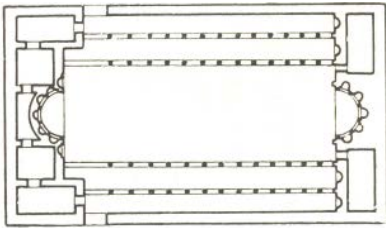

сл. 2.3.09.
Калат Симан

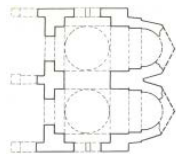
Необичне су и цркве у Ерменту (сл. 2.3.10.), са две наспрамне апсиде, двојна црква у Утчајаку (сл. 2.3.11.), као и црква св. Павла и Мојсија у Дар Кити (сл. 2.3.12.). Она има два улаза, са дуге, јужне стране (вероватно последица раздвајања мушкараца и жена на литургији), екседру у главном броду (која је код несторијанаца резервисана за свештенство током

¹⁶⁹ У средишту осмоугла је стуб на коме је боравио св. Симеон Столпник (Старији).

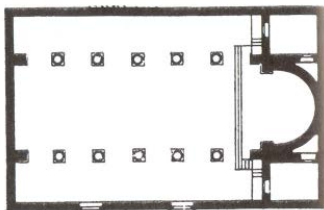
литургије оглашених) и две квадратне просторије северно и јужно од олтарске апсиде, чија је улога у литургији нејасна (в. Krauthajmer i Ćurčić 2008: 142). Базилике са улазима на дужој страни, попут ове или цркве Мар Кириакос (сл. 2.3.13.), релативно су честе на Блиском Истоку, а њихово порекло Бернхајмер прати до далеких прехришћанских корена, сматрајући их посебним типом (в. Bernheimer 1939); постоје и примери са попречно постављеним главним бродом, као код цркве Мар Јакуб (сл. 2.3.14.).

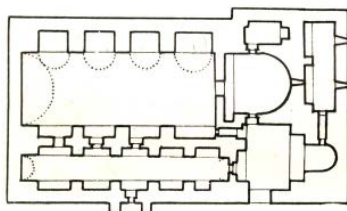
сл. 2.3.10.
Црква у Ерменту

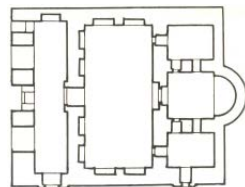
сл. 2.3.11.
Двојна црква у Утчајаку

сл. 2.3.12.
Св. Павле и Мојсије у Дар Киту

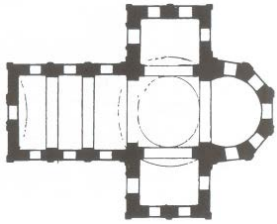
сл. 2.3.13.
Мар Киријакос

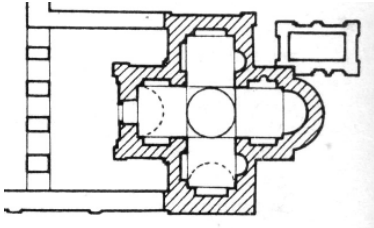
сл. 2.3.14.
Мар Јакуб

Из VI века, поред, у поглављу 1.2. поменутих облика куполне цркве, затим развијеног крста са куполом и базилике са куполом, јављају се и бројна друга решења. Постоје разне варијанте слободног крста (сл. 2.3.15.-2.3.17.): латински са куполом (Томарза), грчки са куполом (Бин-бир-

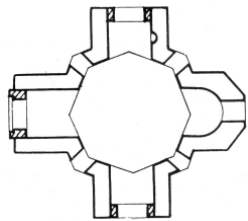
Килисе, црква бр. 44), грчки крст комбинован са октогоном (Бин-бир-Килисе, црква бр. 8).

сл. 2.3.15.
Црква у Томарзи

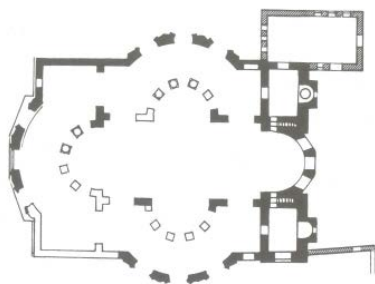

сл. 2.3.16.
Црква бр. 44 Бин-бир-Килисе

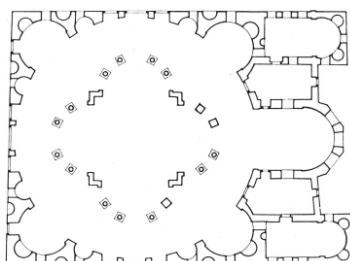

сл. 2.3.17.
Црква бр. 8 Бин-бир-Килисе

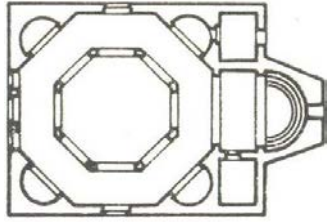
Развијени представници тетраконхоса су цркве у Ресафи (сл. 2.3.18.) и Босри (сл. 2.3.19.) (која је споља уписана у квадрат, са додатком развијеног олтарског простора). Црква у Езри (сл. 2.3.20.) је такође уписана у квадрат, са октогоналним наосом и обимним бродом. И црква у Вираншехеру има октогонално језгро, са прстенастим бродом по обиму и јако издуженим олтарским простором (сл. 2.3.21.).

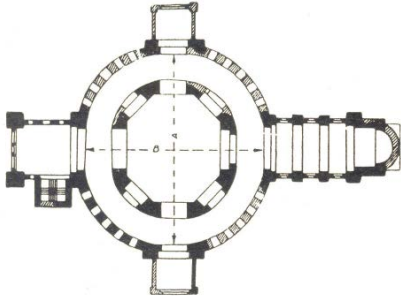
сл. 2.3.18.
Црква у Ресафи

сл. 2.3.19.
Црква у Босри

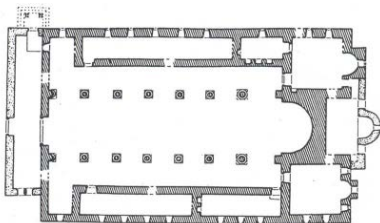

сл. 2.3.20.
Црква у Езри

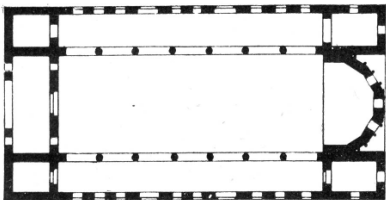

сл. 2.3.21.
Црква у Вираншехеру

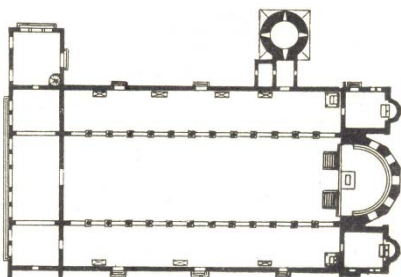
Базиликални облици граде се и даље – манастир св. Катарине на Синају (сл. 2.3.22.) и црква у Дер Терманину (сл. 2.3.23.) су тробродне грађевине, свака са одређеним посебностима; прва са капелама постављеним паралелно са бочним бродовима (в. Кораћ и Шупут 1998: 53), друга са две куле на улазном делу (в. Бошковић 1957: 32). Сан Аполинаре ин Класе (сл. 2.3.24.) је такође тробродна базилика, са нартексом и развијеним олтарским простором, а Краутхајмер (2008: 274) налази да је сродна са катедралном базиликом у Царичином граду (сл. 2.3.25.). Базилика „А“ у Никополу има трансепт, а олтар је у укрсном делу (сл. 2.3.26.).

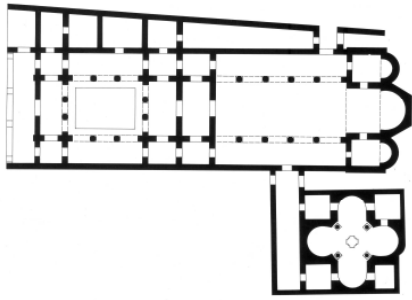
сл. 2.3.22.
Црква манастира св. Катарине на Синају

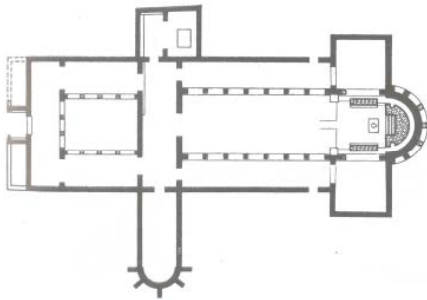
сл. 2.3.23.
Црква у Дер Терманину

сл. 2.3.24.
Сан Аполинаре ин Класе

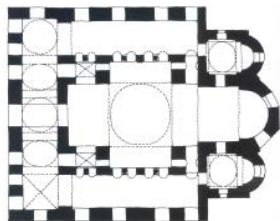
сл. 2.3.25.
Базилика у Царичином граду

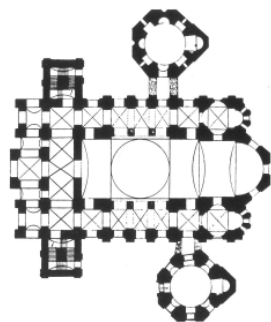
сл. 2.3.26.
Базилика „А“ у Никопољу

У наредном периоду, долази до дивергенције облика у оквиру хришћанског света, али и до одређене конвергенције у оквирима Византије, која се своди на малоазијске и балканске пределе, што је предмет даљег разматрања. Ипак и даље истовремено постоји богатство различитих архитектонских решења, на плану функције и форме.

Из времена кризе од VII до IX века, издваја се црква св. Софије у Солуну (сл. 2.3.27.), која стоји на путу развоја од куполне базилике ка типу уписаног крста са куполом¹⁷⁰, као и црква у Дере-Ази (сл. 2.3.28.), тробродна базилика са куполом, код које се такође назире крстообразно решење.

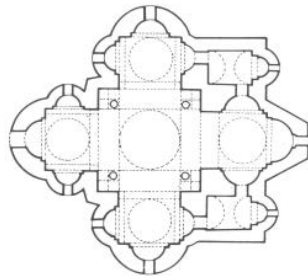
сл. 2.3.27.
Св. Софија у Солуну

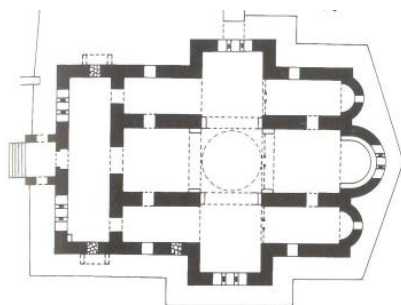
сл. 2.3.28.
Црква у Дере Ази

¹⁷⁰ Краутхајмер је сматра правом крстообразном куполном црквом (2008: 292).

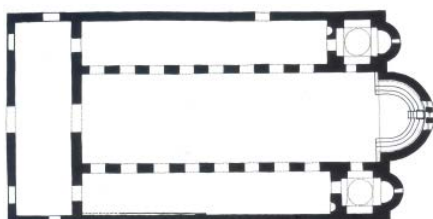
Њен егзонартекс повезан је са бочним бродовима, као на многим претходним примерима, а олтарски простор је троделан; црква има два октоagonalна бочна анекса са апсидама, непознате намене (Кораћ и Шупут 1998: 104). Тетраконхална црква св. Андреје у Перистерии (сл. 2.3.29.) издваја се својим геометризмом – око квадратне основе са куполом изграђене су четири симетричне „конхе“, а свака од њих је, заправо, сажети триконхос. Црква је потпуно централно симетрична, уз додаток простора за проскомидију и ђаконикон око олтарског крака крста, а узор јој може бити цариградска црква св. Апостола (исто 108; Krauthajmer i Ćurčić 2008: 371). Црква у Скрипуу (сл. 2.3.30.) сложене је основе која представља синтезу слободног крста и базилике са куполом, а Краутхајмер (в. 2008: 315) могуће утицаје тражи у ширем оквиру бугарске и, даље, јерменске и блискоисточне архитектуре. Од „класичних“ базиликалних облика који се у то време у релативно великом обиму обнављају или граде (Кораћ и Шупут 119), истиче се св. Ахилије на Малој Преспи, чији се бочни бродови завршавају проскомидијом и ђакониконом, који су можда служили и као параклиси (исто 121), са два куполама (сл. 2.3.31.).

сл. 2.3.29.
Црква св. Андреје у Перистерии

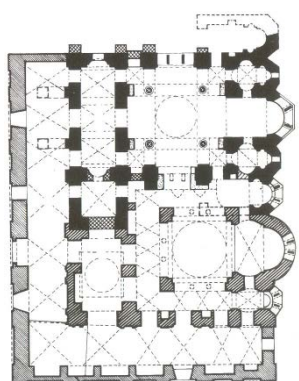
сл. 2.3.30.
Црква у Скрипуу

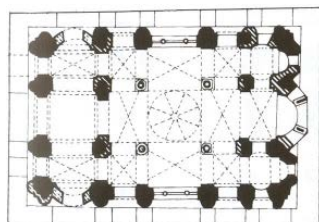
сл. 2.3.31.
Св. Ахилије на Малој Преспи

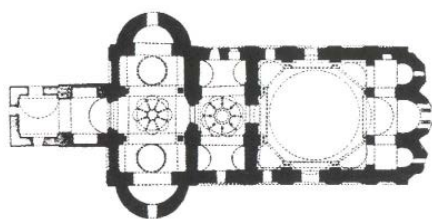
У време потпуног формирања типа уписаног крста са једном или пет купола, чији су главни представници цркве Неа, Богородичина црква манастира Константина Липса (касније Фенери Иса џамија) (сл. 2.3.32.) и Мирелеон (касније Бодрум џамија) (сл. 2.3.33.), јављају се и други облици, попут Светог Луке у Фокиди (сл. 1.2.09.), комбинованог уписаног грчког крста са суженим крацима и куполом над осам ослонаца. Неа Мони (сл. 2.3.34.), слично језгру цркве св. Луке, такође има куполу на осам ослонаца изнад квадратне основе и специфично решење пронаоса са бочним конхама. Као представник тетраконхоса, значајна је Богородичина црква (Вељуси) (сл. 2.3.35.), сличне инспирације као и црква у Перистери.

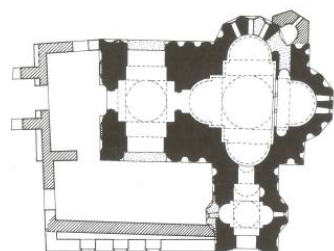
сл. 2.3.32.
Богородичина црква манастира
Константина Липса (Фенери Иса
џамија)

сл. 2.3.33.
Мирелеон (Бодрум џамија)

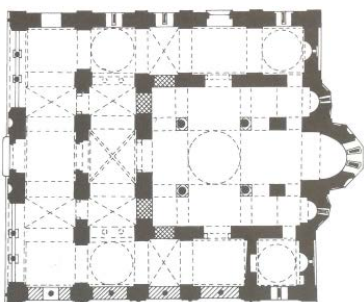
сл. 2.3.34.
Неа Мони

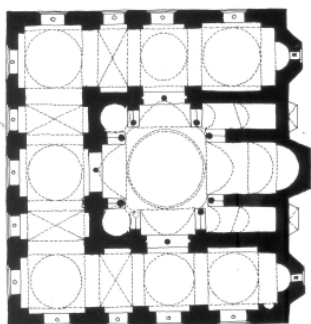
сл. 2.3.35.
Богородичина црква (Вељуси)

Од солунских цркава из последње епохе развоја византијске црквене архитектуре, издвајају се св. Апостоли (сл. 2.3.36.) са обимним бродом

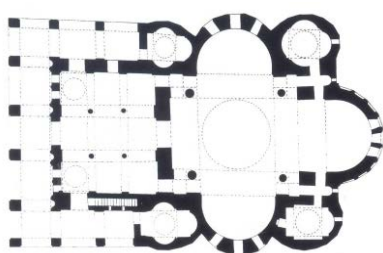
око централог језгра¹⁷¹. Веома је специфична Богородица Паригоритиса из Арте (сл. 2.3.37.), слична западноевропским палатама по спољашњем изгледу (Mango 1976: 259-266), а по просторној концепцији има централно језгро у облику суженог крста са куполом на осам ослонаца, које Краутхајмер повезује са типом св. Луке у Фокиди (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 417), и обимне бродове са галеријама и четири угаоне куполе. Триконхална црква св. Илије из Солуна (сл. 2.3.38.), има елементе сродне светогорској архитектури, док је мала црква Христа Спаса (сл. 2.3.39.), такође у Солуну, пример тетраконхалне грађевине.

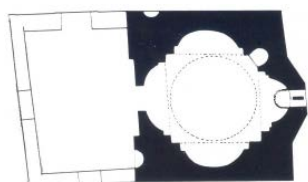
сл. 2.3.36.
Св. Апостоли у Солуну

сл. 2.3.37.
Богородица Паригоритиса у Арти

сл. 2.3.38.
Св. Илија у Солуну

сл. 2.3.39.
Црква Христа Спаса у Солуну

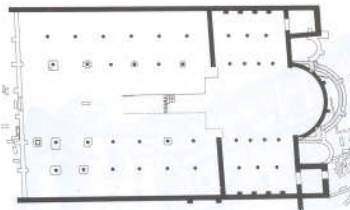
¹⁷¹ О вези овог елемента са развијеним програмом цркве рашке градитељске школе било је речи у поглављу 1.3.

У прво време, апсида се често налази на западу (св. Петар, св. Јован Латерански, св. Гроб, базилика у Тиру), што неки аутори виде као последицу јудаистичке традиције, уз напомену да је свештеник током службе био окренут ка истоку (Dietz 2005), али се већ од V века успоставља источна оријентација олтарског простора. Олтар се, по правилу ограђен, често налазио померен ка главном броду или у њему, а амвон сасвим у дубини наоса и повезан долејом са олтарским простором, као на пример у солунским црквама св. Димитрија (сл. 1.2.03.) и Богородичиној (сл. 1.2.02.). У црквама које имају трансепт, олтар се обично налази на месту укрштања са главним бродом (Латеранска базилика и св. Петар у Риму, св. Апостоли у Цариграду и Милану, св. Димитрије у Солуну, Никопол и др.), јер је то најнаглашеније место. У просторној организацији делова цркве који су намењени свештенослужитељима, у ранохришћанско и рановизантијско доба, изражене су регионалне разлике, највероватније као последица литургијских специфичности. Проучавајући цркве егејске области Краутхајмер (в. 2008: 101, 102, 203, 204) закључује да је и главни брод обично резервисан за свештенство, за разлику од цркава на западу, где је клер смештен у апсиди. Метјуз (1977: 123-125) је, са друге стране, показао да су у цариградским црквама, осим олтара за вернике недоступни још само долеја и амвон. Развој олтарског дела је постепен, па је коришћење данас уобичајених термина – проскомидија, ђаконикон, скевофилакион – могуће само уз резерву, јер се њихове функције разграничавају тек у средњевизантијском периоду. Бочне просторије уз олтар се најраније јављају у сиријским црквама; уобичајено тумачење, које понавља и Метјуз (1977: 157) је да се ђаконикон налазио са северне, а протезис са јужне стране, међутим, Ласи је још раније изнео претпоставку да је просторија јужно од олтара била заправо капела мученика¹⁷². За разлику од Сирије, у

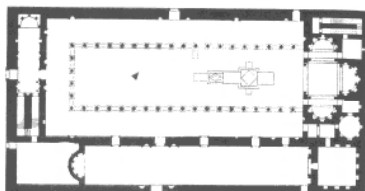
---

¹⁷² Ласијева тумачења, која су најисцрпније дата у: Lassus, Jean. 1947. *Sanctuaires chrétiens de Syrie. Essai sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien en Syrie, du IIIe siècle à la conquête musulmane*, Institut français d'archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique et historique, XLII (Paris: Geuthner), наводимо на основу приказа књиге (Paul 1950; Simon 1950) и његовог текста који нам је био доступан (Lassus 1950).

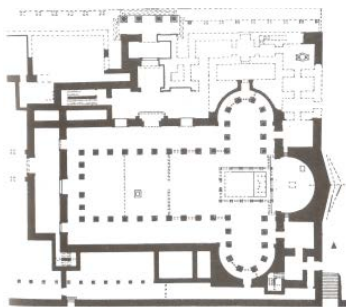
другим областима функције ђаконикона и проскомидије обављају се у једној или више просторија изван објекта храма или у припрати, атријуму, бочним бродовима или трансепту (Krauthajmer i Ćurčić 2008: 94, 95, 102 нап. 3; Mathews 1977: 105-107, 120, 156-161), тако да нема бочних одељења олтарског простора. Када постоје, као у Латеранској базилици и св. Текли у Милану (сл. 2.3.40.), вероватно служе за приношење дарова, али њихова намена није сигурно утврђена (исто 84). Пример развијеног олтарског простора су цркве у Белом (сл. 2.3.41.) и Црвеном манастиру у Египту из V века, код којих је триконхални олтар спојен са базиликалним наосом, слично као у катедрали у Хермополису (сл. 2.3.42.). Необично решење примењено је на цркви св. Текле у Меријамлику (сл. 2.3.43.), где су око олтарске апсиде, на крају бочних бродова тробродне базилике изграђене две капеле, што Краутхајмер (2008: 108-109) тумачи могућим утицајима Антиохијске литургије.

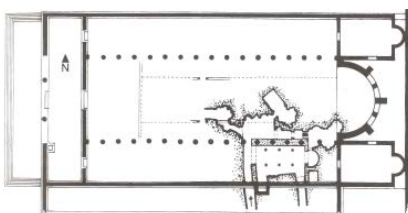
сл. 2.3.40.
Св. Текла у Милану

сл. 2.3.41.
Бели манастир у Египту

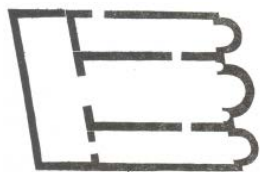

сл. 2.3.42.
Катедрала у Хермополису

сл. 2.3.43.
Св. Текла у Меријамлику

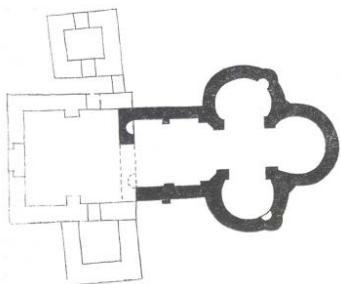
Српска црквена архитектура показује највећу разноврсност на својим почецима; са коначним утемељењем државе и развојем три главне градитељске школе, долази до издвајања одређених облика који су карактеристични за сваку од њих, приказаних у поглављу 1.3. У првој фази развоја, као што је већ поменуто, граде се једновремено базилике, једнобродне куполне, триконхалне, крстообразне цркве. Црква у Градини у Мартинићима (сл. 2.3.44.) је тробродна базилика са развијеним просторним програмом који указује на угледање на градитељство важнијих црквених средишта (Кораћ 1987: 31). Св. Тома у Прчњу (сл. 2.3.45.) је комбинација крстообразне и триконхосне основе, а св. Јован у Затону на Лиму (сл. 2.3.46.) је елементарни триконхални склоп, који показује сличности са неким грађевинама у Далмацији и Македонији (в. Kurtović-Folić 1991: IV.194-IV.195). Међу ротондама издваја се црква св. Петра код Новог Пазара (сл. 2.3.47.), која има тетраконхални унутрашњи склоп.

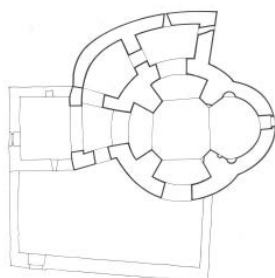
сл. 2.3.44.
Црква у Градини у Мартинићима

сл. 2.3.45.
Св. Тома у Прчњу

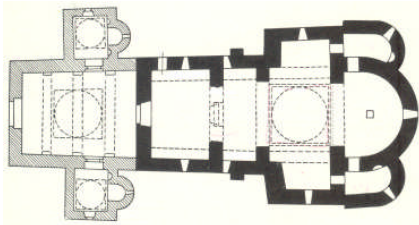

сл. 2.3.46.
Св. Јован у Затону на Лиму

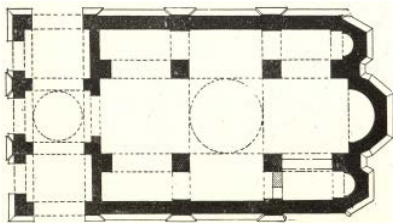

сл. 2.3.47.
Св. Петар код Новог Пазара

У рашкој градитељској школи доследно се примењује план једнобродне једнокуполне грађевине, са бочним певницама, уз одређене варијације. Црква манастира Милешева, на пример, има основу која се наглашено сужава од истока према западу (сл. 2.3.48.), док су на Богородичној цркви манастира Градац видљиви утицаји готике. Највећа одступања јављају се на дечанској саборној цркви и цркви св. Арханђела код Призрена (сл. 2.3.49.), код које се византијски план уписаног крста са пет купола, потпуно стран за рашку стилску групу, комбинује са за њу карактеристичном спољном обрадом. То је, највероватније, последица утицаја ктитора – цара Душана и његових амбиција да својим царством Срба и Грка замени Византију.

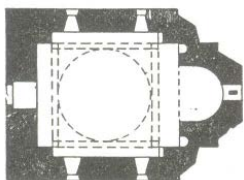

сл. 2.3.48.
Црква Вазнесења Христовог манастира Милешева

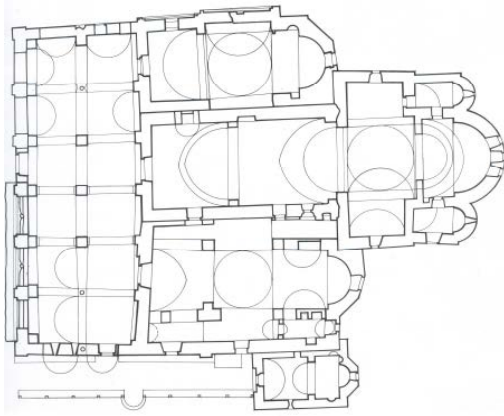
сл. 2.3.49.
Св. Арханђели код Призрена

Од цркава византијске стилске групе као специфичне могу да се издвоје Краљева црква (св. Јоакима и Ане) у Студеници (сл. 2.3.50.), једноставна кубична форма, у чијој се идеалној схеми препознају утицаји неоплатонизма¹⁷³, и комплекс Пећке патријаршије (сл. 2.3.51.), у чијем је језгру црква св. Апостола, рашког типа основе.

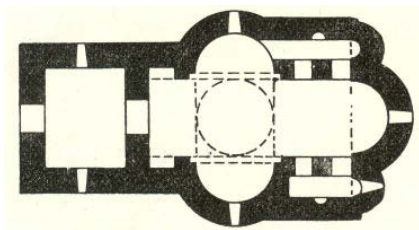
сл. 2.3.50.
Краљева црква (св. Јоаким и Ана) у Студеници

¹⁷³ в. Кораћ и Шупут 1998: 339. Утицаји Платинове филозофије и неоплатонизма на средњовековну и византијску естетику су често разматрани; Бичков (1991) закључује да ти утицаји нису били одлуђујући, одбацујући при том приступ Грабара и Метјуа (Mathew) који их апсолутизују, али и Михелисов (Michelis), као супротну крајност.

сл. 2.3.51.
Пећка патријаршија

У време превласти моравске градитељске школе издвајају се цркве нешто другачијих основа и једноставнијих облика и обраде (в. Kurtović-Folić 1991: IV.215-219). Црква манастира Петруша (сл. 2.3.52.) има издужен олтарски простор, са необично уским проскомидијом и ђаконикомом, под могућим јерменским утицајима (исто IV.216).

сл. 2.3.52.
Црква манастира Петруша

На основу посматрања ранохришћанског, византијског, и српског средњовековног црквеног градитељства, намеће се закључак о великом броју различитих облика који су примењивани, чак и након коначног успостављања византијске литургије. Утицаји литургијских захтева (посебно облика малог и великог входа) на функционалну организацију наизраженији су у решењима олтарског простора, чији је данашњи облик установљен након иконокластичке кризе; све олтарске функције се повлаче из брода иза олтарске преграде која се развила у иконостас, амвон¹⁷⁴ губи на значају, мења облик и позицију, а проскомидија и ђаконикон добијају место северно и јужно од апсиде. Српска сакрална архитектура од византијске преузима већ формиран модел организације простора са троделним олтарским простором и утврђеном позицијом

---

¹⁷⁴ Метјуз (1977: 151) га назива „бема за чтеце“, док је главни део олтарског простора бема за свештенике.

проскомидије и ђаконикона, али и у њеним оквирима варијације основне функционалне шеме увек постоје, чак и у оквиру исте градитељске школе. Као заједнички именованитељ цркава из средње- и касновизантијског периода, укључујући оне у Србији, могу да се издвоје иста основна просторна организација, и купола коју има велика већина грађевина.

3. ИСТРАЖИВАЊЕ САВРЕМЕНОГ ИЗРАЗА СА АСПЕКТА ПРОЈЕКТОВАЊА

3.1. Основна начела пројектовања православних храмова. Аспект функције и могућност развоја модела храма

Црквена правила – канони, су „свети догмати вере примењени у практичном животу хришћана“ (Јустин 2004). Извор канона су Свето писмо и апостолско предање¹⁷⁵, који су на васељенским и помесним црквеним саборима установљени, како не би долазило до погрешних тумачења која су изазивала спорења у оквиру цркве и како би се заштитила и сачувала правоверност. У православној цркви канони нису кодификовани и унификовани на васељенском нивоу, што је последица посебног односа православне цркве према црквеном праву, које се разликује од римокатоличког. По православном схватању, вредност канона је релативна, у смислу да су они засновани на апсолутној истини и утемељени на непроменљивом и универзалном догматском учењу¹⁷⁶, али прилагођени времену и приликама у којима настају и немају сви трајну вредност (в. Афанасјев 1933; Yannaras 1984), што је видљиво и из њихове форме, која је често условљена конкретним проблемима који су се у одређено време јављали у црквеној пракси. У примени правила поштују се два начела, акривија (строго поштовање¹⁷⁷) и икономија (прилагођавање, под условом да се не одступа од суштине¹⁷⁸), али са великом обазривошћу, јер већ и само тумачење ових принципа понекад може да изазове богословске расправе. Од X века, када су коначно формулисани сви до тада важећи канони, није било новог свеправославног сабора на коме би се то питање расправљало. Тако различити преписи и штампана издања

---

¹⁷⁵ У 21. Правилу помесног Гангријског сабора стоји: „желимо да у Цркви буде сачувано све што је предато Светим Писмом и апостолским предањем“ (*Књига правила*).

¹⁷⁶ Зато св. Јустин Нови (2004) каже за каноне да су чувари светих догмата.

¹⁷⁷ 2. Правило Шестог васељенског сабора, након набрајања правила која су примљена и потврђена, каже: „И нико не сме поменути правила мењати или укидати...“ (*Књига правила*).

¹⁷⁸ Пример икономије налазимо нпр. у 30. правилу Шестог васељенског сабора, које, бавећи се породичним односима свештеника чији су храмови међу варварима, каже: „Према томе, ако они сматрају да морају поступити мимо апостолског правила... Ово им допуштамо због њиховог малодушја и страних (и још не утврђених) обичаја.“ (*Књига правила*).

немају увек исти садржај, не обухватају увек сва правила светих отаца православне цркве, а садрже понекад и елементе световног права. Осим тога, канонима се не дефинишу сва црквена питања, посебно нека од основних начела устројства цркве (в. Афанасјев 1933) која су заснована на Новом завету, апостолском предању и делима светих отаца¹⁷⁹. За српско православље најзначајније је Законоправило (Номоканон, Крмчија) св. Саве, а у новијој историји „Зборник правила која су примљена православном црквом“ епископа далматинског Никодима Милаша, с краја XIX века. У овом раду коришћено је интернет издање Књиге правила из 2003. године, одакле су узети сви цитати.

Канони православне цркве који могу да буду од значаја за пројектовање храмова веома су малобројни и углавном општег карактера. Тако 4. правило Четвртог васељенског сабора, донесено како би се спречиле злоупотребе монашког позива, каже да „нико и нигде не може подизати манастир или дом молитве (храм) без допуштења епископа дотичног града“. Богослужење ван цркава се строго ограничава 31. правилом Шестог васељенског сабора, јер „Клирици који свештенослуже (Литургију) или крштавају у молитвеним храмовима унутар (приватног) дома, наређујемо да то могу чинити само уз допуштење надлежног епископа.“, али се и даље постојање храмова по кућама потврђује 12. правилом Светог константинопољског двократног сабора „да се имају сваки пут нарочито одредити они који ће обављати службу (богослужити) у храмовима који се налазе у кућама“. Поред молитвеног окупљања по приватним домовима, још једна ранохришћанска традиција је укинута, под претњом одлучења из цркве, 74. правилом Шестог васељенског сабора: „У местима која су посвећена Господу или у црквама, не смеју се држати агапе (вечере љубави), као што се не сме унутар храма јести нити

---

¹⁷⁹ Тако св. Василије Велики у посланици блаженом Амфилохију из 26. поглавља књиге о светом духу (тзв. 91. правило св. Василија Великог) каже: „Догмате и проповеди који су сачувани у Цркви, једне имамо кроз писмене поуке, а друге смо примили тајно, кроз апостолско предање које нам је поверено....Ако почнемо порицати обичаје који су незаписани, и казујући да они немају велику важност, намерно повређујемо и Јеванђеље у његовим основним предметима, или, једноставније речено, свешћемо Јеванђеље на најобичније писмо...“ (*Књига правила*).

простирати постеља.“, што је потврђено и 28. правилом Лаодикијског сабора: „У храмовима Господњим или у црквама не приличи обављати вечере љубави, и у дому Божијем јести и правити лежишта (преноћишта).“

Иако је, посебно у време раног хришћанства, практиковано подизање храмова на месту страдања мученика, канонима је утврђено да у сваком храму, без обзира да ли се ради о мартријуму или је намењен само за редовне службе, треба поставити мошти мученика¹⁸⁰. Посвећење храма без моштију забрањено је као супротно црквеном предању 7. правилом Седмог васељенског сабора (што је реакција на одступања иконобораца): „Због тога, ако су неки свети храмови посвећени без моштију мученика, наређујемо: да се мошти поставе у храмове уз обичну молитву.“, а подизање олтара и држање спомена мученика забрањено је тамо где нема тела или дела моштију¹⁸¹.

Просторна подела храмова и издвајање олтарског простора, који је практично табуисан за све осим свештенослужитеља, уређена је са неколико правила: „Нека је забрањено свакоме ко припада лаицима да улази унутар светог олтара. Ово, по древном предању, може бити допуштено само власти и царском достојанству када зажели да принесе дарове Творцу“ (69. правило Шестог васељенског сабора), што се потврђује и следећим: „И само онима који су освећени допуштено је улазити у олтар, и тамо се

---

¹⁸⁰ Ово је највероватније последица различитих пракси источних и западне цркве. На западу су мартријуми грађени на месту страдања, без обзира где се оно налази (чести су мартријуми ван градских средина), док су на истоку мошти мученика често премештане (Mango 1976: 73), што је касније преузето и код грађења цркава општег култа.

¹⁸¹ 94. правило помесног Картагинског сабора: „Такође се установљује да сви олтари који су подигнути било на пољима, виноградима као за спомен мученицима, ако се не нађе да је у истима положено тело или део моштију неког од мученика, да такви олтари морају бити, ако је то могуће, порушени од стране помесних епископа; а ако то није могуће учинити због смутње народа, нека се у том случају народ поучи да се не окупља на тим местима. И који право мисле, не смеју никаквим сујеверјем бити привучени на та места; нити се под неким изговором може држати спомен мученика онде где нема тела или дела моштију, или ако није поузданим предањем посведочено да је управо ту било место где су ти мученици живели или где су пострадали. А који су год олтари, ма где било, подигнути на основу тога што се неким нешто јавило у сну, или услед откривења неких људи, све такве олтаре на сваки начин треба рушити.“

причешћивати“ (19. правило помесног Лаодикијског сабора). Утврђена је и забрана приступа женама: „Не приличи да жене улазе у олтар“ (44. правило помесног Лаодикијског сабора), чак и ако се ради о монахињама: „Монахиње не могу да улазе у свети олтар, да тамо пале свеће и кандила или да одржавају чистоћу у олтару“ (15. правило Никифора Исповедника). Трећа, и најмање света, зона храма, помиње се у 12. правилу Првог васељенског сабора, којим се одређује да одређене категорије покајника (односи се на оне који су у време прогона хришћана одступили од цркве) три године треба да слушају Свето писмо стојећи у притвору храма.

При навођењу црквених правила пројектовања, многи аутори цитирају Тертулијанов опис храма, у којем стоји да црква има једноставан дом, увек на узвишеним и отвореним местима и окренут ка сунцу¹⁸², но то се не може сматрати за обавезујуће правило¹⁸³. Такође се често наводе и „Апостолске установе“¹⁸⁴ у којима стоји да грађевина треба да буде издужена, окренута ка истоку, са притворима са обе стране ка истоку, слична броду; у средини је епископски престо, а са обе његове стране седи свештенство; у другом делу здања седи народ, а између је узвишење, за чтеца¹⁸⁵.

---

¹⁸² „Nostrae columbae etiam domus simplex in editis semper et apertis et ad lucem“ (Tertullianus, *Adversus Valentinianos*, III).

¹⁸³ Тим пре што се налази у спису који је настао највероватније након што је Тертулијан отпао од цркве и приступио монотанистима, почетком III века.

¹⁸⁴ У преводу 2. правила (Пето)Шестог васељенског сабора, код Никодима Милаша стоји да „установе (истих) светих апостола, у које су одавна већ иновјерни на шкоду цркве унијели неке подметнуте и неблагочестиве ствари,... исте установе разложито одбацисмо...“, док у преводу који је коришћен у овом раду, стоји да „установе (истих) светих Апостола, у које су већ одавно иновјерници на штету Цркве унели неке ствари стране благочешћу,... ми смо поменуле додатке одбацили...“ (подвукао Б.М.).

¹⁸⁵ „Прежде всего, здание да будет продолговато, обращено на восток, с притворами по обеим сторонам к востоку, подобное кораблю. В середине да будет поставлен престол епископа, а по обеим сторонам его пусть сидит пресвитерство...в другой части здания пусть сядет народ...В середине же чтец, став на некотором возвышении.“ (Апостольские постановления II 57)

Што се тиче оријентације, она је одређена правцем у којем се врши молитва, а то је увек према истоку¹⁸⁶. Тако у 91. правилу св. Василија Великог стоји да „...Ми сви, на пример, док се молимо окренути смо ка истоку; а мало нас зна да тиме тражимо древну отаџбину – Рај, који је Бог управо на истоку, у Едему¹⁸⁷, створио...“, а на истоку ће поново бити рај на земљи (св. Герман 2003: 22), „Јер као што муња излази од истока и сине до запада, тако ће бити и долазак Сина Човечјега.“ (Мат. 24:27). Оријентација према Истоку¹⁸⁸ је у исто време и окретање према сунцу, које је симбол Христа¹⁸⁹; „духовно сунце правде се јавља тамо одакле излази материјално сунце“ (исто).

Последње канонске одредбе које могу да имају непосредну везу са архитектуром хришћанских цркава, односе се на поштовање крста. 73. правило Шестог васељенског сабора одређује да: „Пошто нам је животворним крстом откривено спасење, ми морамо читаво наше старање уложити да се одаје достојна част ономе средству (крсту) помоћу кога смо спашени од древног грехопада... Ради тога наређујемо: да буду одлучени сви они који од сада буду цртали изображење крста по подовима.“, а колико је крст значајан за храм види се и из 46. правила Никифора Исповедника којим се утврђује да се у јеретичким црквама може певати „само када се крст постави на средину“, иначе се у њих улази као „у обичну кућу“. Упоредо са крстом, по догмату Шестог васељенског сабора о иконопоштовању, у црквама се постављају иконе, „одговарајуће урађене од боја и мозаика и другог материјала“.

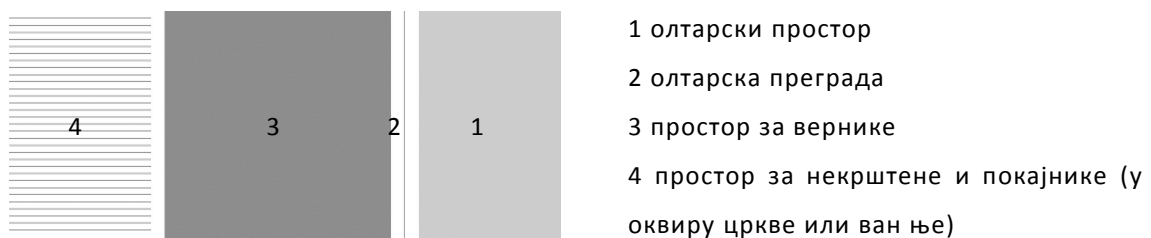
¹⁸⁶ Сасвим у складу са етимологијом речи оријентација. Постоје, посебно у раном хришћанству, бројне цркве код којих је апсида окренута ка западу, о чему је било речи у претходном поглављу, али су се и тада свештенослужитељи окретали ка вратима, која су на истоку, као у Мојсијевом шатору и Соломоновом храму. Када се говори о служењу литургије према народу (στάση τραπέζης, Фундулис 2004: 27), треба имати у виду и могућност да је свештеник био окренут према народу управо у црквама са апсидом на западу, стога јер је са стране на којој су верници био исток.

¹⁸⁷ „И засади Господ Бог вре у Едему на истоку, и онде настани човека, кога створи.“ (I Мојс. Пост. 2:8).

¹⁸⁸ „...Ради срдачне милости Бога нашега, којом нас је походио Исток с висине;“ (Лк. 1:78).

¹⁸⁹ „И преобрази се пред њима, и засија се лице његово као сунце,...“ (Мат. 17:2)

Када се сумирају претходно изложена правила, закључак је да је црквеним канонима одређено да: храм сме да се подиже само уз допуштење епископа; мора да буде посвећен моштима мученика; има олтарски простор који је одвојен од остатка грађевине и у који је приступ ограничен; има простор испред у којем стоје некрштени и покајници; окренут је према истоку; има знак крста и у њему се постављају иконе. О детаљима функционалне организације и формалним карактеристикама нема помена. На цртежу 3.1.01. приказана је елементарна функционална схема цркве, условљена црквеним канонима.

цртеж 3.1.01. Елементарна функционална схема цркве

У деловима списа црквених светих отаца где се помињу храмови, најчешће се говори о симболици храма у целини и појединих његових делова, те је на основу њих тешко доћи до неких нових сазнања о просторној структури у односу на оно што нам пружају сачувани споменици, археолошки налази и познавање литургије. У хришћанском богословљу, храмови се, као сведочанства развоја хришћанства и места у којима се одвија најважније богослужење, изучавају у оквиру хришћанске археологије и литургије. У поглављу „Богослужбена места“ своје „Литургије“, Мирковић (в. 1996: 76-115) даје поделу, кратак преглед стилова, расправља о могућим облицима и положају цркве и даје приказ појединих делова храма и њихове намене. Фундулис (в. 2004: 21-27), врло сажето, разматра порекло, делове и оријентацију хришћанског храма. Аутори углавном описују данас уобичајену просторну структуру црквених грађевина, дајући тек понекад осврт на време настанка и претходну градитељску праксу. Као архетип наводи се Мојсијев шатор и Соломонов храм, основни делови су олтар, лађа и припрата, а оријентација је источна.

Разматрајући поделу светих места, Мирковић наводи да она могу посредно или непосредно да служе за богослужбене сврхе. У прву групу спадају по њему звоници и гробља, а у другу храмови и капеле (в. Мирковић 1996:

77). Ова подела није данас у потпуности прихватљива. Наиме, у складу са савременим друштвеним конвенцијама, гробља се данас предвиђају за сахрањивање припадника свих вероисповести, и атеиста, уз могућност одвајања одређеног дела, како би се испоштовала захтевана специфична оријентација гробова. Капеле које се граде на гробљима, такође су често заједничке за све, тако да се погребни обреди за припаднике различитих религија често обављају у истим капелама, а нове гробљанске цркве данас се веома ретко граде. Што се тиче звоника, иако се они понекад граде одвојено од грађевинског корпуса цркве, чак и тада припадају комплексу који је опслужује и у служби су литургије која се одвија у храму, па се не могу посматрати као посебно богослужбено место. Поред гробаља и гробљанских богослужбених места и цркава, у раном хришћанству често су грађени мартирејуми и меморије, који су могли да буду засебни објекти или комбиновани са храмом општег култа (црква св. Гроба) или са гробљем (св. Петар у Риму), а та пракса и данас постоји, у нешто измењеном облику. У Србији се, посебно након Првог светског рата, и затим поново, након југословенских ратова с краја прошлог века, граде спомен-цркве, с тим да су оне најчешће посвећене војницима страдалим у рату или жртвама ратних злочина¹⁹⁰. Изградња крстионица, као независних објеката, практично је напуштена, јер се оне данас по правилу граде у склопу црквеног објекта или парохијског дома.

Цркве општег култа могу да буду парохијске, епархијске (архијерејске, у епископским и митрополитским средиштима; катедрале), ставропигијалне (у надлежности патријарха) и манастирске. Параклиси или капеле су посебан облик сакралних објеката, специфичан по томе што нису предвиђени за редовна богослужења, мањих су димензија и нису посвећени светим моштима (в. Тулешков 2002б: 60-61), и често се налазе у склопу других црквених или световних објеката.

---

¹⁹⁰ По свом значају, издваја се спомен-храм Светог Саве на Врачару, подигнут на месту где су по предању спаљене мошти светитеља. У периоду између два светска рата, често су грађене спомен цркве са костурницама. Једна од специфичних је црква св. Димитрија у Лазаревцу, у чијој су крипти сахрањени посмртни остаци како српских, тако и непријатељских војника страдалих у Колубарској бици 1914. године.

Да би се утврдили минимални пројектни захтеви за православну цркву намењену редовном богослужењу, потребно је кренути од услова неопходних за одржавање литургије. Да би литургија била могућа, потребно је сабрање верних а службу обавља рукоположени свештенослужитељ. Такође, служба не може да се обавља без антиминос (Јустин 2004), освештаног платна у које су ушивени делићи моштију хришћанских светаца или мученика¹⁹¹. То је последица праксе из доба прогона хришћана, када је антиминос у нужди могао да замени свети престо¹⁹² при служењу литургије, а након престанка гоњења задржан је као обавезан и стоји на светом престолу ('Света Литургија...' 98). Служење литургије ван храма било је релативно честа пракса у раном хришћанству¹⁹³, а могуће је и данас, али само у изузетним случајевима, о чему говоре и нека од раније наведених црквених правила, када служба може да се обавља на преносивом антиминосу, у капелама и другим објектима, као и на отвореном простору (*Православные храмы 2* 2003: 14-15).

Како канонски, тако и функционално, за простор за богослужење мора да буде подељен на олтарски део и део за вернике. У олтару се налази свети престо¹⁹⁴, који је његова централна и најважнија тачка. На светом престолу се, по православном учењу, дешава претварање часних дарова у крв и тело Христово. Он је четвороугаон, што представља све четири стране света, означавајући универзалност Христове жртве¹⁹⁵, и у њему се чувају делови моштију мученика или светитеља, без којих је немогуће саградити

---

¹⁹¹ Он представља знак јединства са епископом и, како Шмеман (1992: 148) каже, неку врста „пуномоћја“ парохијским свештеницима за обављање светих тајни. Фундулис (в. 2004: 42-44) сматра ово недоказивим, наводећи да на антиминосу служе и епископи и патријарси, да се користе и стари антиминоси, те да није важно ко га је освештао, већ да је освештан и да има честице светих моштију.

¹⁹² τὸ ἀντιμύσιον – уместо (пре)стола.

¹⁹³ О томе сведочи Јевсевије, који као места црквених сабрања у време гоњења наводи поља, пустиње, бродове, затворе... (в. Eusebius *Historia*, VII 22:4).

¹⁹⁴ Такође се зове и часна трпеза (Αγία Τράπεζα). Представља Христов гроб (Фундулис 2004: 23), сто на тајној вечери, крст и распеће (Мирковић 1996: 101).

¹⁹⁵ Св. Симеон Солунски каже да се са свете трпезе храни и поји читав свет (2003: 25).

цркву¹⁹⁶. Он је прекривен са два (срачица и индитаја) или више покривача, од којих сваки има симболично значење; на њему се налази антиминос у илиту, Јеванђеље, дарохранилица, крст и други богослужбени предмети. Изнад престола могуће је поставити киворијум¹⁹⁷. Пошто на светом престолу може да се служи само једна литургија у току дана, када је потребно да се служе две, намешта се додатна света трпеза – придјел или параеклисија (в. Анђелковић 1995: 48).

Источно од часне трпезе налази се горње место¹⁹⁸, на којем седи епископ у одређеним деловима архијерејске литургије, а са стране се налазе сапрестоља¹⁹⁹, клупе резервисане за свештенике који служе са њим²⁰⁰. Синтронон и трнос се по правилу налазе у апсиди²⁰¹ и често су амфитеатралног облика.

За припрему часних дарова, пред почетак богослужења, потребан је жртвеник; на њему се обавља проскомидија²⁰², ту се чувају неки од црквених сасуда потребних за евхаристију, и одатле креће велики вход за време литургије. Пошто свештеник пре почетка богослужења мора да опере руке, потребно је да у близини буде умиваоник. Проскомидија се налази са северне стране олтара, и може бити у виду посебне просторије или нише у зиду²⁰³. Црквене одежде и књиге, и богослужбени сасуди чувају се у ђаконикону²⁰⁴, који такође може да буде посебна просторија или само један ормар или ниша.

---

¹⁹⁶ Препоручене димензије су од 90x90 до 150x150cm, висина 90-100cm (Тулешков 2002a:77).

¹⁹⁷ у виду балдахина на четири стубића, који представља небо (Мирковић 1996: 103), али и место распећа, и заветни ковчег (св. Герман 2003: 22)

¹⁹⁸ Зове се и горњи престо, катедра (καθέδρα), трнос (θρόνος).

¹⁹⁹ Синтронони (σύνθρονοι).

²⁰⁰ Епископ представља Исуса Христа, а свештеници апостоле.

²⁰¹ Она је симбол Витлејемске пећине и пећине у којој је Христос сахрањен (Святой Герман 2003: 21).

²⁰² Зато се зове и проскомидија(рион) или протезис (πρότεσις). Символизује јасле у којима се Исус родио, Витлејемску пећину, али и Голготу на којој је распет (Мирковић 1996: 104; Фундулис 2004: 24).

²⁰³ Анђелковић (1995: 52) напомиње да се протезис значајно смањио откад је престао обичај да верни доносе дарови за евхаристију.

²⁰⁴ Διακονικόν, односно скевофилакион (σκευφιλάκιον), што значи сасудохранилиште.

Тулешков наводи примере цркава код којих су скевофилакион и ђаконикон раздвојени, пошто први служи као ризница у којој се чувају посебне драгоцености (Тулешков 2002а: 79). С обзиром на намену и начин коришћења, препоручљиво је, а има таквих примера и у пракси, да ђаконикон има посебан улаз споља.

Раније су у хришћанским црквама често грађене посебне просторије – пастофорије (τά παστοφόρια), које су служиле за предложење и ђаконикон (Мирковић 1996: 101); савремени олтари често су једнопросторни и једноапсидални, мада могу бити издељени на више просторија и имати више (три) апсида.

Цела олтарска зона понекад се зове и презвитерион (πρεσβυτέριον). Понекад је уздигнута у односу на остатак цркве²⁰⁵, а испод њега могу да буду гробнице²⁰⁶, понекад чак и посебне црквице, придјели (Анђелковић 1995: 46); правило, које се односи на двоетажне цркве (такве могу бити манастирске или катедралне), је да изнад олтара сме да буде само други олтар (*Православные храмы 2* 2003: 40).

Између олтара и простора за вернике – наоса – налази се преграда, која је током развоја хришћанства еволуирала од ниске ограде каква је постојала у раном хришћанству, преко нешто више преграде са парапетима и стубићима, у високи иконостас какав се појављује већ у IX веку, који некада достиже до висине плафона²⁰⁷. Он, у складу са потребама литургије, има троја врата – царска у средини и двоја ђаконска (или анђелска) са стране. На царским вратима је завеса, која је сакривала свете тајне од недостојних²⁰⁸, а данас означава важност појединих делова службе.

---

²⁰⁵ Олтар се на грчком зове и βήμα, што значи степеник или узвишено место.

²⁰⁶ Тулешков напомиње да је то могуће само ако су у питању манастирске костурнице, а да „обичне“ крипте не треба да се простиру даље од иконостаса (2002а: 91). Крипте се иначе у српским и другим словенским црквама (за бугарске цркве в.: исто 91), веома ретко граде, нешто више тек у последње време под утицајем западног хришћанства које је тај обичај сачувало, и као одговор на просторне потребе спомен-цркава.

²⁰⁷ Мирковић (в. 1996: 107-108) наводи да је иконостас истовремено украс храма, препрека за улазак у олтар и отворена књига која буди побожност код верника.

²⁰⁸ Метјуз (1977: 170) наводи да се навлачење завесе први пут помиње у XI веку.

Непосредно испред олтарске преграде, по правилу се налази узвишен део наоса – солеја²⁰⁹, која има неколико могућих намена. На њој су стајали ипођакони, чтеци и појци; она такође служи као веза олтара са амвоном; одваја вернике од иконостаса, раније је чак била одвојена ниском оградом, а како је најчешће уздигнута изнад наоса, омогућује да се свештенослужитељ одатле боље види. Лево и десно од солеје обично се смештају певнице²¹⁰. Испред леве певнице налази се престо Богородице, а испред десне, епископа или игумана²¹¹. На средини солеје налази се амвон²¹², одакле се читају апостоли и јеванђеља и држи проповед. У неким црквама, што је остатак древних амвона²¹³, постоји посебна проповедаоница са леве стране солеје, уздигнута на степеницама, која може да се користи и за читање јеванђеља, док се са централног амвона онда чита апостол (Мирковић 1996: 109). Данас амвон има облик малог кружног подијума, који има један степеник у обичним црквама, два у епископским, три у митрополитским и четири у патријаршијским (исто 108 нап. 2).

У централном делу брода храма стоје верници. Раније је постојао посебан распоред стајања, којим је било одређено где стоје одређене категорије верника и још некрштених, али су данас ти обичаји задржани најчешће само на рудиментарном нивоу²¹⁴. У словенским црквама уобичајено је да верници стоје све време службе, и поред тога што је дозвољено да се у одређеним деловима седне; седишта – „столови“ се обично налазе са

---

²⁰⁹ σωλεία или хорос (χορός).

²¹⁰ Такав положај погодује антифоном певању. Посебно су истакнуте у манастирским црквама Свете горе, где се за њих предвиђају посебне конхе, о чему је било речи у претходним поглављима.

²¹¹ Назива се и доњи престо, а појавио се, вероватно, стога што је горњи престо постао заклоњен олтарском преградом (в. Тулешков 2002а: 78).

²¹² ἄμβων, представља камен на Христовом гробу, на који је сео Анђео (блаж. Симеон 2003: 25).

²¹³ Као што је већ речено, амвон је раније обично био у средини храма (в. Фундулис 2004: 24).

²¹⁴ У српским црквама уобичајено је да мушкарци стоје са јужне, а жене са северне стране. Остали обичаји који одређују просторни распоред верника и осталих више се не примењују.

стране, има их мало и намењени су старим и немоћним људима²¹⁵. У средишту наоса, налази се тетрапод са иконом Христа или светитеља коме је посвећена црква.

Западни корпус православног храма, припрата²¹⁶, може бити сложена просторна целина, мада у неким храмовима не постоји. У складу са канонима, намењен је за некрштене, грешнике и покајнике, који нису достојни да стоје у наосу. У црквама где постоји и спољна припрата, у њој стоје покајници последњег разреда (Мирковић 1996: 98). Припрате имају и друге функције: у спољној може да се налази чесма, за симболично очишћење верника пре службе, у њој се сахрањује, држе агапе које су забрањене у храму (исто 98) или само доноси храна ради благослова, што је остатак агапе; у унутрашњој припрати се држе бденија, литије и обављају погребни и неки други обреди (исто 99, 110; Фундулис 2004: 24). Уколико крстионица није посебан објекат, онда се налази са јужне стране припрате. При пројектовању крстионица треба оставити довољно простора да се омогући крштење погружавањем (чак и када се ради о одраслим особама), као канонски исправан начин, који је услед неповољних прилика за православно хришћанство био готово замро. Изнад припрате често се гради галерија за хор. Данас се пројектни програм православног храма шири пратећим садржајима, тако да се уз припрату често предвиђају канцеларија за свештенике, црквена продавница, учионица и др., уколико не постоји посебан објекат за те намене; такође се ту може сместити и простор за паљење свећа (у неким црквама налази се у наосу), мада се све чешће граде посебни објекти испред храмова.

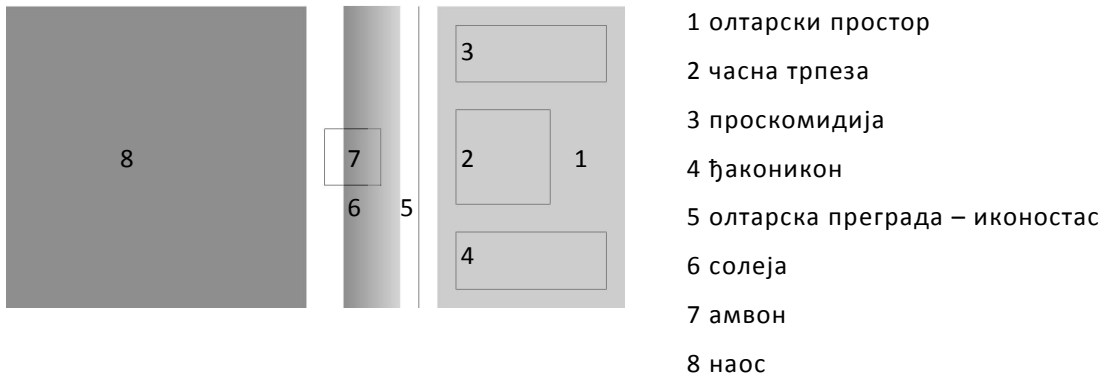
Употреба звона у православном хришћанству нема дугу традицију као на западу. У прво време кад звона нису постојала, нити би могла да буду коришћена због статуса религије, користили су се гласници, а касније су верници сазивани трубама и клепалима (в. Мирковић 111-112). Клепала су код православаца најдуже остала у употреби, па се и данас користе у многим манастирима. Прва звона на истоку уграђена су у цркву св.

---

²¹⁵ Под утицајем праксе западног хришћанства, православци у САД у својим храмовима имају већи број места за седење.

²¹⁶ Притвор, паперта (pars aperta), пронаос (πρόναος), нартекс (Νάρθηκας).

Софије, а поклонио их је млетачки дужд цару Михаилу III 852. године. Спор развој овог архитектонског елемента прекинула су турска освајања, све до XIX века. Након тога је постепено успостављена традиција изградње најчешће само једног звоника (Тулешков 2002а: 96), било као самосталне зграде у близини храма, или у склопу цркве, обично изнад југозападног дела припрате.

цртеж 3.1.02. Функционална схема парохијског храма – сажети облик

цртеж 3.1.03. Функционална схема парохијског храма – развијени облик, варијанта

3.2. Новија архитектонска пракса у хришћанским земљама, однос традиционалних и савремених елемената – критичка анализа

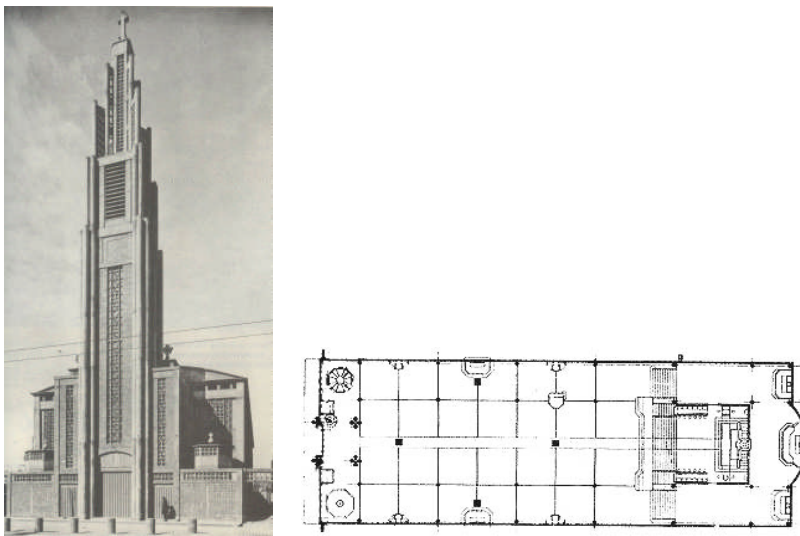
Преглед западне хришћанске архитектуре у поглављу 1.2. завршили смо приказом промена које су се одиграле у XIX веку. За протестантску и посебно римокатоличку црквену архитектуру XX века, као и за савремену, од одлучујућег значаја су два фактора: снажење покрета и идеја литургијске обнове, што је довело до одређених измена усвојених на Другом ватиканском концилу, и појава модерне архитектуре.

Идеје о потреби литургијске обнове, последица су осећања да је дошло до пасивизације верника у литургијском животу, до губљења осећаја за значај сабрања за богослужење и, последично, индивидуализма, што се у западном хришћанству осећа још од времена Карла Великог, када је спроведена унификација богослужења (в. Вукашиновић 2001: 16, 17). Након Тридентског концила одржаног у XVI веку, када је у оквиру римокатоличке цркве покушана обнова литургије, уз повратак неокрњеном предању и кодификацију римског обреда, дошло је до клерикализације цркве и даљег удаљавања верника, који постају само посматрачи, од богослужбеног живота (исто 29-33). Савремени покрети литургијске обнове, који вуку корене из средине XIX века²¹⁷, коначно су потпуно утемељени почетком прошлог столећа. Након романтичарског одушевљења средњовековном побожношћу, карактеристичког за XIX век, долази до превредновања овог периода и појаве критика схоластичког, индивидуалистичког и субјективистичког односа према богослужењу тога времена, те даљег критичког изучавања раног хришћанства, које је често идеализовано као златно доба литургије (в. Seasoltz 2005: 222,231). Неке од основних заједничких карактеристика су нагласак на заједници као субјекту богослужења, односно, жеља да се поново успостави црква као тело Христово, за шта је неопходно активно учешће лаика. Остварењу тог циља у одређеној мери може да допринесе и црквена архитектура, чији циљ постаје да омогући другачије просторно окружење за службу и ближи контакт верника са свештенослужитељем и олтаром.

---

²¹⁷ О развоју идеја и покрета литургијске обнове в. у: Вукашиновић 2001.

Уз литургијско богословље, на појаву нових архитектонских решења у међуратном периоду утицали су и нови концепти модерне уметности и архитектуре, па је понекад тешко утврдити да ли је одређена форма произашла као одговор на литургијска питања или је само одраз општих струјања у области архитектуре свога времена. Богородичина црква у Ренсију Огиста Переа из 1922. (сл. 3.2.01. и 3.2.02.) представља важан искорак у сакралној архитектури прошлог века, како због смеле употребе видљивих бетонских елемената, тако и због једноставног просторног решења, једнопросторне дворане са олтаром на уздигнутој платрофми, чиме су значајно умањене препреке између верника и олтара²¹⁸.

сл. 3.2.01. и 3.2.02. Богородичина црква у Ренсију – Огист Пере

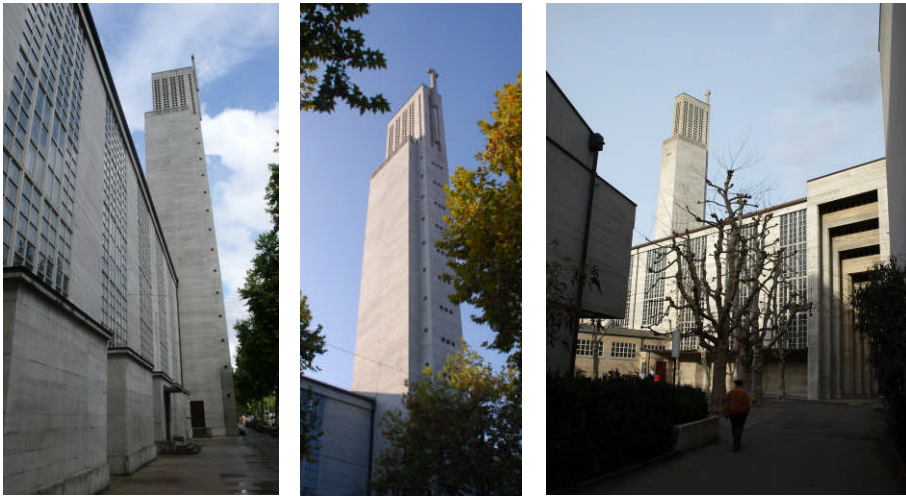
Црква св. Антуна у Базелу Карла Мозера (Karl Moser) из 1926-27., (сл. 3.2.03.-3.2.05.) на трагу је Переовог решења, како у просторном, тако и у обликовном погледу. Једно од најранијих решења за које са сигурношћу може да се каже да је резултат идеја литургијске обнове је употребљено при обнови капеле у седишту покрета католичке омладине. Ту су свештеник Романо Гвардини (Guardini) и архитекта Рудолф Шварц (Schwarz) у постојећем правоугаоном простору направили флексибилно унутрашње уређење, са привременим олтаром који је постављан тако да буде окружен верницима са три стране, док је са четврте стране био простор за свештеника, окренутог према верницима (Torgerson 2007: 34).

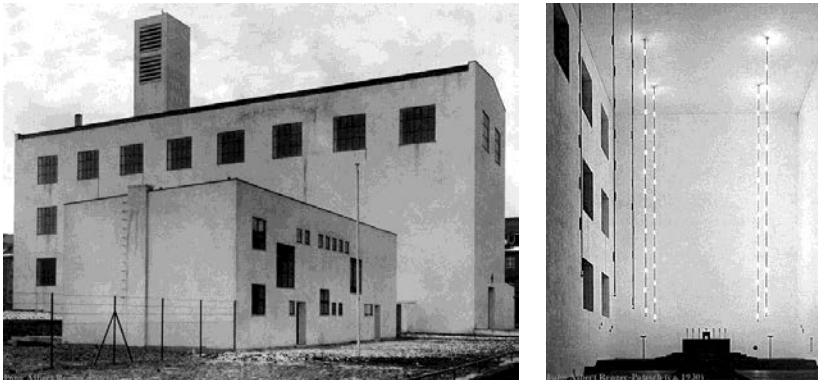
²¹⁸ Сисолц напомиње да по времену изградње значајно претходи појави озбиљног литургијског покрета у Француској (Seasoltz 2005: 240).

Пројектом је омогућено коришћење просторије и за друге намене (Seasoltz 2005: 241). Рудолф Шварц је пројектовао и цркву Тела Христовог (Corpus Christi) у Ахену 1928-1930, у којој су чврсто повезане идеје модерне архитектуре и литургијске обнове, са просторним решењем сличним као код Переа и Мозера и крајње сведеном и прочишћеном архитектуром (сл. 3.2.06. и 3.2.07.). Нама близак пример у којем су видљиви одједи литургијских струјања тога времена је црква Госпе од Здравља у Сплиту архитектке Хорвата из 1937. године (Sokol Gojnik 2007).

сл. 3.2.03.-3.2.05. Црква св. Антуна у Базелу – Карл Мозер (Karl Moser)

сл. 3.2.06. и 3.2.07. Црква Тела Христовог у Ахену – Рудолф Шварц (Schwarz)

У поменутиим објектима грађеним пре Другог светског рата наос и олтарски простор су интегрисани, уз часну трпезу издигнуту на платформу и истакнуту проповедаоницу, чиме је омогућен блискији контакт црквеног сабрања са службом и боља видљивост целог ритуала, али је и даље главни фокус на олтару, што подлеже одређеним критикама услед недовољног истицања значаја заједнице верних за богослужење као

последнице традиционалног схватања цркве као божије куће, а не куће божијег народа (в. Seasoltz 2005: 243).

Врхунац стремљења литургијских покрета остварен је на Другом ватиканском концилу (1962-1965.), чијим су закључцима и званично, на нивоу римокатоличке цркве, признате и прихваћене основне тежње покретача литургијске обнове, попут поједностављивања службе, окретања свештеника према народу и већег и активнијег учешћа лаика (в. Вукашиновић 2001: 87-93). Међутим, промене у црквеној архитектури нису директно произашле из закључака овог сабора, већ из тумачења његовог духа. У Конституцији о светој литургији која је тада усвојена (*Sacrosanctum Concilium*), сакрална архитектура готово да се и не помиње; поглавље VII посвећено је сакралној уметности, а о архитектури се говори у тачкама 123, 124 и 128, где се истиче стилска слобода уметника, уз обавезу поштовања светости грађевине и обреда који се у њој обављају, и погодовања обављању литургије и активном учешћу верника. Ипак, посебна упутства дају ближе одреднице за пројектовање цркава. Тако се у 'Упутству за правилну примену Конституције о светој литургији' из 1964. године, тражи да олтар буде одвојен од зида и да заузима средишњу позицију у згради, реafirмише се значај амвона²¹⁹, и захтева такав распоред верника који омогућује учешће у служби, добру видљивост и чујност²²⁰. Овакве препоруке у потпуности афирмишу централни план за

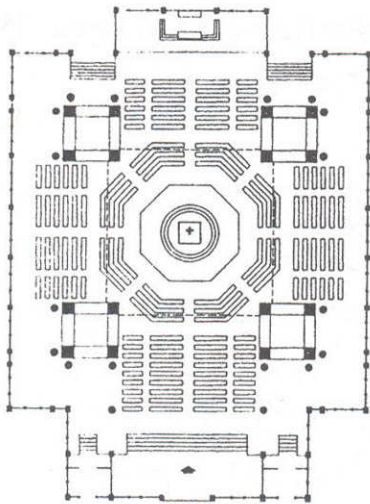
---

²¹⁹ Шашко истиче значај амвона, који је симбол васкрсења и нема га једино у ротонди цркве Светог гроба, јер је тамо реално присутан празан гроб из кога је Исус васкрснуо (2009b).

²²⁰ Према изводу из, *Instruction for the Proper Implementatin of the Constitution on the Sacred Liturgy (Inter Oecumenici)*, из датом у Torgerson 2007: 250-252. Нешто детаљнија упутства дата су у смерницама Националне конференције католичких бискупа Сједињених Америчких Држава из 2000. године, у којима се, у сличном духу, инсистира на броду као јединственој целини, али различитој од аудиторијума. Тражи се посебно истицање светилишта и стављање олтара у жижу како би се омогућила видљивост, уз услов да буде истакнут, али не симболички издвојен од верника; други фокус је на амвону. Нартекс се претвара у место окупљања заједнице (в., *Built of Living Stones...*, гл. II). Уопштено ових препорука је у одређеној мери последица давања једнаких права свим признатим обредима (*Sacrosanctum Concilium* 4), а не само римском као што је учињено на Тридентском концилу.

црквене грађевине, са олтаром у средишту и паством која га окружује, без посебног истицања простора за клир, мада су таква размишљања постојала и знатно пре Другог концила²²¹.

Иако у одлукама концила нигде није експлицитно споменуто, преовладало је тумачење по којем се активно учешће верника у литургији и формирање литургијске заједнице, најбоље остварује код оваквог места олтара и распореда седења. У Переовој цркви св. Јосифа у Авру из 1959. (сл. 3.2.08.), за разлику од пројекта изведеног у Ренсију, примењен је овај принцип просторне организације, а међу многобројним црквама заснованим на том приступу, по својој архитектонској особености и изражајности издвајају се Гибардова (Gibberd) митрополијска црква (катедра) Христа краља у Ливерпулу (сл. 3.2.09.) и Нимајерова катедрала у Бразилији (сл. 3.2.10.). Катедрала Успења Пресвете Богородице у Сан Франциску (сл. 3.2.11.) Белушија (Belushi) и Нервија, такође је централно симетричан објекат, квадратне је основе, али је олтарски простор у овој цркви померен из средишта ка ивици објекта²²², што је сличније традиционалним решењима.

сл. 3.2.08. Црква св. Јосифа у Авру –
Огист Пере

сл. 3.2.09. Катедрала Христа краља
у Ливерпулу – Фредерик Гибард
(Frederick Gibberd)

²²¹ Воско (2006: 34, 35) посебно истиче идеје Бартнинга, Бема (Vöhm) и Шварца.

²²² Сисолц сматра да је позиција олтара у овом пројекту пасивизирала сабрање верних, које је, уз то, патуљасто у односу на димензије кровних љуски (в. 2005: 273), што је супротно савременим тенденцијама у римокатоличкој сакралној архитектури.

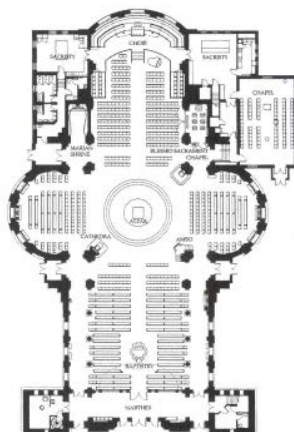
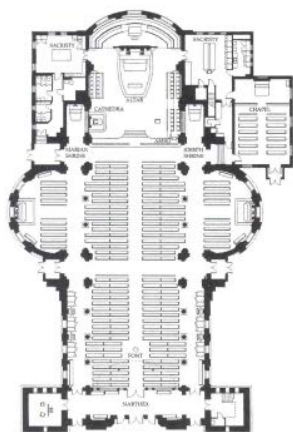
сл. 3.2.10. Катедрала у Бразилији –
Нимајер

сл. 3.2.11. Катедрала Успења
Пресвете Богородице у Сан
Франциску – Белуши (Belushi) и
Нерви

Сличан литургијски конзервативизам карактеристика је и англиканске катедрале у Ковентрију (1951-1962.) Базила Спенса (Basil Spence), са издуженим бродом и издигнутим олтарским простором (в. Seasoltz 2005: 262-263) (сл. 3.2.12.). Након обнове катедрале св. Јакова (st. James) у Сијетлу, олтар је постављен у центар објекта, али су такве реконструкције реткост (сл. 3.2.13.).

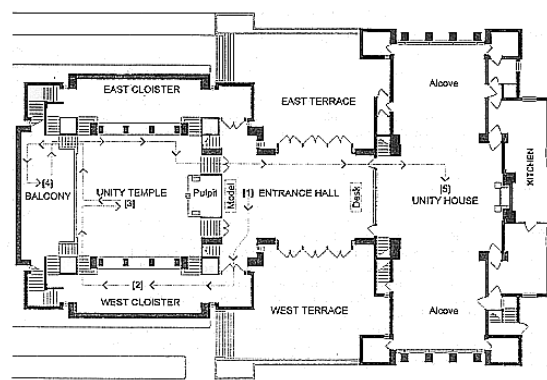
сл. 3.2.12.
Англиканска катедрала у
Ковентрију – Базил
Спенс (Basil Spence)

сл. 3.2.13.
Катедрала св. Јакова у
Сијетлу

Управо у тој чињеници, да већина катедрала није преуређена након доношења нових смерница, Воско (в. 2006: 62) види један од разлога за неприхватање литургијских и архитектонских новина од стране делова црквене заједнице, навиклих на традиционална решења у организацији простора и обликовању, па се да и даље примењују линеарни облици, са олтаром у „челу“. Утисак да промене у литургији представљају заправо удаљавање од тежњи литургијског покрета доводи до снажних критика у оквиру римокатоличке цркве (в. Вукашиновић 2001: 102-104), и тврдњи да се на тај начин десакрализује простор храма, не поштује канонски утврђена оријентација при молитви²²³ и тиме приближава неким протестантским црквама које нису света места, већ места састанка. Овакав приступ до крајњих консеквенци довео је у својим пројектима и теоријском раду Едвард Севик²²⁴ (Edward Sövik), који је заступао концепт не-цркве (в. Torgerson 2007: 147-179).

Развој протестантске црквене архитектуре тешко је пратити због изузетно великог броја протестантских деноминација, као и оних религиозних група које не припадају ниједној од њих. У поглављу 1.2. било је речи о типу цркава-аудиторијума које су се појавиле крајем XIX века у Америци, у којима се наглашава социјална димензија сабрања, а жижна тачка је проповедаоница.

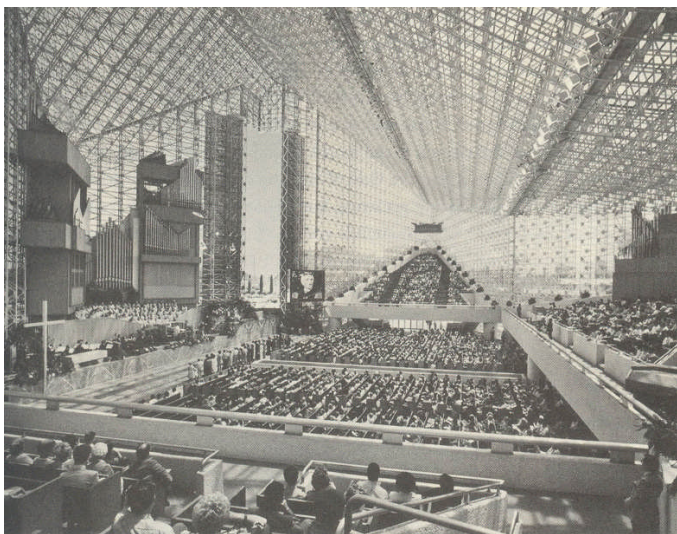
сл. 3.2.14. и 3.2.15. Храм јединства – Френк Лојд Рајт

За историју архитектуре, од храмова типа аудиторијума, можда је најзначајнији Храм јединства (Unity Temple) (сл. 3.2.14. и 3.2.15.) Френка

²²³ Свештеник служи према народу, мада је у централном распореду то немогуће спровести.

²²⁴ Иако лутеранац, пројектовао је и римокатоличке цркве.

Лојда Рајта из 1906. године, који представља један од првих објеката који се могу сврстати у корпус модерне архитектуре²²⁵. Почетком прошлог века, интерес за обнову литургије јавља се и међу неким протестантским групама (в. Seasoltz 2005: 256; Kilde 2002: 203; Torgerson 2007: 38-41), па се и црквена архитектура враћа традиционалнијем односу према организацији простора, а у фокусу се поново налази олтарски простор. У САД се јавља покрет готске обнове, који прихватају либералне протестантске групације, за разлику од фундаменталиста који остају верни типу аудиторијума (в. Kilde 2002: 203-215). Амерички хришћански фундаменталисти, тежећи једноставнијим и утилитарнијим решењима раније прихватају естетику модерне. Специфично америчке околности довеле су до појаве типа мегацркве, огромних аудиторијума, са бројним пратећим садржајима, где се недељом окупљају често припадници различитих верских група које себе сматрају хришћанским (исто 215-219). Један од првих објеката ове врсте је Кристална катедрала у Гарден Гроуву (Garden Grove) Филипа Џонсона из 1980. године (сл. 3.2.16.).

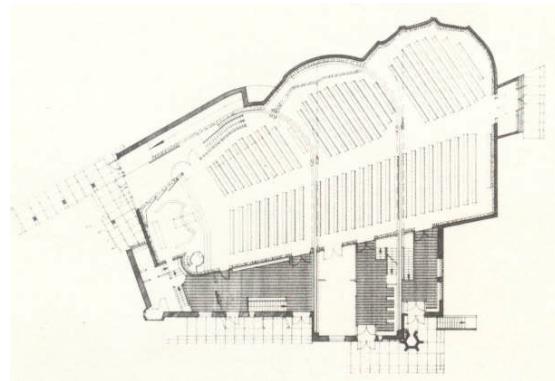
сл. 3.2.16.
Кристална катедрала у
Гарден Гроуву (Garden
Grove) – Филип Џонсон

И поред тога што мегацркве испуњавају неке потребе заједничке протестантима и римокатолицима, на првом месту добру видљивост и чујност службе, сматрају се неодговарајућим архитектонским решењем за римокатолике, јер се у огромном простору губи осећај заједништва и активног учествовања (Vosko 2006: 206). Међу најзначајнијим ауторима

---

²²⁵ Овај храм изграђен је за потребе религиозне групе која се само условно може сматрати хришћанском.

протестантских цркава у Европи је Алвар Алто, који се овом темом често и дуго бавио. Највећи број његових објеката припадају лутеранској цркви, а по карактеру су блиски световним центрима заједница, што се додатно наглашава применом концепције аудиторијума и флексибилношћу плана (сл. 3.2.17. и 3.2.18.).

сл. 3.2.17. и 3.2.18. Црква три крста, Вуоксениска – Алвар Алто

*сл. 3.2.19.
Богородичина капела у
Роншану – Ле Корбизје*

При анализирању сакралне архитектуре западног хришћанства након Другог светског рата, практично је немогуће говорити о типовима, с обзиром да постоји превише је различитих решења, од којих нека деле заједничке карактеристике у погледу просторне организације и распореда верника и свештенослужитеља, али са веома разнородним осталим архитектонским карактеристикама. Ле Корбизјеова Богородичина капела у Роншану (сл. 3.2.19.) један је од најзнајнијих објеката прошлог века, али специфичан не само по облику, већ и по намени ходочасничке спомен-капеле, па стога има и спољашњи олтар и проповедаоницу, који су намењени

богослужењима са великим групама посетилаца. Радикална десакрализација богослужења и простора у неким протестантским црквама резултује бизарним појавама, попут црква на надувавање (сл. 3.2.20. и 3.2.21.).

сл. 3.2.20 и 3.2.21. Црква на надувавање

Црквена архитектура у областима православног хришћанства и у савремено доба има значајно различите токове и карактеристике у односу на западно хришћанство. Слободан развој сакралног градитељства, на истоку је већ од XIII века прекидан дугим периодима владавине хришћанству, из религиозних или идеолошких разлога, ненаклоњених власти. Као што ни прва три века хришћанства нису била испуњена непрекидним прогонима, тако ни време које су источноевропски, кавкаски и балкански²²⁶ православци провели под Монголима, Турцима, Персијанцима или Аустријанцима, а затим и комунистима, није донело потпуно замирање религиозног живота и изградње цркава. Ипак, изузетно неповољни животни услови, стална борба за опстанак, сиромаштво²²⁷, допринели су постепеном учауривању религиозности у наслеђене форме. Утицаји западне архитектуре али и неких црквених кретања осећају се у Русији од времена Петра Великог, а на Балкану такође од XVIII века, највише под утицајем политике Хабсбуршке монархије. Деветнаести век доноси национално ослобођење и еманципацију, а враћању средњем веку као златном добу успона пре губитка слободе, додатно погодује опште-

---

²²⁶ Блискоисточне и афричке православне заједнице сувише су мале и недовољно проучене да би биле узете у разматрање.

²²⁷ Ово се посебно односи на српске, бугарске, румунске и грузинске православце. Стање у грчким областима било је нешто боље, а након престанка монголске власти, Русија постаје једина у континуитету слободна православна земља.

европска романтичарска клима тога времена. Такво расположење задржано је и у првој половини прошлог века, па није било простора за продор концепата модерне архитектуре у црквено градитељство православних земаља. Након Другог светског рата, једино Грчка успева да избегне комунистички преврат, док се у осталим земљама, све до деведесетих година XX века, развој црквеног градитељства поново зауставља, а оно постаје предмет проучавања историје архитектуре и из области архитектонског пројектовања, практично прелази у домен заштите споменика културе.

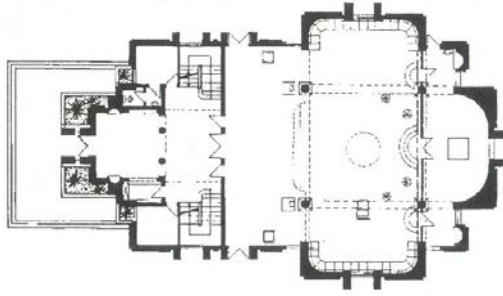
У Бугарској је, у време комунизма, од око 6000 цркава, манастира и параклиса, више стотина напуштено и уништено (Тулешков 2002в: 51). Од 1989. године постепено се појачава градитељска делатност и у области црквене архитектуре, али су резултати незадовољавајући, што се види као последица неприпремљености архитеката и недовољног знања о том, сада новом, пројектном програму, као и неразумевања разлике између градитељске традиције и црквених канона (в. исто 52), што се може узети као општа карактеристика стања у православним земљама данас. Велики корак напред је издавање приручника за православно црквено градитељство²²⁸ 2002. године, где су обрађени основни проблеми и дате неке препоруке за пројектовање православних храмова. Примери пројеката и изграђених објеката које поседујемо показују да је основна тенденција ка стилизовању и прочишћавању традиционалних облика, уз задржавање њиховог основног просторног склопа (сл. 3.2.22. и 3.2.23.).

сл. 3.2.22.
*Црква св. Петке у Жељави (Желява),
Софија – Николај Тулешков*

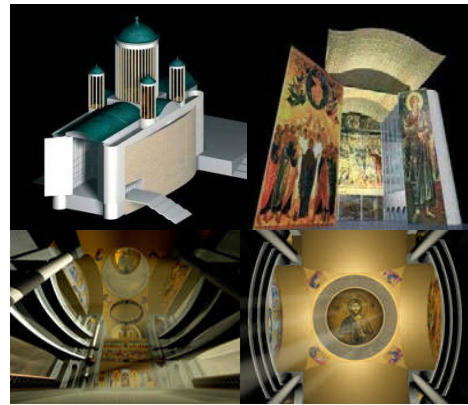
---

²²⁸ Наръчник за православно храмово строителство, Николай Тулешков и др. (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Архитектурно издателство „АРХ&АРТ“)

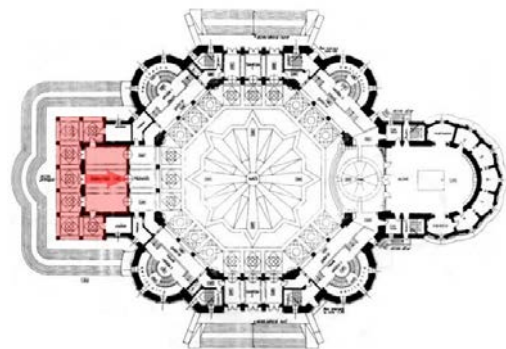
сл. 3.2.23.
*Црква на гробу хана Курбата у
Украјини – Николај Тулешков*

Слична ситуација је и у Румунији, где се у последње две деценије, као предан истраживач црквене архитектуре истакао Августин Јоан (Augustin Ioan), архитекта који се осим пројектовањем, бави и теоријом и филозофијом архитектуре и феноменом сакралног простора уопште. У Румунији је за време комунистичког режима изграђено веома мало нових цркава, у чијим решењима није било нових елемената (Ioan 2001), а током акције преуређења Букурешта коју је Чаушеску спроводио осамдесетих година, срушено је неколико десетина цркава. Почев од 1990. године, изградња цркава доживљава процват, са више од две хиљаде нових објеката подигнутих у првих петнаест година након револуције. Међутим, Јоан наводи да, и поред велике продукције, нема озбиљне дебате о новој сакралној архитектури. У прво време спроведено је неколико архитектонских конкурса, али се већ на првом, за пројекат Капеле хероја на Гробљу мученика револуције 1989., одржаном 1991. године, испољио се јаз између савремених покушаја неких архитеката и конзервативних настојања клира, подржаног од дела стручне јавности, чији ставови остају оштро супротстављени (Ioan 2001; Mihali 2004); након тога конкурси изалазе из окриља струковног удружења архитеката и има их све мање, а награђена решења се најчешће не изводе. Са образложењем да је Румунија једина православна земља која нема патријаршијску цркву, одржан је 2002. године конкурс за пројекат Катедрале народног спаса (Catedrala Mantuirii Neamului). Најбољи пласман остварио је тим архитекте Јоана (сл. 3.2.24.-3.2.28.), са својим модернизованим, прочишћеним и стилизованим решењем, заснованим на интерпретацији византијске традиције (Ioan 2004), које представља комбинацију једнобродног подужног и централног типа, но то је решење, под јаким притиском дела клира и самог патријарха накнадно одбачено (исто).

сл. 3.2.24.-3.2.28. *Катедрала народног спаса (Catedrala Mântuirii Neamului), конкурсни пројекат – Августин Јоан (Augustin Ioan) и др.*

Након промене првобитно предвиђене локације, изабран је китњасти, историјски пројекат октогоналне основе, архитекте Братиловчану (сл. 3.2.29. и 3.2.30.), чија је изградња започела 2007. године, чиме је пропуштена прилика да се направи искорак у сакралној архитектури.

сл. 3.2.29. и 3.2.30. *Катедрала народног спаса (Catedrala Mântuirii Neamului) – арх. Братиловчану*

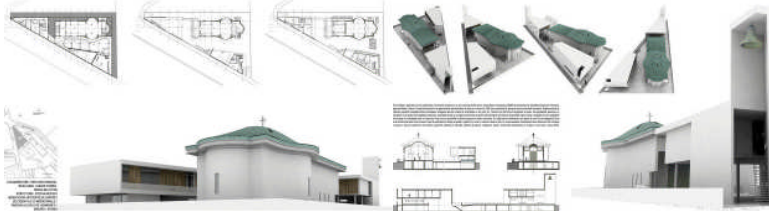
То је, међутим, учињено пројектом цркве за румунску православну заједницу места Алкала де Енарес (Alcalá de Henares), у Шпанији, архитекте Дорина Стефана Адама, чија је изградња започета 2009. године; једноставан једнопросторни брод, са апсидом и бочним конхама смештен у оквиру малог парохијског комплекса, обликован је потпуно савременим архитектонским језиком (сл. 3.2.31.-3.2.34.).

сл. 3.2.31. и 3.2.32. Црква у Алкала де Енарес (Alcalá de Henares) – арх. Адам

сл. 3.2.33. и 3.2.34. Црква у Алкала де Енарес (Alcalá de Henares) – арх. Адам

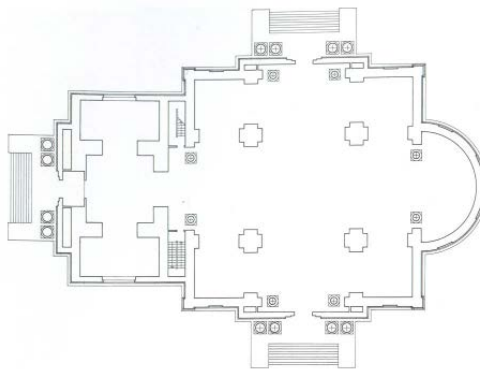
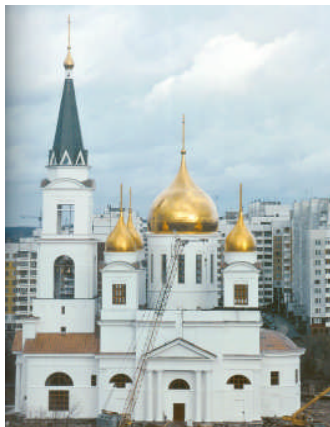

У Русији је, за време комунизма, црква највише и најдуже страдала у односу на остале православне земље, а велики број објеката, посебно манастирских цркава и комплекса је срушено или пренамењено у друге сврхе. Почетком овог века објављена су обимна упутства за пројектанте, у три тома²²⁹ у издању Московске патријаршије, са прегледом историјског развоја и идеја, анализом просторних и програмских захтева, приказом објеката и смерницама за пројектовање, а усвојен је и посебан правилник за пројектовање православних храмова и комплекса²³⁰. Дата решења потпуно су укорењена у руску православну традицију, уз остављање могућности пројектантима за избор савременог архитектонског израза при пројектовању. Као израз становишта црквене јерархије, наведене су речи тадашњег патријарха Алексеја II, који сматра да у савременој архитектури треба користити нове форме и стилове у комбинацији са

²²⁹ Православные храмы. В трех томах.

²³⁰ СП 31-103-99: Свод правил по проектированию и строительству. Здания, сооружения и комплексы православных храмов.

традиционалним²³¹. Најзначајнији сакрални објект саграђен у Русији после пада комунизма, није новопроектван, већ реконструисан храм Христа Спаситеља у Москви, који је срушен 1931. године да би уступио место планираној Палати Совјета; она никада није изграђена, а на месту храма направљен је један од највећих отворених базена на свету. 2000. године завршена је изградња великог комплекса који, осим верне копије срушене цркве, има и бројне додатне садржаје, укључујући још једну цркву, у подземном делу, чија површина је вишеструко већа од површине самог храма (в. Sidorov 2000). Што се тиче изградње нових храмова, доминација стилских копија старих храмова је апсолутна (сл. 3.2.35. и 3.2.36.), уз појаву појединих атипичних решења, попут храма св. кнеза Владимира, који је смештен у реконструисаној конструктивистичкој згради (сл. 3.2.37.).

сл. 3.2.35. и 3.2.36. Црква св. Ђурила и Методија у Самари – Пастушенко и Самогоров

сл. 3.2.37.
Црква св. кнеза Владимира

²³¹ „Современная храмовая архитектура призвана учитывать в своем развитии принцип гармонического сочетания новых форм и стилей с уже устоявшимися в истории традициями зодчества“ (Православные храмы 2 2003: 33).

Први архитектонски конкурс расписан је непосредно пре промене режима, 1989. године, за пројектовање спомен-цркве посвећене хиљадугодишњици крштавања Руса, са једним од захвета да се поштују најбоље традиције руске црквене архитектуре (Burnett [2005(?)]): 2). Расписом конкурса био је предвиђен проширен просторни програм храма, са две бочне капеле, класичним устројством олтарског простора и бројним пратећим садржајима у доњем нивоу, попут онога што ће касније бити изграђено испод храма Христа Спаситеља. У свом приказу, Барнет наводи да се већина конкурсних радова наслањала на традиционална византијска или руска решења, уз неке покушаје проналажења нових форми, а конкурс је показао сву сложеност и проблеме који се постављају при обнављању православног сакралног градитељства (в. [2005(?)]): 4-6), за које до данас није пронађен задовољавајући одговор.

Могућност проучавања савремене грчке сакралне архитектуре ограничена је језичком баријером, али све прикупљене информације, као и лични увид у ситуацију, указују на то да је стање веома слично као и у другим православним земљама. Грчка није имала прекид континуитета у грађењу током прошлог века, али се, без обзира на то, модерне форме нису пробиле у црквену архитектуру. У својом истраживању, архитекти Барбас и Цагалас, дошли су до податка да је само десет савремених пројеката цркава објављено у грчким архитектонским публикацијама, у раздобљу дужем од четири деценије (в. Varbas, Tsaggalas 2003: гл. 9). Један од примера савременог приступа је капела св. Ђорђа изграђена у бази грчких специјалних снага 1950. године, по пројекту архитектке Скелариоса (Σακελλάριος) (сл. 3.2.38.).

сл. 3.2.38.

Капела св. Ђорђа, Кавури (Καβούρι) – арх. Скелариос (Σακελλάριος)

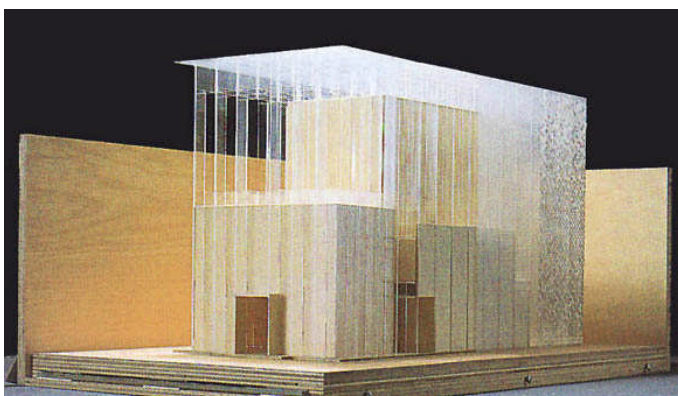
Ово је једноставна једнобродна грађевина са звоником, потпуно глатких и белих зидова, у духу егејске архитектуре. У грчкој дијаспори има више примера модерних црквених грађевина, међу којима треба издвојити цркву св. Павла у Шамбесију из 1971. године, пројектоване за Васељенску патријаршију од стране архитекте Лаваса (Λάββας), који користи традиционални базиликални план са нартексом и крстионицом на западу, и олтарским простором који има проскомидију и ђаконикон, али без визуелних препрека, а у обликовању примењује савремене форме уклопљене у терен (сл. 3.2.39.). Рајтова црква у Милвокију (сл. 3.2.40.), необичан је изузетак у области пројектовања православних цркава, из два разлога: како по својој бизарној форми, тако и због чињенице да ју је пројектовао неправославни архитекта врхунског реномеа.

сл. 3.2.39.
Црква св. Павла у
Шамбесију – арх.
Лавас (Λάββας)

сл. 3.2.40.
Црква Благовести у
Милвокију – Френк
Лојд Рајт

сл. 3.2.41.
Црква у Цириху, конкурсни
пројекат – Херцог и
де Мерон

Један од ретких нових покушаја те врсте, пројекат Херцога и де Мерона за грчку цркву у Цириху (сл. 3.2.41.), који предлаже облик куће у кући и уводи елементе транспарентности, није прихваћен од стране цркве.

У православној цркви, покрет литургијске обнове не постоји у облику као код западних хришћана, мада има размишљања у том правцу; ипак, овај проблем још увек није довољно студиозно проучен (в. Вукашиновић 2001: 113). Нека од питања која се постављају у вези са структуром и формом литургије, могу имати утицаја на развој црквеног градитељства. То се односи понајпре на елементе унутрашњег уређења, као што су облик и позиција амвона и олтарске преграде и питање црквеног певања и простора потребног за ту намену. Наиме, теме о којима се у последње време и у православљу све више расправља су: величина иконостаса, чију улогу неки оспоравају јер заклања олтарски простор²³²; отварање олтарских двери; улога амвона у неевхаристијским деловима литургије; место проскомидије; реформа црквеног појања и питање укидања хорова (в. Вукашиновић 2001: 117-156). Сва ова питања тичу се унутрашње организације и начина функционисања храма, док се проблем форме не разматра, као ни раније. Један од првих покрета за обнову покренули су у Русији након Октобарске револуције тзв. обновљенци, који су, између осталог, захтевали отварање царске двери, но ова реформа није успела (исто 131-134). Религиозна група фрањеваца византијског обреда, која је формирала братство манастира Нови Скит (New Skete) и затим примљена у Америчку православну цркву, данас је међу најактивнијим заговарачима литургијске обнове у православном свету²³³. У свом храму немају иконостас, већ олтарску преграду која подсећа на ранохришћанске, и не представља визуелну препреку испред олтарског простора.

Цркве грађене за православце у расејању, као и за нове православне заједнице, посебно у Северној Америци могу бити интересантан показатељ могућности, али и странпутица у даљем развој православне сакралне архитектуре.

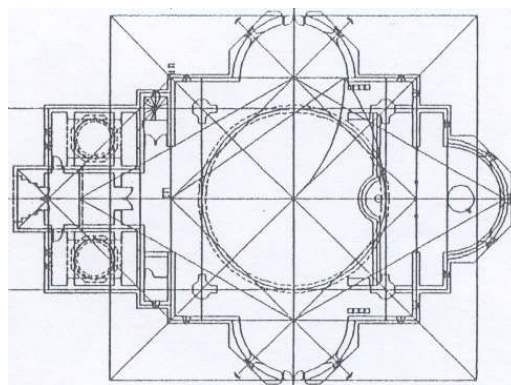
²³² Сматра се да, као накнадно, без посебне одлуке уведен елемент, исто тако може да буде и уклоњен.

²³³ О њиховој реформи више у: Вукашиновић, 2001: 134-147.

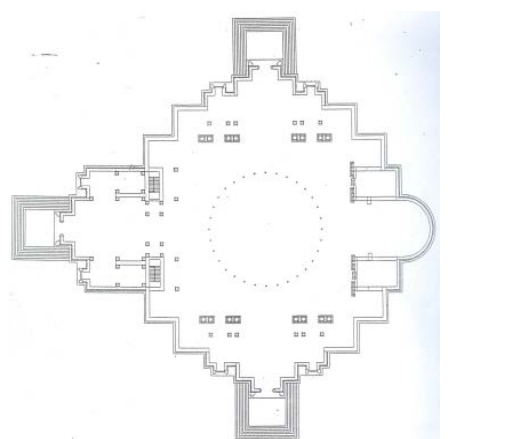
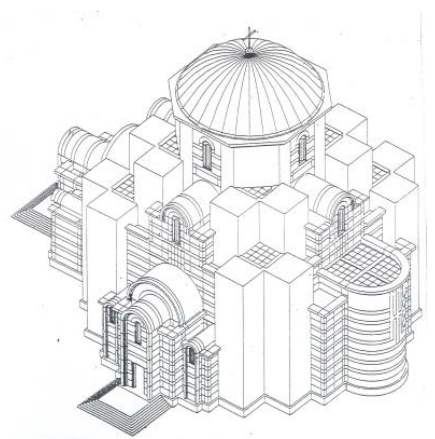

3.3. Конкурсни пројекти као допринос стваралаштву – анализа и категоризација

Први архитектонски конкурс за пројектовање православног храма у послератном периоду у Србији, расписан је 1991. године, за храм у Приштини²³⁴. Укупно је пристигло шеснаест радова, од којих је разматрано седам (Миленковић А. 1996: 109); прва награда није додељена, а добитници две једнаковредне друге награде су били архитекта Спасоје Крунић (сл. 3.3.01. и 3.3.02.) и тим архитеката: Светолик Танасијевић, Дарко Делале и Стеван Мићић²³⁵ (сл. 3.3.03. и 3.3.04.).

сл. 3.3.01. и 3.3.02. Црква у Приштини, једнаковредна друга награда – Спасоје Крунић

сл. 3.3.03. и 3.3.04. Црква у Приштини, једнаковредна друга награда – Делале, Мићић и др.

²³⁴ По подацима добијеним у Савезу архитеката Србије, овај конкурс није организован преко професионалног удружења српских архитеката.

²³⁵ На паноу изложбе „Традиција и савремено српско црквено градитељство“ стоји нешто другачији списак аутора: Делале, Мићић и Радмило Ерић.

Оба рада представљају покушај прилагођавања традиционалних модела савременој грађевинској технологији, што је постигнуто кроз стилизацију грађевинских елемената и нешто поједностављену обраду фасада. Реализација је започета по Крунићевом пројекту, чије је решење сведеније у односу на конкурентски пројекат на коме су изражени утицаји постмодернизма. Завршени су груби грађевински радови, али је након 1999. године градилиште напуштено и храм оскрнављен.

сл. 3.3.05.
Црква Христа Спаса у Приштини – Спасоје Крунић

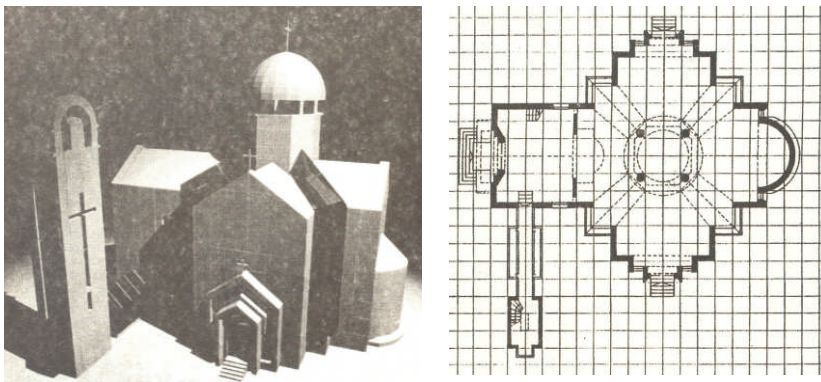
За потребе изложбе²³⁶ и научног скупа „Традиција и савремено српско црквено градитељство“ у организацији ИАУС-а и Богословског факултета у Београду, позвано је 1994. године неколико аутора да да своје виђење савременог православног храма на Чукаричком вису у Београду. Ова иницијатива може се окарактерисати као својеврстан позивни конкурс за пројектовање замишљене цркве. Организација научног скупа и изложбе била је покушај да се у почетној фази експанзије изградње цркава деведесетих година прошлог века да одговор на питање како треба да изгледа савремени српски православни храм. Овај значајан теоријски и пројектантски допринос бројних аутора сагледавању проблема савремене сакралне архитектуре, остао је нажалост усамљен покушај који није одлучујуће утицао на градитељску праксу. На изложби и у зборнику радова²³⁷ приказани су предлози Александра Ђокића, Игора Марића, Михаила Митровића и Предрага Цагића. Архитекта Цагић је дао стилизовано решење, са основом централног плана у облику слободног латинског крста са куполом, једноделним олтаром који је повезан са

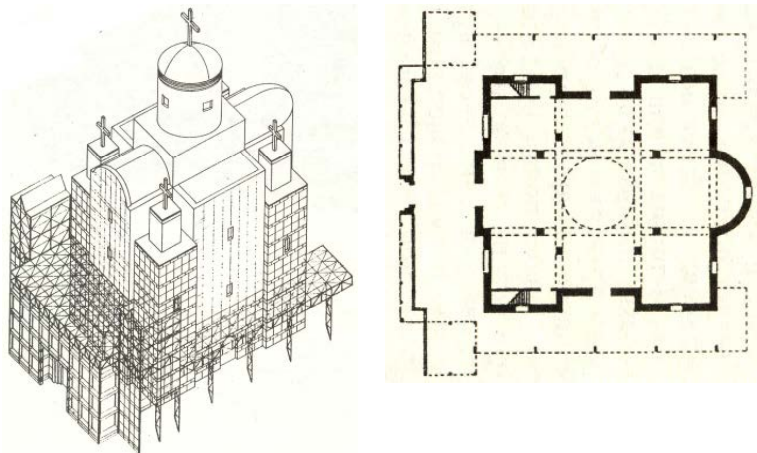
²³⁶ На изложби су приказани историјски модели, текућа пракса, конкурсни и студентски радови, цркве у дијаспори и предлози позваних стручњака.

²³⁷ Стојков и Маневић (ур.) 1995: 283-299.

наосом у јединствен простор и издвојеним звоником (сл. 3.3.06. и 3.3.07.). Стилизација и модернизација облика спроведена је кроз обраду фасадних површина, без секундарне пластике, и поларизацију пуних зидова и стаклених површина. Решење Игора Марића засновано је на узимању прошлости као критеријума; ослањајући се на традиционалну композициону схему – основу уписаног крста са куполом и пирамидално степеновање маса, аутор је дао постмодернистичко решење које не користи директно стилске елементе средњевековне архитектуре, већ их транспонује у савременије облике и материјале, попут спољне припрате која је замишљена у челику и стаклу (сл. 3.3.08. и 3.3.09.).

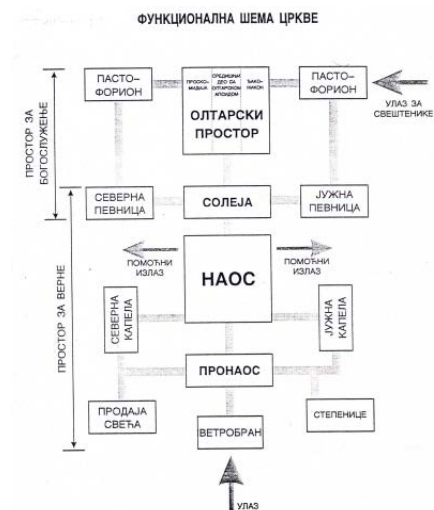
сл. 3.3.06. и 3.3.07. Црква – предлог Предрага Цагића

сл. 3.3.08. и 3.3.09. Црква – предлог Игора Марића

У Београду је први конкурс расписан 1995. године, за идејно архитектонско-урбанистичко решење православног храма са пратећим објектима на подручју Чукарице. Конкурс су, у јануару те године, расписали „Станком корпорација“ и Архиепископија Београдско-Карловачка, уз сарадњу Друштва архитеката Београда, а по врсти је био општи, јаван и

неанониман. Као главни циљ постављено је добијање квалитетног решења храма са пратећим садржајима, док су остали делови конкурса били анкетне природе. Од учесника је тражено да урбанистичким решењем дају јединствену композициону целину комплекса, уз услов функционалне издвојености појединих групација, у циљу етапне реализације.

сл. 3.3.10.
Функционална шема цркве

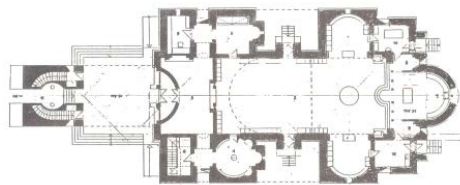
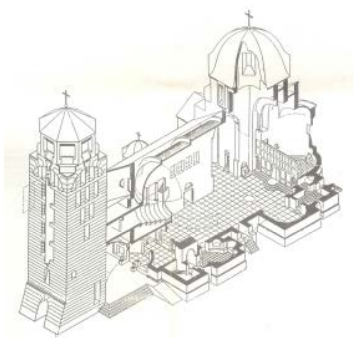
Урбанистичким условима конкурса одеђено је да храм треба да буде визуелна и функционална доминанта²³⁸, оријентисан у правцу запад-исток, са могућим одступањима до 30°, са ограђеном портом и опходном површином ширине најмање 5м за потребе литија, а пројектовање чесме је остављено као могућност. Од архитектонских захтева издвајамо смештање олтара у апсиду²³⁹, сагледљивост олтара из свих делова наоса, док је у погледу обликовања препоручено „не копирање постојећих наших цркава, него инспирисање њиховим уметничким облицима у тежњи да се уклопи у развојну линију православних храмова и при томе удахне свеже, живо и лепо; тако да се постепено може доћи до новог, за православље прихватљивог стила“, што је став патријарха Павла²⁴⁰. Такође, назначено је да се претпоставља пројектовање куполне грађевине. У распису је прецизно дата функционална шема (сл. 3.3.10.) и дефинисан пројектни

²³⁸ Ово одговара његовој позицији на гребену и имало је за циљ обезбеђивање учешћа храма у силуети тог дела града.

²³⁹ У програму конкурса стоји да се „према истоку храм... изнутра завршава... (апсидом)“ (подвукао Б.М.).

²⁴⁰ Први пут је објављен у Гласнику Српске православне цркве бр.3 из 1986.године, у оквиру разговора са тадашњим епископом рашко-призренским Павлом.

програм објекта²⁴¹. Тражена је троделна просторна организација (олтарски простор-наос-пронас), уз звоник – интегрисан, или као засебан објекат. У одговорима на питања учесника, прецизирано је да се пројектовање куполе подразумева²⁴² и да солеја није простор за верне. Жиријем конкурста је председавао владика бачки Иринеј (Буловић), а већину чланова су чинили архитекти. На конкурс је пристигао тридесет и један рад, а додељене су три награде, четири равноправна откупа и једна награда ван услова конкурса (сл. 3.3.11.-3.3.22.). Резултати конкурса, са каталогом радова, објављени су у посебном броју часописа Савеза архитеката Србије „Форум“ из јуна 1995. године. Од укупно осам награђених и откупљених идејних решења, чак шест је урађено у традиционалном духу, а међу њима првонаграђени пројекат Миладина Лукића, по којем је и изведен храм, непосредно надахнут рашком градитељском школом, што је редак случај у нашој црквеној архитектури (сл. 3.3.11.-3.3.13.).

сл. 3.3.11. и 3.3.12.

Храм на Чукарици, прва награда – Миладин Лукић

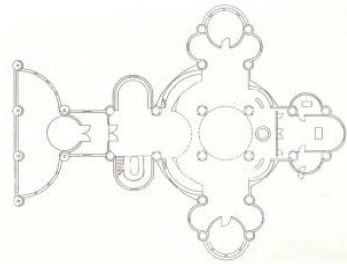
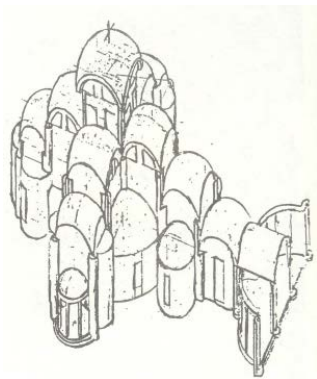
сл. 3.3.13.

Храм (на Чукарици) у Филмском граду – Миладин Лукић

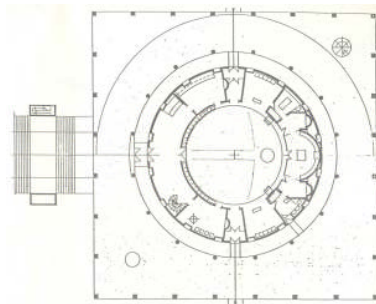
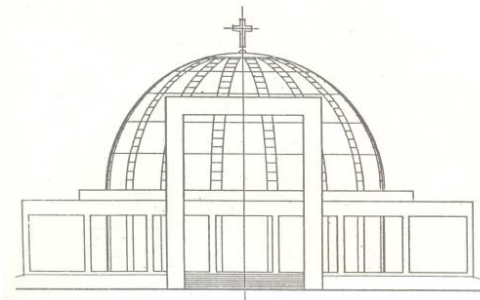
²⁴¹ Развијени просторни програм је подразумевао: презвитерион, са олтаром, проскомидијом и ђаконикомом, а уз њих и јужним и северним пастофорионом; солеју, са бочним певницама; наос, са местима за седење дуж зидова и два бочна улаза; пронаос, са две капелице (северном за прислуживање свећа и јужном за крстионицу и исповедаоницу, с тим да је крстионица могла да буде и издвојена), црквеном продавницом и везом са галеријом хора.

²⁴² Уз образложење да се већина црквених кругова залаже за такво решење храма.

Откупљени пројекат ауторског тима на чијем је челу био Миодраг Ралевић (сл. 3.3.14. и 3.3.15.), из традиције преузима куполу и користећи је као главни мотив, на нов начин гради препознатљиву форму мултипликацијом овог елемента. Архитекта Благога Пешић једини предлаже потпуно нетрадиционално решење, задовољавајући при том функционалне захтеве у својеврсној ротонди (сл. 3.3.16. и 3.3.17.). У овом, од жирија трећенаграђеном, раду, купола је употребљена као универзални симбол, а не реминисценција на историјске облике.

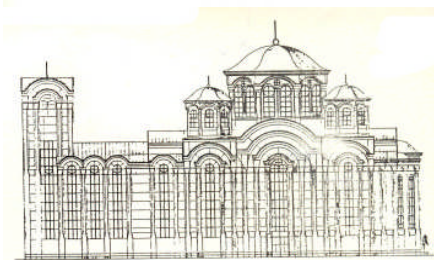
сл. 3.3.14. и 3.3.15.
Храм на Чукарици,
откуп – Ралевић,
Ђукић, Лашић,
Митровић,
Поповић,
Станојевић и
Сушић

сл. 3.3.16.-3.3.17. Храм на Чукарици, трећа награда – Благога Пешић

сл. 3.3.18.
Храм на Чукарици, друга награда – Јевтић,
Кривокапић и Јовановић

сл. 3.3.19.
Храм на Чукарици, откуп – Јанић и
Тасовац-Јанић

сл. 3.3.20.
Храм на Чукарици, откуп –Милан
Палишашки

сл. 3.3.21.
Храм на Чукарици, откуп –Прокић,
Ненковић и Дрндаревић

сл. 3.3.22.
Храм на Чукарици, награда ван услова
конкурса – Поповић, Митић,
Петровић

Други, и до данас последњи конкурс на подручју Београда, за идејно архитектонско-урбанистичко решење православног храма са пратећим објектима у блоку 32 у Новом Београду, расписан је 1997. године, поново од стране Архиепископије Београдско-Карловаче, у сарадњи са Друштвом архитеката Београда и Друштвом урбаниста Београда. Овога пута, конкурс је био општи, јавни и анониман²⁴³. Председник жирија, који је био сачињен већином од архитеката, био је патријарх српски Павле. Као и 1995. године, главни циљ је био добијање идејног решења храма, који би представљао нови елемент градског идентитета, док је решење пратећих објеката било анкетне природе, уз подразумевану композициону

²⁴³ Један од чланова жирија био је проф. др Бранислав Миленковић, који је у својим текстовима објављеним након одржавања претходног конкурса, критиковао одредбу о неанонимности (в. Миленковић Б., 1996).

целовитост и функционалну издвојеност ради могућности етапне изградње. Значај планираног храма је био утолико већи, јер до тада на подручју Новог Београда није постојала ниједна православна црква. Као први захтев у вези са архитектуром храма, наведено је да га треба пројектовати „са ослонцем на традицију, централног типа, без стубова у поткуполном простору“. Оријентација је одређена према истоку²⁴⁴, а ширина стазе око храма најмање 4м. Пројектни услов је била троделна подела храма на презвитерион – олтарски простор²⁴⁵, наос и пронаос²⁴⁶, уз звоник у оквиру објекта, или издвојен. Уз конкурсну документацију, учесницима је била на располагању и изабрана литература – „Православна литургика“ Лазара Мирковића и зборник радова „Традиција и савремено српско црквено градитељство“. Одговорима на питање појашњено је да није условљен избор типа конструкције крова и куполе, уколико је омогућено осликавање храма и потврђено дефинитивно опредељење за централни тип храма. Такође је одређено да се ради о парохиској цркви. Одговорима на питања је неутралисана та одредница из Урбанистичко-техничких услова о српско-византијском стилу храма, са основом у облику уписаног или слободног крста. Напоменом да степениште за галерију хора може да буде и у улазном делу и у пронаосу, створена је дилема о просторном склопу западног дела храма, јер је тиме сугерисано да пронаос није и улазни део. Важна напомена оцењивачког суда била је о потреби дефинисања позиције иконостаса, с тим да његова висина омогући јединственост простора и сагледавање „зидних слика“ у олтару. На конкурс је учествовало чак педесет аутора и тимова²⁴⁷, а додељена је једна награда, четири откупа и три специјална признања (сл. 3.3.23.-3.3.34.). Резултати овог конкурса и прикази неких од награђених радова, објављени су у редовном, 40. броју часописа „Форум“ и у броју 6/7

---

²⁴⁴ У Урбанистичко-техничким условима који су били део конкурсне документације (у одговорима на питања је појашњено да су они само полазна основа), дозвољено је померање осе до 30°.

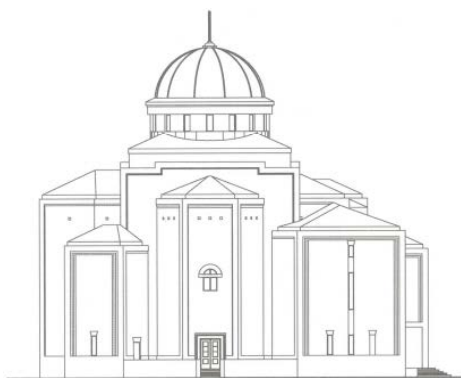
²⁴⁵ са пастофоријама.

²⁴⁶ са простором за продају и паљење свећа, исповедаоницом и крстионицом и везом са галеријом за хор. У оквиру комплекса, предвиђена је још једна крстионица.

²⁴⁷ Три рада нису разматрана због неблаговременог приспећа.

билтена Удружења урбаниста Србије и Друштва урбаниста Београда „UrBS“. С обзиром на специфичан контекст модерне архитектуре Новог Београда, овај конкурс је био прилика да се у пуној мери провере могућности развоја моделâ православног храма. Првонаграђени пројекат Небојше Поповића (сл. 3.3.23. и 3.3.24.), који је основа за касније изведен објекат, у духу је ханзеновски схваћене интерпретације традиције, са постмодерним приступом решавању фасада које, по замисли аутора, представљају „изложбу“ традиционалних мотива у раму од конструктивних елемената истакнутих на површину.

сл. 3.3.23. и 3.3.24. Храм на Новом Београду, прва награда и реализација – Небојша Поповић

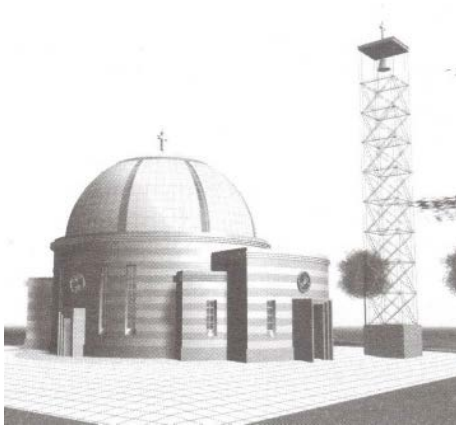
Сродан овоме је приступ Снежане Игњатовић и Горана Ивановића, чија се постмодерна стилизација²⁴⁸ којој је додељен откуп, не ослања директно на српску традицију (сл. 3.3.25.). По потпуном одсуству елемената савременог архитектонског израза (сем у конструкцији) и блискости историјским узорима, издваја се откупљено идејно решење Љубице Бошњак и њеног тима²⁴⁹, која и овде примењује традиционални облик куполе са таласастим венцем, што је једна од препознатљивих карактеристика њеног градитељског опуса (сл. 3.3.26.). Остали пројекти представљају покушаје да се на различите начине, мање или више, модернизују традиционални обрасци, што је посебно истакнуто у радовима Благоте Пешића, који је добио откуп (сл. 3.3.27. и 3.3.28.), и ауторског тима Љиља Брајковић, Јелена Шаровић и Миодраг Брајковић,

---

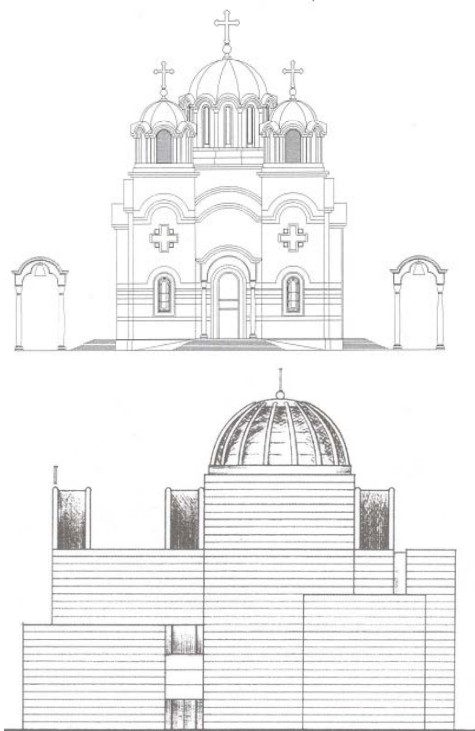
²⁴⁸ Решење куполе ове ротонде има одређених сличности и са пројектом Благоте Пешића за храм на Чукарици.

²⁴⁹ Остали аутори су Татјана Јабланов и Небојша Муица.

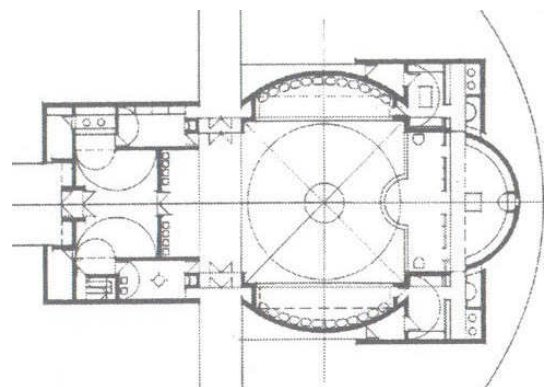
награђеног једним од специјалних признања (сл. 3.3.29. и 3.3.30.). Пешић степеновањем маса и куполом компонује цркву која успешно асоцира на традицију, иако примењује савремен третман фасада и равне кровове. Духу новобеоградске архитектуре највише се приближава предлог Брајковића и Шаровићеве, који, полазећи од комбиновања плана уписаног и слободног крста, према споља храм облаче у кубичне форме, док у исто време према унутрашњем простору пројектују сводове и куполу. Овај пројекат својим двојним језиком, традиционалистичком просторном концепцијом и савременом формом, даје, по мишљењу жирија, „значајан допринос истраживању нових облика у развоју црквене архитектуре“.

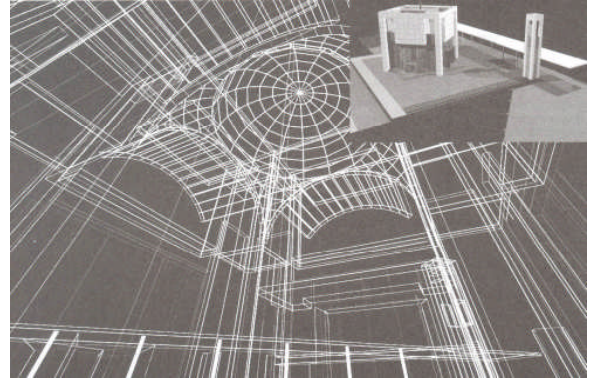
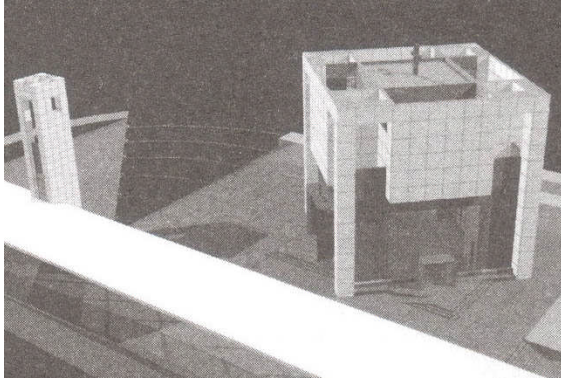
сл. 3.3.25.
Храм на Новом Београду, откуп –
Игњатовић и Ивановић

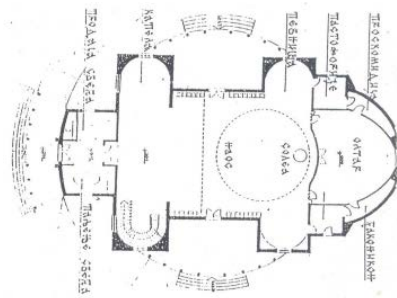
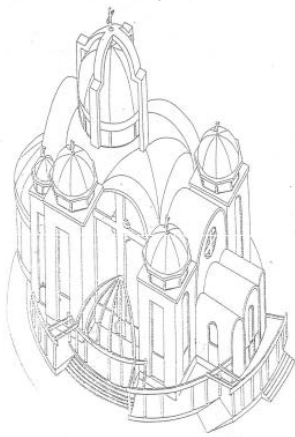
сл. 3.3.26.
Храм на Новом Београду, откуп –
Бошњак, Јабланов, Муица

сл. 3.3.27. и 3.3.28. Храм на Новом Београду, откуп – Благота Пешић

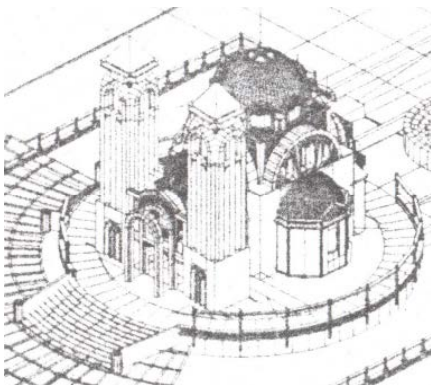
сл. 3.3.29. и 3.3.30. Храм на Новом Београду, специјално признање – Брајковић, Шаровић и Брајковић

сл. 3.3.31. и 3.3.32. Храм на Новом Београду, специјално признање – Ралевић, Куртовић-Фолић, Трифуновић, Ђукић, Бировљев и Поповић

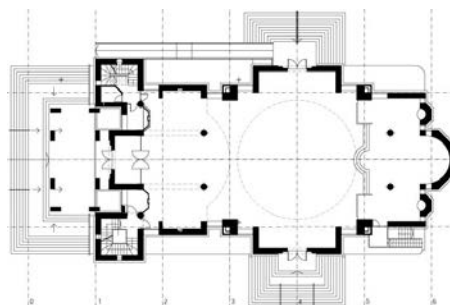
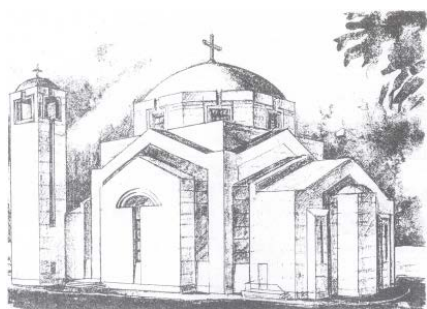

сл. 3.3.33.
Храм на Новом Београду, откуп – Ковачевић, Пешић, Јовановић, Танасијевић, Андрејевић, Вранешевић, Вучелић и Бранковић

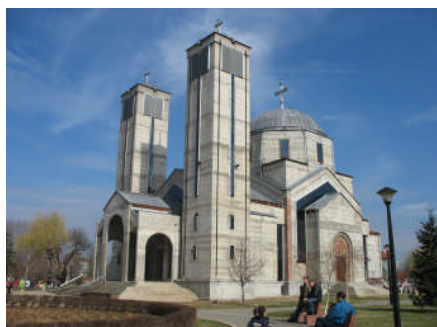

сл. 3.3.34.
Храм на Новом Београду, специјално признање – Крстић и Стевановић

Локална управа града Ниша расписала је 1998. године конкурс за идејно архитектонско решење православног храма на Тргу Уједињених нација у Нишу, са циљем да се изабере само једно решење. Сам конкурс је био позиван и неанониман, са неуобичајено кратким роком израде (30 дана), а оцењивачки суд именован је од Секретаријата за урбанизам и комуналне делатности и Епархије нишке након расписивања конкурса, а не пре, како је уобичајено. Жиријем је председавао владика нишки Иринеј, а од укупно седам чланова, било је троје архитеката. Пројектним задатком дефинисано је једино колике су димензије објекта и изнесен је услов да се храм испројектује у духу традиције српског црквеног градитељства, без ближег одређивања тог појма. На конкурс се одазвало седам од десет позваних аутора и тимова; сви приспели радови су откупљени, а као најбољи од два која су ушла у ужи избор, изабран је рад архитекте Мандића (сл. 3.3.35. и 3.3.36.). На основу овог идејног решења урађен је пројекат по коме је изведен објекат храма (сл. 3.3.37.). Пројектована је једнопросторна црква са куполом и две куле-звоника на западној страни. Олтар је троделни, а са северне и јужне стране предвиђени су вестибили на улазу у наос. По својој просторној организацији овај храм се ослања на традицију рашке школе, посебно не цркву св. Николе код Куршумлије. Спољашњост објекта је стилизована, без копирања елемената средњевековних цркава.

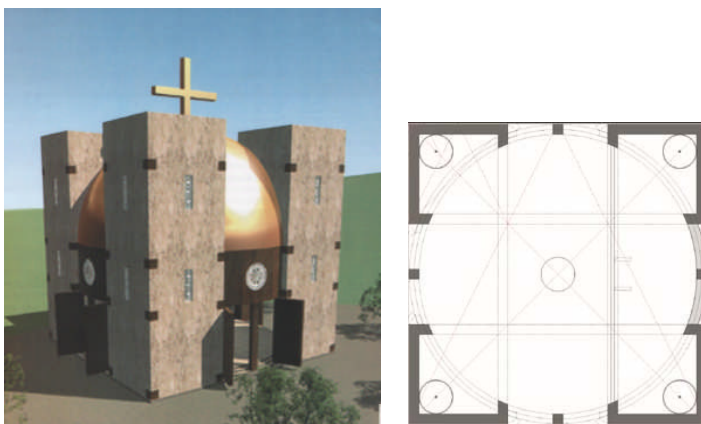

сл. 3.3.35. и 3.3.36. Храм св. Константина и Јелене у Нишу – Мандић

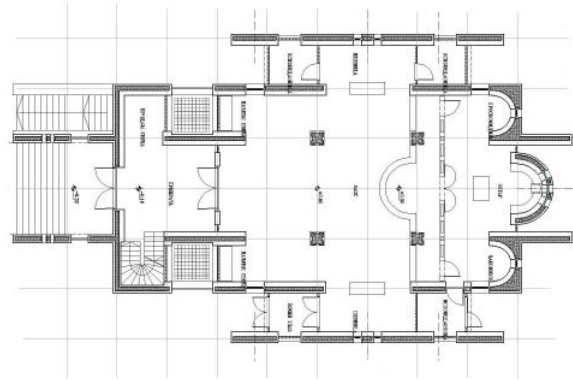
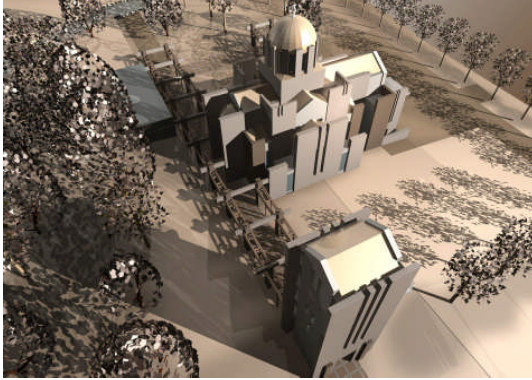
сл. 3.3.37.
Храм св. Константина и Јелене у Нишу у изградњи

Конкурс расписан 2003. године у Алексинцу, специфичан је по томе што је основни задатак било програмско-просторно решење градског парка „Брђанка“, уз које је требало дати идејно решење парохијске цркве. Овај двоструки фокус утицао је на то да се аутори у неједнакој мери посвете решавању оба проблема, што је касније довело до контроверзне одлуке да се црква гради на основу другонаграђеног рада (*Архитект*, 12 2003: 3-11). Такође, у жирију овог конкурса није био ниједан архијереј Српске православне цркве. Конкурс су расписали Фонд за грађевинско земљиште и комуналне делатности општине Алексинац и Иницијативни одбор за изградњу храма, уз сарадњу са Друштвом архитеката Ниша. Иако је као циљ конкурса наведено испитивање оптималних могућности локације са идејним пројектом цркве, међу критеријумима вредновања нису наведени они који се посебно односе на архитектуру храма, сем опште одреднице о континуитету са постојећим и одговарајућој употребној вредности, што говори да је тежиште било више на решењу парковског простора него храма. Додељене су три награде и два откупа (сл. 3.3.38.-3.3.44.), свих девет приспелих радови приказано је у каталогу, а резултати конкурса објављени су и коментарисани и у бројевима 11 и 12 часописа „Архитект“, гласника Друштва архитеката Ниша. Аутор првонаграђеног рада Драган Живковић направио је искорак својим пројектом, од жирија окарактерисаним као експеримент; стварајући целокупну архитектуру храма из куполе и поткуполне конструкције развијене у четири високе куле, сачинио је решење које се на традицију ослања само симболички (сл. 3.3.38. и 3.3.39.).

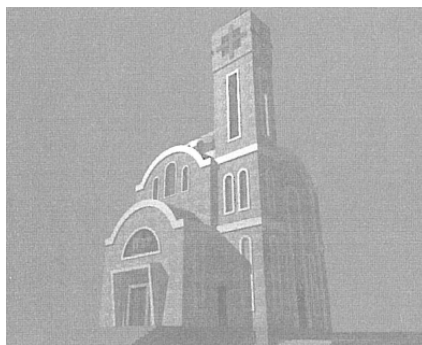

сл. 3.3.38. и 3.3.39. Црква у Алексинцу, прва награда – Драган Живковић

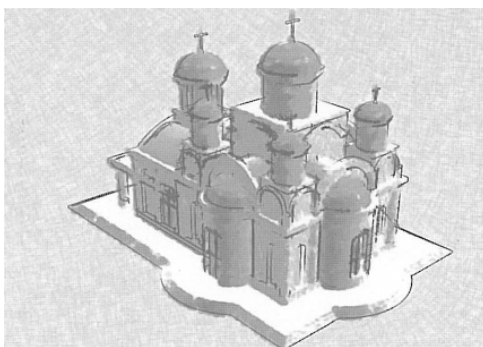
Пројекат касније одређен за реализацију, ауторског тима Перић, Станковић-Белимилановић и Голубовић, представља традиционално компонован храм, обликован савременим архитектонским језиком (сл. 3.3.40. и 3.3.41.).

сл. 3.3.40. и 3.3.41. Црква у Алексинцу, друга награда и реализација – Перић, Станковић-Белимарковић и Голубовић

сл. 3.3.42.
Црква у Алексинцу, трећа награда – Мрђа-Баџа, Баџа и Марковић

сл. 3.3.43.
Црква у Алексинцу, откуп - Ћирић

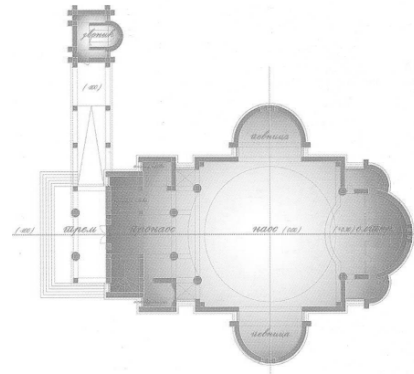
сл. 3.3.44.
Црква у Алексинцу, откуп – Крстић, Урсић, Маковић, Алексић и Цекић

Епархија Нишка Српске православне цркве, у сарадњи са Дирекцијом за урбанизам и изградњу Крушевца, Друштвом архитеката Крушевца и Савезом архитеката Србије, 2005. године организовала је конкурс за идејно архитектонско решење спомен храма са пратећим садржајима, на Багдали у Крушевцу. И овај конкурс је био анониман, са циљем добијања идејног решења храма, који би био нови елемент градског идентитета и анкетног решења пратећих објеката. Пројектни програм био је у највећем делу идентичан ономе за новобеоградски храм, укључујући одредницу о ослањању на традицију и решењу централног типа, без стубова у поткуполном простору, с тим да поједини елементи задатка нису дати једнако детаљно. Осим обавезне оријентације исток-запад и ободне стазе широке бар 4м, од учесника је захтевано да у оквиру храма пројектују проскомидију и ђаконикон уз олтар, затим исповедаоницу, галерију и простор за продају и паљење свећа²⁵⁰. Крипта је у распису конкурса остављена као могућност, а звоник одвојен од објекта сугерисан је као пожељније решење од оног у оквиру објекта. Одлуку о расподели награда донео је оцењивачки суд састављен претежно од представника архитектонске струке, којим је председавао епископ нишки Иринеј (Гавриловић). Од деветнаест предатих радова, један није узет у разматрање због нарушавања одредбе о анонимности конкурса, а додељена је једна награда и три једнаковредна откупа (сл. 3.3.45.-3.3.52.); сви радови пристигли на конкурс објављени су у каталогу. Жири овог конкурса наградио је радове који у одређеној мери представљају три различита приступа проблему пројектовања православних храмова у савремено доба. Првонаграђени рад Татјане Пурић Зафироски и Ирене Илић показује композициону сличност са традиционалним црквама, а модернизација је остварена транспоновањем елемената и колористичким асоцијацијама (сл. 3.3.45. и 3.3.46.). Пројекат Драгана Бобића (сл. 3.3.47. и 3.3.48.) је, попут рада Љубице Бошњак са конкурса за храм на Новом Београду, у потпуности компонован од традиционалних стилских елемената, док су архитекти Роган са друге стране, поштујући у потпуности просторни програм, предложили потпуно не-традиционално

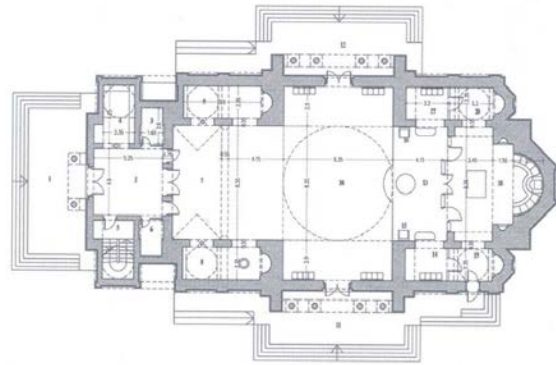
---

²⁵⁰ Крстионица је раписом конкурса предвиђена као део црквеног дома.

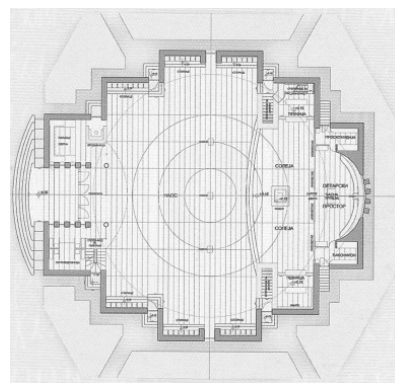
решење проблема, чији је основни елемент монументална купола (сл. 3.3.49. и 3.3.50.).

сл. 3.3.45. и 3.3.46. Црква на Багдали, награда – Пурић Зафироски и Илић

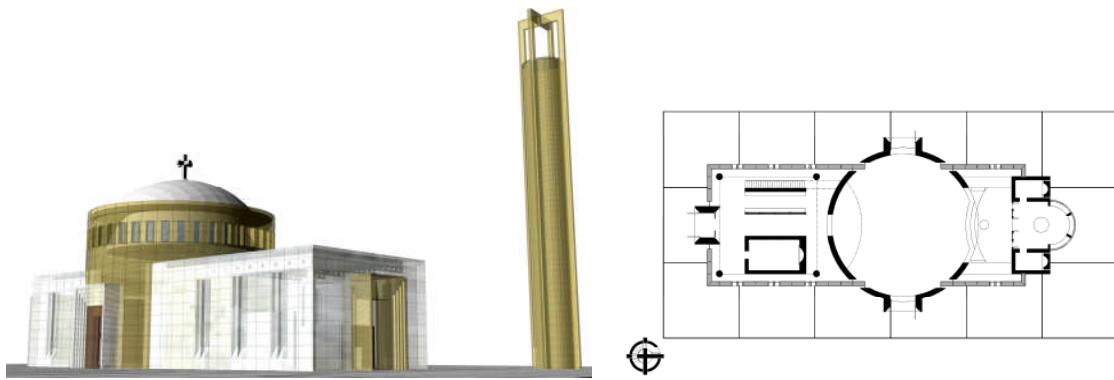

сл. 3.3.47. и 3.3.48. Црква на Багдали, откуп – Драган Бобић

сл. 3.3.49. и 3.3.50. Црква на Багдали, откуп – Србољуб, Татјана и Алекса Роган

сл. 3.3.51. и 3.3.52. Црква на Багдали, откуп – Божидар Манић, консултант Игор Марић

На основу претходно изнесеног, може да се закључи да су аутори конкурсних радова били усмерени јасно дефинисаним просторним програмом и функционалном схемом храма. Уз то, као обликовну условљеност, расписивачи су поставили пројектовање куполе, док су остали елементи архитектонског израза остављени ауторима на слободу. Одлуке жирија о додели првих награда, показују тежњу да се оствари континуитет са традиционалним формама уз њихово истовремено умерено осавремењавање, што је могућа последица састава жирија у којима су велики део сачињавали архитекти. Изузетак је резултат конкурса у Алексинцу, мада је и у том случају жири дао условну предност другонаграђеном решењу²⁵¹. Такође, расподела осталих награда, откупи и специјална признања, говори о постојању свести о сложености проблема, јер су афирмисани различити приступи, од копирања и имитације, преко стилизације и транспонована до оних са потпуно модерним архитектонским изразом, чиме је указано на бројне и разноврсне могућности даљег развоја архитектуре српских православних цркава.

Покушај класификације радова са приказаних конкурса, наилази на препреке већ у самом почетку, јер се поставља питање критеријума по којима би разврставање било извршено. Ако се као мерило узме однос према традицији, готово је немогуће објективно квантификовати колико јој се

---

²⁵¹ „Рад се, по оцени жирија, налази на тачки оптималне прихватљивости, како од стране корисника – верника, тако и од стране стручних кругова: он представља свима разумљиву и препознатљиву поруку а у исто време чини корак напред ка развоју архитектонске мисли у оквиру одређене теме“ (Рашковић и Медар 2003: 4).

неки пројекат приближава, или од ње удаљава²⁵². Ипак, могуће је начелно издвојити три различита пројектантска приступа који у пракси не могу увек јасно да се раздвоје. Први би био стилски израз који се у потпуности служи традиционалним репертоаром просторних решења, форми и декоративних елемената, а његови најизразитији представници су пројекти Љ. Бошњак, Т. Јабланов и Н. Муице за Нови Београд и Д. Бобића за Крушевац. На супротном крају спектра²⁵³ налазе се решења која показују само елементарну сродност са традиционалним моделима, најчешће на плану пројектовања куполе као симбола²⁵⁴. Ту спадају радови Б. Пешића за цркву на Чукарици, Љ. Брајковић, Ј. Шаровић и М. Брајковића за цркву на Новом Београду, Д. Живковића за цркву у Алексинцу и Србољуба, Татјане и Алексе Рогана за цркву у Крушевцу. Сва остала конкурсна идејна решења налазе се негде између две претходно наведене категорије, приближавајући се више традиционалној (нпр. Р. Прокића за Чукарички и Т. Пурић Зафироски и И. Илић за Крушевачки храм) или модерној (нпр. Благоте Пешића за цркву на Новом Београду, Н. Перић, Н. Станковић-Белимарковића и М. Голубовића за цркву у Алексинцу и Б. Манића за цркву у Крушевцу). Ако бисмо покушали да их ближе појмовно одредимо и именујемо, онда би први приступ који тежи коренитим променама био радикално модернизаторски, други који тежи очувању и понављању постојећих решења – конзервативно традиционалистички, а трећи који се заснива на умереном осавремењавању – компромисан. Ближе место у средњој категорији може се одредити рашчлањавањем и појединачним вредновањем сличности елемената архитектонских објеката са историјским узорима, водећи рачуна и о пропорцијским односима и симболици. Тако се као могући

---

²⁵² Посебно је тешко говорити о типолошкој сличности, јер је код традиционалних облика типологија у великој мери заснована на конструктивним решењима која су данас превазиђена и не користе се.

²⁵³ Нека потенцијална четврта категорија, у коју би спадали потпуно нови модели, без икаквог ослонца и сличности са традицијом, може да постоји само теоретски, јер нема радова које бисмо могли ту да сврстамо.

²⁵⁴ С обзиром да је купола била услов расписа, може се претпоставити да би се, у случају да није било тако, појавила и другачија решења.

предмет детаљне анализе издвајају: просторна организација односно функционална схема; композиција волумена или просторни склоп; архитектоника тј. репертоар облика (равни, закривљени); третман фасадних површина, декорација, материјализација, боја; третман отвора.

Од свих претходно приказаних радова, по својој вредности или особености издвајају се оба пројекта Благоте Пешића, и радови тима Брајковић-Шаровић-Брајковић, затим Драгана Живковића и тима Перић, Станковић-Белимилановић и Голубовић. У покушају проналажења нових модела, од традиционалних облика храма највише се удаљио Живковић својим радом, чија је једина веза са традицијом – купола, као симбол. Пешићев пројекат за цркву на Чукарици осим симболизма куполе има и функционално решење које, схематски посматрано²⁵⁵, одговара онима каква се примењују од средњевизантијског доба. Радикалном модернизацијом спољашњих облика, уз задржавање уобичајене просторне концепције, Брајковићи и Шаровићева дају посебан допринос пројектантским трагањима, док Пешић својим пројектом за цркву на Новом Београду указује на нешто мање радикалан пут осавремењивања сакралне архитектуре. Ауторски тим Перић, Станковић-Белимилановић, Голубовић, остајући најближи средњевековним (данас „класичним“) моделима православног храма, показао је да и умерена стилизација облика може да дâ успешна и савремена решења.

Пракса расписивања конкурса за добијање идејних архитектонских решења показала се и у области црквене архитектуре као веома значајна за преиспитивање актуелних градитељских токова и идеја, и редефинисање односа савременог и традиционалног²⁵⁶. Међутим, с обзиром да се пројекти православних цркава ретко када траже на архитектонским конкурсима, њихов ефекат на текућу градитељску праксу је готово занемарљив.

---

²⁵⁵ Троделни олтар, бочне певнице и вестибили, развијен склоп припрате.

²⁵⁶ Несторовић (1969: 50) наводи део чланка објављеног у *Србским новинама* из 1864. године, из којих се види да је већ тада био јасан значај јавних надметања за развој струке и културе.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Функционална организација православне цркве, одређена је карактером и начином одвијања богослужбених радњи, али и устројством црквене заједнице²⁵⁷. Измене у литургији до којих је долазило током двомиленијумског развоја хришћанства, увек су се одражавале на архитектонска решења храмова; изразити пример за то је развој олтарског простора до развијеног облика какав се данас среће, са проскомидијом и ђакониконом северно, односно јужно од часне трпезе. У исто време, ова функционална условљеност није једнозначна, па се тако све време трајања хришћанске сакралне архитектуре напоредо, за исте намене, примењују различити модели, чак и у оквирима једног културног простора; разноврсност се повећава када се у разматрање узме цело подручје православног хришћанства. Ако се анализа ограничи на парохијске цркве, просторна организација установљена још у средњем веку каква се и данас по правилу користи, састоји се из олтара са проскомидијом и ђакониконом, и наоса, одвојених олтарском преградом. Овај минимални просторни програм најчешће је допуњен припратом, док звоник, крстионица, исповедаоница, простор за прислуживање свећа и други садржаји, могу да буду интегрисани у грађевински корпус цркве, или се налазе у комплексу парохијског дома. Детаљи разраде ове основне схеме, попут облика олтарске преграде, изгледа и опремљености крстионице, постојање бочних певница и/или хорске галерије, постављање седишта за вернике у наосу, одређени су текућом богослужбеном праксом помесних цркава. Евентуална будућа литургијска реформа, судећи по питањима која су данас актуелна, неће значајније утицати на просторну организацију храма, али је могуће да ће се одразити на неке елементе унутрашњег уређења (иконостас и амвон на пример).

Својим канонима православна црква, као што је приказано у поглављу 3.1., одређује, посредно, само најопштија питања организације храмова. С обзиром да зависност црквене архитектуре од литургије постоји само на плану просторног распореда, форма православних храмова првенствено је

---

²⁵⁷ Значајан је однос према некрштенима и покајницима. Опште друштвено уређење се рефлектује кроз евентуално издвајање посебног места за жене или вршиоце власти.

архитектонски проблем, управо као што је њихова функција превасходно литургијско питање. Стога је позивање на црквене каноне при копирању традиционалних облика неприхватљиво како са богословског, тако и са архитектонског становишта. Историцизам као приступ решавању архитектонских проблема, мада потпуно анахрон и неутемељен у савременим архитектонским теоријама, може да се прихвати као израз индивидуалне ауторске поетике у време плурализма уметничких и теоријских концепата, какво је данашње. Слободу архитектонског стваралаштва снажно подупиरे богатство облика насталих кроз историју, који се и даље, без обзира на стилске разлике, равноправно користе за обављање богослужења. Томе се могу додати и разни специфични случајеви попут подземних и пећинских цркава, затим претварања стамбених и простора друге намене у богослужбене²⁵⁸ или коришћења храмова који су раније припадали другим верским заједницама, што је чест случај у расејању, иако 65. апостолско правило изричито налаже да се клирик или лаик који се моли у синагоги или јеретичком храму, свргне и одлучи (*Књига правила*). Управо последњи пример указује да је за цркву као евхаристијску заједницу, са становишта литургијског богословља много значајније сабрање верних, од архитектонског оквира у коме се оно одвија. Зато се може закључити да на форму храма знатно више од црквених правила утичу доминантни културни обрасци који делују на стварање симболичких система и перцепцију традиције.

Од пада деспотовине у Срба се паралелно јављају тежње за оживљавањем традиције, мада се она често недовољно познаје, и за праћењем актуелних уметничких токова. У XX веку, кретања у оквиру профане и сакралне архитектуре постепено се разилазе; од деветнаестовековне доминације историјских стилова и комбинација српских, византијских и западних елемената, профана архитектура се постепено окреће прочишћеним, савременим формама што резултује прихватањем концепата модерне, док се сакрална архитектура све више ослања на српско средњевековно наслеђе и тиме се по први пут практично искључује

---

²⁵⁸ Такви су храмови Охридске архиепископије данас, или импровизирана црква направљена у Паризу од гараже о којој говори Владета Јеротић (Milenković 1996a: 477).

из токова савремене уметности²⁵⁹. У периоду након Другог светског рата, када се црква у идеолошки непријатељском окружењу бори за опстанак, истрајавање на традиционалним формама представља с једне стране тражење уточишта у познатом, а са друге последицу незаинтересованости архитектонске струке за црквено градитељство. Овакав развој и неприхватање новина, подстакнути су карактером модерне архитектуре, која је, тежећи укидању фикције (Клоц 1995) довела до укидања значењских и симболичких садржаја, који су за религијску свест и спознају од изузетног значаја. Традиционализам²⁶⁰ се, као приступ сакралном градитељству, јавља услед појаве дисконтинуитета у градитељској традицији. То је био најпре покушај очувања верског и националног идентитета у непријатељском, турском, или новом, већински римокатоличком окружењу, где историјске форме српских средњевековних цркава постају симбол континуитета, посебности и јединства заједнице²⁶¹, а затим се развија у складу са романтичарским национализмом XIX века. То је време обнове и реконституисања националне културе код нас, када се прибегава коришћењу узора за које се верује да су аутентично српски (попут споменика моравске школе), или пак потичу из златног доба државе (попут Грачанице). Тако и након пада комунизма крајем прошлог века, када почиње талас масовне изградње православних храмова, прибегавање историјским формама постаје значајан елемент ре-конструисања верског и националног идентитета²⁶², што се осетило и у профаној, првенствено стамбеној, архитектури.

---

²⁵⁹ Треба имати у виду да је архитектура историјских стилова главни ток у XIX и почетком XX века, те се у том смислу може сматрати савременом. Закаснили продор модерне у Србију, утицао је да у време пре Другог светског рата то још увек не буде значајно присутан концепт изузев у области стамбене архитектуре, тако да историчност сакралног градитељства није представљала одступање од главног тока архитектуре код нас.

²⁶⁰ Појам се користи у значењу „духовно држање које извире из напора око поновног оживљавања минулих облика, вредности итд.“ (*Речник филозофских појмова* 2004: 634; подвукао Б. М.).

²⁶¹ Савремене антрополошке теорије одређују етнос као симболичку заједницу (в. Bandić 2008: 33-54).

²⁶² Слично данашњој ситуацији у Републици Српској, о чему је било речи у поглављу 1.3.

Наставак изградње храма Светог Саве у Београду је догађај који је значајан како за оживљавање црквене архитектуре, тако и за јачање националне свести осамдесетих и деведесетих година прошлог века. Облици црквене архитектуре постају симбол поштовања традиције, а њихов примарни богословско-космолошки симболизам, о којем је било речи у поглављу 2.2., постаје мање значајан.

Општи токови у српској архитектури краја XX и почетка XXI века обележени су кризом вредности, од чега није изузето ни црквено градитељство. Историзам као прибегавање провереним вредностима је наизглед прихватљиво решење, али се, као и у XIX веку, поставља питање која традиција се обнавља и који период је референтан. Како су и архитектура и литургија трпеле промене, то се угледање на произвољно изабране моделе²⁶³ показује као неутемељено и, по својој суштини, псеудотрадиционално. Средњевековна хришћанска црква је заснована у великој мери на живом светоотачком предању, али је његова „формализација“ нужна последица борбе против кварења вере и јереси и као таква представља средство а не циљ, те има смисла све док не доводи до одступања од суштине²⁶⁴. Позивање на традицију се у српској црквеној архитектури данас претвара у формализам, пошто се архитектонски елементи не користе због свог основног значења, већ због историјског значаја, што указује на недовољно познавање и разумевање суштине градитељске традиције, која тако постаје само оправдање за индивидуалне историцистичке ауторске поетике. То се наизглед уклапа у токове закаснеле српске постмодерне, али по суштини, услед губљења разлике између новог и историјског представља негирање постмодерног плурализма и доводи до губитка аутентичности (в. Клоц 1995: 149-153).

---

²⁶³ Традиција је подложна променама и различитим тумачењима у складу са савременим потребама (Макуљевић 2006: 51), с обзиром да се има значајну улогу у конструисању колективног идентитета.

²⁶⁴ Тако Исус, на питање фарисеја „Зашто ученици твоји не живе према предању од старих...?“ (Мар 7:5) одговара „⁶..., Овај народ уснама ме поштује, а срце им је далеко од мене. ⁷Но залуд ме поштују, учећи учењима прописаним од људи.’ ⁸Јер остависте заповест Божју, а држите се предања људскога,... – ⁹И рече им: – Лепо, укидате заповест Божју да своје предање сачувате!“ (Мар 7:6-9).

Жива традиција која је постојала у средњем веку била је само лабав оквир који је усмеравао градитељску делатност, чему сведоче не само разлике између три најважније градитељске школе, већ и у оквиру сваке од њих – поређење св. Николе код Куршумлије и цркве манастира Дечани, очигледан је пример. Осетљивост на контекст, све док прилагођавање²⁶⁵ не нарушава смисао, увек је била карактеристика православља организованог као заједница сестринских помесних цркава. Остварења црквене архитектуре и уметности у средњем веку представљала су врхунска дела свог времена, што данас није случај. Отпор према савременим кретањима, који може бити разумљив само када представља резерву према упадању у замку пролазних архитектонских мода, претвара се тако у анахроност, што не може да да добре резултате.

Ставови црквених ауторитета²⁶⁶ потврђују могућност развоја нових обликовних модела православног храма, што би омогућило превазилажење кризе у којој се сакрална архитектура данас налази. Питања која су била предмет полемика након конкурса за опленачку цркву и храм Светог Саве и данас су потпуно отворена, уз значајну разлику да сада готово нема јавне дискусије о тој теми. Додатни проблем представља, као и у осталим областима архитектонског деловања код нас, практично непостојање архитектонске критике. Значајан покушај представља одржавање научног скупа „Традиција и савремено српско црквено градитељство“ у организацији Института за архитектуру и урбанизам Србије и Богословског факултета у Београду 1994. године, уз пратећу изложбу, као и неколико

---

²⁶⁵ „¹⁹ Јер будући слободан од свих, свима себе учиних робом, да их што више придобијем. ²⁰ И постадох Јудејцима као Јудејац, да Јудејце придобијем. Онима који су под законом као под законом, да придобијем оне који су под законом. ²¹ Онима који су без закона постадох као без закона, премда нисам Богу без закона, него сам у закону Христовом, да придобијем оне који су без закона. ²² Слабима постадох као слаб, да слабе придобијем. Свима сам био све, да како год неке спасем. ²³ А ово чиним за јеванђеље, да будем његов заједничар.“ (I Кор. 9:19-23).

²⁶⁶ У већ поменутом разговору објављеном у Гласнику Српске православне цркве, данашњи патријарх српски Павле каже: „Она (православна црква, прим. Б.М.) не сматра да се стереотипно мора понављати већ естетски достигнуто и оставарено... Сматрам, дакле, да треба ићи напред у проналажењу нових уметничких облика.“

текстова²⁶⁷ и серија разговора на Архитектонском факултету одржаних након првог послератног конкурса за идејно решење храма у Београду. Ове активности из средине деведесетих година XX века нису довеле до конкретних резултата, па су проблеми и даље актуелни.

Теоријско истраживање архитектуре православних цркава ограничено је недовољном проученошћу корпуса савременог сакралног градитељства, па се прибављање макар основних информација указује као значајна потреба за даљи рад у овој области²⁶⁸. За даљи развој сакралне архитектуре значајно је и потребно успостављање критичког дискурса, а као путокази о могућим правцима развоја моделâ, могу да послуже домаћа конкурсна пракса, студентски пројекти и савремена искуства других православних земаља²⁶⁹.

---

²⁶⁷ в. Миленковић Ј. 1995, Миленковић Б. 1996 и 1997, Milenković 1996a, 1996b и 1996c,

²⁶⁸ Шематизам СПЦ нуди елементарне податке, који нису исти за све епархије, а најчешће се своде само на списак храмова по парохијама, без даљих одређења (в. *Црква* 2006).

²⁶⁹ Искуство Римокатоличке цркве може да буде од значаја једино ако се при разматрању односа између традиционалних и савремених елемената имају у виду литургијске разлике. Архитектура протестантских цркава због својих богослужбених специфичности не може да буде релевантан извор.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Аверкий (Таушев), архиепископ. 2000. Литургика (Джорданвилль: Свято-Троицкий монастырь)
<http://www.holytrinitymission.org/books/russian/liturgica_averky_1.htm> [24.07.2009.]
- Анђелковић, Боривој. 1995. „Литургија и унутрашњи поредак храма – канонски основи црквеног градитељства’, у *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, ур. Борислав Стојков и Зоран Маневић (Београд: ИАУС) стр. 37-61.
- *Апостольские постановления.*
<http://www.krotov.info/acts/04/2/constit_apost.htm> [11.08.2009.]
- *Библија – Свето писмо старог и Новог завета.* 2005. прев. Ђура Даничић, Вук Караџић, Свети архијерејски синод и св. владика Николај (Ваљево: Глас Цркве)
- Бичков, Виктор. 1991. *Византијска естетика: теоријски проблеми*, прев. Димитрије Калезић (Београд: Просвета)
- Блаженный Симеон, архиепископ Фессалоникийский. 2003. „Книга о храме’, у *Православные храмы. Том 1. Идея и образ* (Москва: Архитектурно-художественный центр Московской Патриархии АХЦ „АРХХРАМ“), стр. 23-26.
- Бошковић, Ђурђе. 1957. *Архитектура средњег века* (Београд: Научна књига)
- Васиљевић Томић, Драгана. 2007. *Култура боје у граду: идентитет и трансформација* (Београд: Архитектонски факултет)
- Вукашиновић, Владимир. 2001. *Литургијска обнова у XX веку: историјат и богословске идеје литургијског покрета у Римокатоличкој цркви и њихов узајамни однос с литургијским животом Православне цркве* (Београд: Богословски факултет Српске православне Цркве; Нови Сад: Беседа; Вршац: фонд издавачке делатности Епархије Банатске)
- Дероко, Александар. 1962. *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, друго издање (Београд: Научна књига)

- Ђукановић, Дубравка. 2005. „Српске православне цркве XVIII и XIX века у Бачкој – типологија архитектонских облика“, (необјављена магистарска теза, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет)
- Ђурђевић, Марина. 1995. *Архитекти Петар и Бранко Крстић*, РЗЗЗСК, Музеј науке и технике – Музеј архитектуре: Српска архитектура новијег доба. Градитељи и дела, 2 (Београд: РЗЗЗСК)
- Елијаде, Мирча. 1999. *Слике и симболи: огледи о магијско-религијској симболици*, прев. Душан Јанић, Библиотека Елементи, 42 (Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића)
- Јовановић, Зоран. 2005. *Азбучник православне иконографије и градитељства* (Београд: Музеј Српске православне цркве, Dina)
- Јовановић, Миодраг. 1987. *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Посебна издања, 2 (Београд: Друштво историчара уметности Србије; Крагујевац: „Каленић“ издавачка установа Епархије шумадијске)
- — 2007. *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, друго делимично допуњено издање (Београд: Завод за уџбенике)
- Јустин (Поповић), јеромонах. 1980. *Догматика православне цркве. Књига прва*, фототип. изд. (манастир Ћелије; Београд: Књижевница Радомира Ђуковића, 1932)
- — 2004. *Догматика православне цркве. Књига трећа*, Сабрана дела Светог Јустина Новог, 19 (Београд: Задужбина „Свети Јован Златоусти“ Аве Јустина Ћелијског; Ваљево: Манастир Ћелије)
<<http://www.svetosavlje.org/biblioteka/AvaJustin/DogmatikaPravoslavneCrkve/DogmatikaPravoslavneCrkve.htm>> [10.08.2009.]
- — архимандрит. 1977. *Поводом сазива "Великог Сабора Православне Цркве"*, молбена представка Светом Архијерејском Синоду
<<http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Teologija/Sabornost.htm>> [24.07.2009.]
- Кадијевић, Александар. 1996. *Момир Коруновић*, РЗЗЗСК, Музеј науке и технике – Музеј архитектуре: Српски архитекти новијег доба. Градитељи и дела, 1 (Београд: РЗЗЗСК)

- — 1997. *Један век тражења националног стила у српској архитектури: средина XIX – средина XX века*, РЗЗЗСК, Музеј науке и технике – Музеј архитектуре: Српски архитекти новијег доба. Градитељи и дела, 4 (Београд: Грађевинска књига)
- Кириченко, Евгения. 2000. „Ветхий и Новый Завет в типах христианского зодчества”, у *Вестник Российского гуманитарного научного фонда*, 3, стр. 201-216.
- Клоц, Хајнрих. 1995. *Уметност у XX веку: модерна – постмодерна – друга модерна*, прев. Златко Красни (Нови Сад: Светови)
- *Књига правила. Зборник канона православне цркве*. 2003. прир. Слободан Продић (Шибеник: Истина, часопис православне епархије далматинске)
- Којић, Бранислав. 1949. *Стара градска и сеоска архитектура у Србији* (Београд: Просвета)
- Кораћ, Војислав. 1987. *Између Византије и Запада: одабране студије о архитектури* (Београд: Просвета, Институт за историју уметности)
- Кораћ, Војислав и Марица Шупут. 1998. *Архитектура византијског света*, Византолошки институт САНУ: Посебна издања, 22 (Београд: Народна књига – Алфа, Византолошки институт САНУ, Филозофски факултет)
- Куртовић-Фолић, Нађа. 1995. „Црквено градитељство – традиција или трансформација архитектонских облика”, у *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, ур. Борислав Стојков и Зоран Маневић (Београд: ИАУС) стр. 62-98.
- Лазић, Јована. 2008. „Храм Сабора Српских Светитеља на Карабурми”, *Православље*, 996, 15.09.
- Макуљевић, Ненад. 2006. *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Библиотека Јазон, 13 (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства)
- Маневић, Зоран. 1969. „Променљиви идеали српских архитеката у 19. веку”, *Саопштења ИАУС*, 2, 57-63.
- — 1995. „Сукоб између типичног и атипичног у српском црквеном градитељству новијег доба”, у *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, ур. Борислав Стојков и Зоран Маневић (Београд: ИАУС) стр. 165-140.

- Марић, Дијана. 1995. „Полемике о проблемима српског црквеног градитељства у првој половини XX века’, у *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, ур. Борислав Стојков и Зоран Маневић (Београд: ИАУС) стр. 200-209.
- Медаковић, Дејан. 1988. *Барок код Срба* (Загреб: Просвјета)
- Медаковић, Дејан и Динко Давидов. 1982. *Сентандреја* (Београд: Југословенска ревија)
- Мењ, Александар. 2005. *Историја религије*, прев. Људмила Јоксимовић и Милош Добрић (Београд: ПЛАТΩ)
- Миленковић, Александар. 1996. *Architectura: politica ultra* (Београд: Савез архитеката Србије)
- Миленковић, Бранислав. 1996. „Морфолошке белешке’, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 20, 51-55.
- — 1997. „Композиционе варијанте једнопростора’, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 21, 40-43.
- Миленковић, Јелисавета. 1995. „Духовност на испиту’, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 19, 54-56.
- Мирковић, Лазар. 1995. *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве. Први, опћи део*, фототип. изд. 2. фототип. изд. (Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, [1964(?)])
- Несторовић, Богдан. 1969. „Носиоци архитектонске мисли у Србији XIX века’, *Саопштења ИАУС*, 2, 49-56.
- Оболенски, Димитри. 1996. *Византијски комонвелт*, прев. Ксенија Тодоровић (Београд: Просвета)
- Острогорски, Георгије. 1996. *Историја Византије*, 2. фототип. изд., Сабрана дела Георгија Острогорског, 6 (Београд: Просвета; Београд: СКЗ, 1959)
- Павловић, Доброслав. 1961. „Цркве брвнаре у Србији’, (необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет)
- *Православные храмы. Том 2. Православные храмы и комплексы*. 2003. саст. М. Ю. Кеслер (Москва: Архитектурно-художественный центр Московской Патриархии АХЦ „АРХХРАМ“)
- Рашковић, Иван и Миодраг Медар. 2003. „Конкурс за парк и цркву у Алексинцу, *Архитект*, 12, 3-5.

- *Речник филозофских појмова*. 2004. основали Фридрих Кирхнер и Карл Михаелис, наставко Јоханес Хофмајстер, потпуно изнова приредили Арним Регенборг и Уве Мајер, прев. Александар Гордић (Београд: БИГЗ Publishing)
- *Саопштење за јавност са редовног заседања Светог Архијерејског Сабора - октобар 2006.*
<http://www.spc.rs/sr/saopstenje_za_javnost_sa_redovnog_zasedanja_svetog_arhijerejskog_sabora_oktoбар_2006_0> [24.07.2009.]
- Свети Максим Исповедник. 1997. *Мистагогија*, у *400 глава о љубави. Подвижничко слово. Мистагогија*, Изабрана дела: Свети Максим Исповедник, прев. епископ Артемије (Призрен: Рашко-призренска епархија), стр. 163-224.
- Святой Герман Константинопольский. *Сказание о церкви и рассмотрение таинств*, у *Православные храмы. Том 1. Идея и образ* (Москва: Архитектурно-художественный центр Московской Патриархии АХЦ „АРХХРАМ“), стр. 21-23.
- Симић, Прибислав. 2000. *Црквена уметност: преглед развоја градитељства и живописа*, 2. доп. изд. (Београд: Задужбина Хиландара)
- Стојков, Борислав и Зоран Маневић (ур.). 1995. *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, Посебна издања, 24 (Београд: ИАУС)
- Тулешков, Николай. 2001. *Архитектурното изкуство на старите Българи. Том 1. Средновековие* (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Архитектурно издателство „АРХ&АРТ“)
- — 2002а. *Архитектурни изискивания към храмовото строителство*, у *Наръчник за православно храмово строителство*, Николай Тулешков и др. (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Архитектурно издателство „АРХ&АРТ“), стр. 73-100.
- — 2002б. *Основни видове православно храмово строителство и ансамбли*, у *Наръчник за православно храмово строителство*, Николай Тулешков и др. (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Архитектурно издателство „АРХ&АРТ“), стр. 57-62.

- — 2002в.,Проблеми при обновяване на храмовото строителство в страните на източна Европа и в България', у *Наръчник за православно храмово строителство*, Николай Тулешков и др. (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Архитектурно издателство „АРХ&АРТ“), стр. 51-56.
- Туманик, А. Г. 2004.,Иденйо-символические аспекты архитектуры русского православного храма', у *Христианское зодчество. Новые материалы и исследования*, ур. И. А. Бондаренко(Москва: Едиториал УРСС), стр. 108-124.
- Успенский, Леонид. 1958.,Символика храма', *Журнал Московской Патриархии*, 1, 47-57.
<<http://www.rusarch.ru/uspensky1.htm>> [02.08.2009.]
- Фундулис, Јоанис. 2004. *Литургика 1: Увод у свето богослужење*, прев. Коста Симић (Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке)
- *Црква. Календар Српске православне патријаршије за просту 2006. годину*. 2006. ур. Хризостом, епископ жички (Београд: Свети архијерејски синод СПЦ)
- Чанак-Медић, Милка. 1989. *Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Споменици српске архитектуре средњег века: корпус сакралних грађевина, [2] (Београд: РЗЗЗСК СР Србије)
- — 2007. *Манастир Дечани. Саборна црква. Архитектура*, Споменици српске архитектуре средњег века: корпус сакралних грађевина, [5] (Београд: РЗЗЗСК)
- — и Ђурђе Бошковић. 1986. *Архитектура Немањиног доба I. Цркве у Топлици и долинама Ибра и Мораве*, Споменици српске архитектуре средњег века: корпус сакралних грађевина, [1] (Београд: РЗЗЗСК СР Србије; Археолошки институт)
- — и Оливера Кандић. 1995. *Архитектура прве половине XIII века I. Цркве у Рашкој*, Споменици српске архитектуре средњег века: корпус сакралних грађевина, [3] (Београд: РЗЗЗСК)
- Шмеман, Александар. 1992. *Литургија и живот*, прев. Матеј Арсенијевић, Весна Никчевић и комисија при Светом Архијерејском Синоду СПЦ-е, Библиотека Свети Петар Цетињски: Свете Тајне и свете врлине, 2 (Цетиње: Митрополија Црногорско-приморска и Скендеријска)

- Шупут, Марица. 1984. *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, Посебна издања САНУ, DLIX, Одељење историјских наука, 10 (Београд: Српска академија наука и уметности; Филозофски факултет у Београду – Институт за историју уметности)
- — 1991. *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, Студије, 8 (Београд: Филозофски факултет Универзитета, Институт за историју уметности и РЗЗЗСК; Нови Сад: Матица српска; Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана)
- Bandić, Dušan. 2008. *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko; ogledi o narodnoj religiji*, treće izdanje, Biblioteka XX vek, 69 (Beograd: Knjižara krug)
- Barbas, Constantine and Evangelos Tsaggalas. 2003. *Excuses for Sins. Contemporary Greek-Orthodox Ecclesiastical Architecture. Thoughts and Conclusions*. (unpublished graduation thesis, Aristotelian University of Thessaloniki, Faculty of Architecture)
<<http://www.geocities.com/vagtsag/THESIS/index.htm>> [16.08.2009.]
- Bardill, Johnatan. 2000. 'The Church of Sts. Sergius and Bacchus in Constantinople and the Monophysite Refugees', *Dumbarton Oaks Papers*, 54, 1-11.
- Bernheimer, Richard. 1939. 'An Ancient Oriental Source of Christian Sacred Architecture', *American Journal of Archaeology*, Vol. 43, 4 (Oct. – Dec.), 647-668.
<<http://links.jstor.org/sici?sici=0002-9114%28193910%2F12%2943%3A4%3C647%3AAAOSOC%3E2.0.CO%3B2-9>> [21.12.2007.]
- *Built of Living Stones: Art, Architecture, and Worship. Guidelines of the National Conference of Catholic Bishops*. 2000. Issued by NCCB/USCC (Now USCCB), November 16
- Burnett, John. [2005(?)]. 'On Building a Temple in Today's World: Lessons from the Moscow Patriarchate's 1989-90 Architectural Competition'
<http://jbburnett.com/resources/burnett_jmp-ch-arch-030626.pdf> [26.07.2009.]
- Cuito, Aurora (ed.). 2002. *Alvar Alto* (Barcelona: teNeues)

- Culotta, M. C. 1970. 'The Temple, the Synagogue, and Hebrew Precedent', *Journal of the History of Ideas*, Vol. 31, 2 (Apr. – Jun.), 273-276.
- Ćurčić, Slobodan. 2003. 'The Role of Late Byzantine Thessalonike in Church Architecture in the Balkans', *Dumbarton Oaks Papers*, 57, 65-84.
- Deschamps, Paul. 1950. 'Jean Lassus, Sanctuaires chrétiens de Syrie. Essai sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien en Syrie, du IIIe siècle à la conquête musulmane...', *Syria*, Vol. 27, 1, 165-170.
- Dietz, Helen. 2005. 'The Eschatological Dimension of Church Architecture. The Biblical Roots of Church Orientation', *Sacred Architecture Journal*, 10
<http://www.sacredarchitecture.org/articles/the_eschatological_dimension_of_church_architecture/> [28.07.2009.]
- Diran. [n.d.]. *Pregled predavanja*, prev. Ivanka Bogdanović, Mila Baštić i Maja Đorđević (Beograd: Građevinska knjiga)
- Doig, Allan. 2008. *Liturgy and Architecture: From the Early Church to the Middle Ages* ([Farnham(?)]: Ashgate)
<<http://books.google.com/books?id=4rkd9z5SYwC&printsec=frontcover>> [13.07.2009.]
- Dragan, Radu and Augustin Ioan. 1996. *Symbols and language in sacred Christian architecture*, transl. Cristina Ilina Salajanu, *Studies in religion and society*, 32 (Lewiston, Queenston, Lampeter: Edwin Mellen)
- Elijade, Mirča. 2004. *Sveto i profano: priroda religije*, prev. Zoran Stojanović (Beograd: Alnari; Lačarak: Tabernakl)
- Eusebius. (*Historia*) *The Church History*, trans. Arthur Cushman McGiffert
<<http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf201.iii.html>> [15.07.2009.]
- — (*Vita*) *The Life of Constantine, Oration of Constantine to the Assembly of the Saints and Oration of Eusebius in Praise of Constantine*, trans. Bagster, rev. trans. Ernest Cushing Richardson
<<http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf201.iv.html>> [15.07.2009.]
- Forty, Adrian. 2000. *Words and Buildings: A Vocabulary of Modern Architecture* (New York: Thames and Hudson)
- Furneaux Jordan, Robert. 1996. *Western Architecture: A Concise History*, repr. (London: Thames and Hudson; 1969. [*A Concise History of Western Architecture*])

- Germano, Michael. 'The Ancient Church of the Apostles: Revisiting Jerusalem's Cenacle and David's Tomb'
<www.bibarch.com/Perspectives/Germano-Cenacle-Paper.pdf>
[12.07.2009.]
- Ioan, Augustin. 2001. 'Romanian Orthodox architecture. A retrospect after ten years', *Echinox Notebooks*, 1, 187-197.
<<http://www.phantasma.ro/caiete/caiete/caiete1/22.html>>
[07.03.2007.]
- — 2004. 'Byzantine Tradition as (Re)Source or Why and How I designed the Orthodox Patriarchal Cathedral of Bucharest', *ARTMargins*
<<http://www.artmargins.com/content/feature/ioan4.html>>
[25.05.2006.]
- Janićijević, Jasna. 2000. *Komunikacija i kultura: sa uvodom u semiotička istraživanja*, Biblioteka Theoria (Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića)
- Kilde, Jeanne Halgren. 2008. *Sacred Power, Sacred Space: An Introduction to Christian Architecture and Worship* (New York: Oxford University Press)
- — 2002. *When Church Became Theatre: The Transformation of Evangelical Architecture and Worship in Nineteenth-Century America* (New York: Oxford University Press)
- Krauthajmer, Ričard i Slobodan Ćurčić. 2008. *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, prev. Srđan Krtolica (Beograd: Građevinska knjiga)
- Kurtović-Folić, Nađa. 1991. 'Trikonhos – poreklo i mesto u razvoju arhitektonskih oblika', (neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet)
- Lacoste, Jean-Yves. 2004. *Encyclopedia of Christian Theology* (New York, London: Routledge)
<http://books.google.com/books?id=nzTkg_A6CWkC&printsec=frontcover&dq=Encyclopedia+of+Christian+Theology&ei=4PlySoH1HouSygSZxuyGAw#v=onepage&q=&f=false> [31.07.2009.]
- Lassus, Jean. 1950. 'Liturgies nestoriennes médiévales et églises syriennes antiques', *Revue de l'histoire des religions*, Vol. 137, 2, 236-252.
- Mango, Cyril. 1976. *Byzantine Architecture* (New York: Harry Abrams)

- — 1991. 'Approaches to Byzantine Architecture', in *Muqarnas VIII: An Annual on Islamic Art and Architecture*, ed. by Oleg Grabar (Leiden: Brill), pp. 40-44.
<http://archnet.org/library/documents/one-document.jsp?document_id=3667> [06.08.2009.]
- Mathews, Thomas. 1977. *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, 2nd print. (University Park; London: Pennsylvania State University Press)
- Matić, Vojislav. 1972. 'Banatske crkve u XVIII veku', (neobjavljena magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet)
- McVey, Kathleen. 1983. 'The Domed Church as Microsocm: Literary Roots of an Architectural Symbol', *Dumbarton Oaks Papers*, 37, 91-121.
- Meyendorff, John. 1996. *The Orthodox Church: Its Past and Its Role in the World Today*, 4th rev. edn (Crestwood: St Vladimir's Seminary Press)
- Mihali, Ciprian. 2004. 'The Redemption of the Cathedral of the Nation', *ARTMargins*
<<http://www.artmargins.com/content/feature/mihali.html>> [25.05.2006.]
- Milenković, Branislav. 1996a., 'Dva projekta crkvenih centara', *Izgradnja*, 8, 477-483
- — 1996b., 'Simbol – mesto – forma I', *Izgradnja*, 5, 328-332
- — 1996c., 'Simbol – mesto – forma II', *Izgradnja*, 11, 617-620
- Murray, Peter. 1986. *The Architecture of the Italian Renaissance*, rev. 3rd ed. (London: Thames and Hudson)
- Norberg-Schulz, Christian. 1990. *Stanovanje. Stanište, urbani prostor, kuća*, prev. Oda-Marija-Nike Karapešić (Beograd: Građevinska knjiga)
- Parker, Thomas. 1998. 'An Early Church, Perhaps the Oldest in the World, Found at Aqaba', *Near Eastern Archaeology*, Vol. 61, 4 (Dec.), 254.
<<http://www.jstor.org/stable/3210658>> [10.07.2009.]
- Perović, Miloš. 2003. *Srpska arhitektura XX veka: Od istoricizma do drugog modernizma* (Beograd: Arhitektonski fakultet)
- Pixner, Bargil. 1990. 'Church of the Apostles Found on Mt.Zion', *Biblical Archaeological Review*, (May/June)
<<http://www.centuryone.org/apostles.html>> [12.07.2009.]

- 'Romanian Orthodox church built every three days over past four years, study finds'. 2005. Associated Press, September 12
<<http://www.roconsulboston.com/Pages/InfoPages/Culture/Religion/Orthodox.html>> [15.08.2009.]
- Rouwhorst, Gerard. 2007. 'The Roots of the Early Christian Eucharist: Jewish Blessings of Hellenistic Symposia?', in *Jewish and Christian Liturgy and Worship*, ed. by Albert Gerhards and Clemens Leonhard (Leiden-Boston: Brill), pp. 295-308.
- *Sacrosanctum Concilium. Constitution on the Sacred Liturgy - Second Vatican Council*. 1963. Promulgated by His Holiness Pope Paul VI on December 4
- Samain, Rula. 2008. 'Archaeologists unearth "first church in the world" in Rihab', *The Jordan Times*, 9 June
<<http://www.jordantimes.com/?news=8471>> [08.07.2009.]
- 'Scientific Summary of the Authority's excavation at the Megiddo Prison and its recommendation for moving the prison'
<http://www.antiquities.org.il/article_Item_eng.asp?module_id=&sec_id=25&subj_id=240&id=932> [12.07.2009.]
- Seasoltz, Kevin. 2005. *A Sense of the Sacred: Theological Foundations Of Christian Architecture And Art* ([London, New York(?): Continuum)
<<http://books.google.com/books?id=oq61z-rW7JwC&printsec=frontcover>> [15.07.2009.]
- Sidorov, Dmitri. 2000. 'National Monumentalization and the Politics of Scale: The Resurrections of the Cathedral of Christ the Savior in Moscow', *Annals of the Association of American Geographers*, 90(3), 548-572.
- Simon, Marcel. 1950. 'Jean Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie. Essai sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien en Syrie, du IIIe siècle à la conquête musulmane...*', *Revue de l'histoire des religions*, Vol. 137, 2, 255-258.
- Skarsaune, Oskar. 2002. *In the Shadow of the Temple: Jewish Influences on Early Christianity* ([Westmont(?): InterVarsity Press)
<<http://books.google.com/books?id=xQbHDxbfeJ0C&printsec=frontcover>> [12.07.2009.]
- Sokol Gojnik, Zorana. 2007. 'Duh moderne i nova liturgijska strujanja na primjeru crkve Gospe od Zdravlja u Splitu', *Croatica Christiana Periodica*, 59, 143-162.

- Summerson, John. 1996. *The Architecture of the Eighteenth Century*, repr. (London: Thames and Hudson; 1986)
- Šaško, Ivan 2009a. '(Ne)snalaženja u teološkoj kriteriologiji liturgijske arhitekture (1)', *Glas koncila*, 3 (1804), 18.01.2009.
- — 2009b. '(Ne)snalaženja u teološkoj kriteriologiji liturgijske arhitekture (2)', *Glas koncila*, 4 (1805), 25.01.2009.
- — 2009c. '(Ne)snalaženja u teološkoj kriteriologiji liturgijske arhitekture (3)', *Glas koncila*, 5 (1806), 01.02.2009.
- Ševalije, Žan i Alen Gerbran. 2004. *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*, prev. Pavle Sekeruš, Kristina Koprivšek, Isidora Gordić (Novi Sad: Stylos; Kiša)
- Taft, Robert. 1992. *The Byzantine Rite: A Short History* ([Collegeville(?): Liturgical Press)
<<http://books.google.com/books?id=TRwMAGgCGM4C&printsec=frontcover>> [29.10.2007.]
- — 1977. 'The Evolution of the Byzantine "Divine Liturgy"', *Orientalia Christiana Periodica*, XLIII, 8-30.
<http://www.myriobiblos.gr/texts/english/taft_evolution.html> [29.10.2007.]
- Torgerson, Mark. 2007. *An Architecture of Immanence. Architecture for Worship and Ministrz Today*, The Calvin Institute fo Christian Worship liturgical studies series (Grand Rapids: Eerdmans Publishing)
- Traktenberg, Marvin i Izabel Hajman. 2006. *Arhitektura: od preistorije do postmodernizma*, prev. Ivan Kleut, Dobrivoje Erić, Mladen Vesković (Beograd: Građevinska knjiga)
- Velflin, Hajnrih. 2000. *Renesansa i barok: istraživanje o suštini i nastanku baroknog stila u Italiji*, prev. Branka Rajlić (Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića)
- Vitruvije. 2000. *Deset knjiga o arhitekturi*, [prevod Matija Lopac(?)], Velike knjige arhitekture, 1 (Beograd: Građevinska knjiga)
- Vosko, Richard. 2006. *God's House is Our House: Re-imagining the Environment for Worship* (Collegeville: Liturgical Press)

Часописи и каталози

- *Архитект*, 11, март 2003. (ДАН)
- *Архитект*, 12, јул 2003. (ДАН)
- *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 19, 1995. (ДКС)
- *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 20, 1996. (ДКС)
- *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 21, 1997. (ДКС)
- *Каталог конкурсних радова православног спомен храма на Багдали у Крушевцу*. 2005. (СПЦ, Епархија нишка, Црквена општина Крушевац)
- *Конкурс за програмско-просторно решење градског парка „Брђанка“ у Алексинцу, са идејним архитектонским решењем парохијске цркве Светог Марка*. 2003. (СО Алексинац, Фонд за грађевинско земљиште и комуналне делатности општине Алексинац, Иницијативни одбор за изградњу храма Светог Марка, ДАН)
- *Православље*, 968, 05.07.2007. (СПЦ)
- *Православље*, 996, 15.09.2008. (СПЦ)
- *Православље*, 1006, 15.02.2009. (СПЦ)
- *Проект Россия*, 22 (01/4), 2001. Религија. (Издателство А Фонд)
- *Форум*, јун 1995. (САС)

- *Forum*, 40, [1997(?)]. (САС и ДАБ)
- *UrBS*, 6/7, [1997]. ДУБ

ПОПИС И ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА

Ознака	Садржај	Извор
сл. 1.1.01.	Основа храма у Дура Европосу	http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e2/Church_dura.jpg
сл. 1.1.02.	Максенцијева базилика	http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dehio_6_Basilica_of_Maxentius_Floor_plan.jpg
сл. 1.1.03.	Базилика у Тиру	Кораћ и Шупут 1998: 27
сл. 1.1.04.	Базилика са амбулаторијумом – Сан Лоренцо Фуори ла Мура	http://www.santagnese.org/basilica.htm
сл. 1.1.05.	Црква св. Гроба	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 62
сл. 1.1.06.	Црква Рођења	Симић 2000: 22
сл. 1.1.07.	Прероманичка базилика – опатијска црква у Фулди	Traktenberg i Hajman 2006: 187
сл. 1.1.08.	Романичка базилика – Клињи	Бошковић 1957: 191
сл. 1.1.09.	Готичка црква – Шартр	Traktenberg i Hajman 2006: 233
сл. 1.1.10.	Сан Лоренцо у Фиренци – Брунелески	Traktenberg i Hajman 2006: 281
сл. 1.1.11.	Санто Спирито у Фиренци – Брунелески	Murray 1986: 48
сл. 1.1.12.	Сан Андреа у Мантови - Алберти	Murray 1986: 60
сл. 1.1.13.	Санта Марија дели Анђели – Брунелески	Murray 1986: 46
сл. 1.1.14.	Темпијето – Браманте	Traktenberg i Hajman 2006: 296
сл. 1.1.15.	Сан Себастијано у Мантови – Алберти	Murray 1986: 59
сл. 1.1.16.	Свети Петар у Риму – првобитни Брамантеов пројекат	Murray 1986: 138
сл. 1.1.17.	Ил Ђезу – Вињола	Murray 1986: 201
сл. 1.1.18.	Сант Андреа ал Квиринале – Бернини	Summerson 1996: 42
сл. 1.1.19.	Сан Карло але Кватро Фонтане – Боромини	Traktenberg i Hajman 2006: 338
сл. 1.1.20.	Свети Павле у Лондону - Кристофер Рен	Furieux 1996: 244
сл. 1.1.21.	Богородичина црква у Дрездену – Георг Бер (George Bähr)	Summerson 1996: 72
сл. 1.1.22.	Црква св. Женевјеве – Пантеон у Паризу – Суфло	Traktenberg i Hajman 2006: 395
сл. 1.1.23.	Метрополитенска катедрала - Буле	Traktenberg i Hajman 2006: 407
сл. 1.1.24.	Ходочасничка конгрегациона црква у Кливленду	Kilde 2002: 124
сл. 1.2.01.	Св. Јован Студитски	Кораћ и Шупут 1998: 20
сл. 1.2.02.	Богородичина црква у Солуну	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 100
сл. 1.2.03.	Св. Димитрије у Солуну	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 124
сл. 1.2.04.	Света Софија у Цариграду	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 207
сл. 1.2.05.	Св. апостоли у Цариграду	Кораћ и Шупут 1998: 50
сл. 1.2.06.	Св. Сергије и Вакхо у Цариграду	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 223
сл. 1.2.07.	Сан Витале у Равени	Кораћ и Шупут 1998: 61
сл. 1.2.08.	Св. Ирина у Цариграду	Кораћ и Шупут 1998: 56
сл. 1.2.09.	Св. Лука у Фокиди	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 338
сл. 1.2.10.	Св. Марко у Венецији	Кораћ и Шупут 1998: 247

сл. 1.2.11.	Црква манастира Велика Лавра на Светој Гори	Кораћ и Шупут 1998: 258
сл. 1.2.12.	Св. Пантелејмон у Солуну	Кораћ и Шупут 1998: 310
сл. 1.2.13.	Св. Катарина у Солуну	Кораћ и Шупут 1998: 313
сл. 1.3.01.	Св. Михаило у Стону	Кораћ и Шупут 1998: 236
сл. 1.3.02.	Св. Никола код Куршумлије	Кораћ и Шупут 1998: 239
сл. 1.3.03.	Ђурђеви ступови	Кораћ и Шупут 1998: 240
сл. 1.3.04.	Богородичина црква манастира Студеница	Кораћ и Шупут 1998: 241
сл. 1.3.05.	Св. Марија на Мљету	Кораћ 1987: 176
сл. 1.3.06.	Црква манастира Жича – Дом Спасов	Кораћ и Шупут 1998: 276
сл. 1.3.07.	Саборна црква манастира Дечани	Дероко 1962: 116
сл. 1.3.08.	Хиландарски католикон	Кораћ и Шупут 1998: 260
сл. 1.3.09.	Богородица Љевишка	Дероко 1962: 141
сл. 1.3.10.	Црква манастира Грачаница	Дероко 1962: 142
сл. 1.3.11.	Црква манастира Раваница	Кораћ и Шупут 1998: 359
сл. 1.3.12.	Црква св. Стефана у Крушевцу - Лазарица	Кораћ и Шупут 1998: 361
сл. 1.3.13.	Црква св. Николе у Сланкамену	Шупут 1991: 239
сл. 1.3.14.	Црква св. Арханђела Михаила у Велимљу	Шупут 1991: 44
сл. 1.3.15.	Црква Благовештења, манастира Житомислић	Шупут 1991: 82
сл. 1.3.16.	Црква Ваведења Богородице манастира Трноша	Шупут 1984: 69
сл. 1.3.17.	Црква брвнара у Врби код Краљева	Којић 1949: 148
сл. 1.3.18.	Црква Вазнесења у Јарковцу	Марковић, ур. 2007: 206
сл. 1.3.19.	Иконостас Преображенске (Табачке) цркве у Сентандреји	Медаковић и Давидов 1982: 128
сл. 1.3.20.	Црква манастира Јазак	Јовановић 2007: 19
сл. 1.3.21.	Западна фасада Саборне (Београдске) цркве у Сентандреји	Медаковић и Давидов 1982:120
сл. 1.3.22.	Црква св. Георгија у Смедереву – Андреја Дамјанов	Јовановић 2007: 82
сл. 1.3.23.	Црква св. Тројице у Врању – Андреја Дамјанов	Црква 2006: 182
сл. 1.3.24.	Црква св. Георгија у Смедереву; основа	Кадиевић 1997: 286
сл. 1.3.25.	Вазнесењска црква у Београду	Јовановић 2007: 65
сл. 1.3.26.	Црква св. Спиридона у Трсту – Карло Мачијакини	Јовановић 2007: 88
сл. 1.3.27.	Црква Успења Богородице у Крагујевцу – Андреја Андрејевић	Кадиевић 1997: 293
сл. 1.3.28.	Црква Успења Богородице у Крагујевцу; основа	Кадиевић 1997: 293
сл. 1.3.29.	Преображењска црква у Панчеву – Светозар Ивачковић	Јовановић 2007: 101
сл. 1.3.30.	Преображењска црква у Панчеву; основа	Кадиевић 1997: 295
сл. 1.3.31.	Црква св. Ђорђа на Опленцу – Коста Јовановић	Јовановић 2007: 180
сл. 1.3.31а.	Црква св. Ђорђа на Опленцу; основа	Симић 2000: 388

сл. 1.3.32.	Црква св. Лазара у Београду – Момир Коруновић	Кадијевић 1996: 156
сл. 1.3.33.	Црква св. Лазара у Београду; основа	Кадијевић 1997: 81
сл. 1.3.34.	Црква Преображења у Сарајеву – Александар Дероко	Јовановић 2007: 213
сл. 1.3.35.	Храм св. Саве – конкурсни пројекат Несторовића	Јовановић 2007: 193
сл. 1.3.36.	Храм св. Саве – конкурсни пројекат Дерока	Јовановић 2007: 193
сл. 1.3.37.	Храм св. Саве – коначни пројекат Несторовића и Дерока	Јовановић 2007: 203
сл. 1.3.38.	Храм св. Саве – конкурсни пројекат Злоковића и Папкова	Кадијевић 1997: 317
сл. 1.3.39.	Храм св. Саве – изведено стање	Јовановић 2007: 202
сл. 1.3.40.	Храм св. Саве – изведено стање; основа	Симић 2000: 393
сл. 1.3.41.	Црква св. Марка у Београду – браћа Крстић	Јовановић 2007: 205
сл. 1.3.42.	Црква св. Марка у Београду; основа	Ђурђевић 1995: 35
сл. 1.3.43.	Црква Покрова Пресвете Богородице код Ђуниса – арх. Тадић	Јанковић, ур. 2003: 154
сл. 1.3.44.	Црква Успења Пресвете Богородице у манастиру Денковац	Јанковић, ур. 2003: 116
сл. 1.3.45.	Црква св. Јована Владимира у Београду – Љубица Бошњак	<i>Православље 964</i>
сл. 1.3.46.	Црква Сабор светих Апостола у Апатину – Предраг Ристић	Црква 2006: 87
сл. 1.3.47.	Храм Христовог васкрсења у Подгорици – Предраг Ристић	http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/40/HramPodgorica.jpg
сл. 1.3.48.	Саборна црква у Лепосавићу – Љубиша Фолић	Јовановић 2007: 220
сл. 1.3.49.	Храм св. Илије на Билећком језеру – Љубиша Фолић	Фолић 2005: 159
сл. 1.3.50.	Црква св. Петке на Чукаричкој паддини – Бранко Пешић	<i>Православље 1006</i>
сл. 1.3.51.	Храм св. Василија Острошког на Бежанијској коси – Михајло Митровић	аутор фотографије Игор Марић
сл. 1.3.52.	Храм св. Василија Острошког на Бежанијској коси; основа	Перовић 2003: 382
сл. 1.3.53.	Храм Рођења пресвете Богородице у Штипини код Књажевца – Бранислав Митровић	Каталог 29. салона архитектуре: 64
сл. 1.3.54.	Храм Рођења пресвете Богородице у Штипини код Књажевца – Бранислав Митровић	Каталог 29. салона архитектуре: 64
сл. 1.3.55.	Храм Рођења пресвете Богородице у Штипини код Књажевца – Бранислав Митровић	Каталог 29. салона архитектуре: 64
сл. 1.3.56.	Храм Рођења пресвете Богородице у Штипини код Књажевца – Бранислав Митровић	Каталог 29. салона архитектуре: 64

сл. 1.3.57.	Храм Рођења пресвете Богородице у Штипини код Књажевца – Бранислав Митровић	Каталог 29. салона архитектуре: 64
сл. 1.3.58.	Капела у меморијалном комплексу Бубањ у Нишу – Саша Буђевац	Јовановић 2007: 221
сл. 1.3.59.	Црква на Румији	http://www.svetigora.com/files/images/crkva%20na%20rumiji.jpg
сл. 1.3.60.	Црква на Румији	www
сл. 1.3.61.	Демолиран параклис охридске архиепископије	www
сл. 1.3.62.	Црква Покрова пресвете Богородице у Лакташима	Црква 2006: 63
сл. 1.3.63.	Црква св. великомученика Лазара – Раваница у Детроиту, САД	Јовановић 2007: 214
сл. 1.3.64.	Црква св. Тројице у Питсбургу, САД	http://easterndioocese.org/images/pa-pgh1.jpg
сл. 1.3.65.	Црква Васкрсења Христовов у Чикагу, САД	Црква 2006: 408
сл. 1.3.66.	Подземна црква св. Илије у Кубер Пидију, Аустралија	http://www.flickr.com/photos/95941814@N00/197209906/
сл. 1.3.67.	Подземна црква св. Илије у Кубер Пидију, Аустралија	http://flickr.com/photo_zoom.gne?id=196661271&size=o
сл. 1.3.68.	Подземна црква св. Илије у Кубер Пидију, Аустралија	http://www.flickr.com/photos/95941814@N00/197209893/
сл. 2.3.01.	Св. Јован Латерански	http://employees.oneonta.edu/farberas/arth/Images/109images/early_christian/st_john_lateran.jpg
сл. 2.3.02.	Базилика на Маслиновој гори	Кораћ и Шупут 1998: 14
сл. 2.3.03.	Св. Петар у Риму	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 55
сл. 2.3.04.	Катедрала у Аквилеји	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 44
сл. 2.3.05.	Катедрала у Тријеру	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 49
сл. 2.3.06.	Базилика у Орлеанвилу	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 44
сл. 2.3.07.	Сан Лоренцо у Милану	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 79
сл. 2.3.08.	Св. апостоли у Милану	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 82
сл. 2.3.09.	Калат Симан	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 145
сл. 2.3.10.	Црква у Ерменту	Бошковић 1957: 51
сл. 2.3.11.	Двојна црква у Утчајаку	Бошковић 1957: 33
сл. 2.3.12.	Св. Павле и Мојсије у Дар Кити	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 142
сл. 2.3.13.	Мар Киријакос	Бошковић 1957: 28
сл. 2.3.14.	Мар Јакуб	Бошковић 1957: 28
сл. 2.3.15.	Црква у Томарзи	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 164
сл. 2.3.16.	Црква бр. 44 Бин-бир-Килисе	Бошковић 1957: 32
сл. 2.3.17.	Црква бр. 8 Бин-бир-Килисе	Бошковић 1957: 32
сл. 2.3.18.	Црква у Ресафи	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 262
сл. 2.3.19.	Црква у Босри	Кораћ и Шупут 1998: 24
сл. 2.3.20.	Црква у Езри	Бошковић 1957: 45
сл. 2.3.21.	Црква у Вираншехеру	Бошковић 1957: 29
сл. 2.3.22.	Црква манастира св. Катарине на Синају	Кораћ и Шупут 1998: 63
сл. 2.3.23.	Црква у Дер Терманину	Бошковић 1957: 42
сл. 2.3.24.	Сан Аполинаре ин Класе	Бошковић 1957: 11
сл. 2.3.25.	Базилика у Царичином граду	Кораћ и Шупут 1998: 66
сл. 2.3.26.	Базилика „А“ у Никополу	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 131
сл. 2.3.27.	Св. Софија у Солуну	Кораћ и Шупут 1998: 100
сл. 2.3.28.	Црква у Даре Ази	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 286

сл. 2.3.29.	Црква св. Андреје у Перистерии	Кораћ и Шупут 1998: 107
сл. 2.3.30.	Црква у Скрипуу	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 313
сл. 2.3.31.	Св. Ахилије на Малој Преспи	Кораћ и Шупут 1998: 122
сл. 2.3.32.	Богородичина црква манастира Константина Липса (Фенери Иса џамија)	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 358
сл. 2.3.33.	Мирелеон (Бодрум џамија)	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 357
сл. 2.3.34.	Неа Мони	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 338
сл. 2.3.35.	Богородичина црква (Вељуси)	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 376
сл. 2.3.36.	Св. Апостоли у Солуну	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 430
сл. 2.3.37.	Богородица Паригоритиса у Арти	Кораћ и Шупут 1998: 322
сл. 2.3.38.	Св. Илија у Солуну	Кораћ и Шупут 1998: 316
сл. 2.3.39.	Црква Христа Спаса у Солуну	Кораћ и Шупут 1998: 316
сл. 2.3.40.	Св. Текла у Милану	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 84
сл. 2.3.41.	Бели манастир у Египту	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 114
сл. 2.3.42.	Катедрала у Хермополису	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 113
сл. 2.3.43.	Св. Текла у Меријамлику	Krauthajmer i Ćurčić 2008: 109
сл. 2.3.44.	Црква у Градини у Мартинићима	Кораћ 1987: 29
сл. 2.3.45.	Св. Тома у Прчњу	Кораћ 1987: 26
сл. 2.3.46.	Св. Јован у Затону на Лиму	Кораћ 1987: 28
сл. 2.3.47.	Св. Петар код Новог Пазара	Кораћ и Шупут 1998: 236
сл. 2.3.48.	Црква Вазнесења Христовог манастира Милешева	Дероко 1962: 109
сл. 2.3.49.	Св. Арханђели код Призрена	Дероко 1962: 117
сл. 2.3.50.	Краљева црква (св. Јоакима и Ане) у Студеници	Дероко 1962: 117
сл. 2.3.51.	Пећка патријаршија	Кораћ и Шупут 1998: 345
сл. 2.3.52.	Црква манастира Петруша	Дероко 1962: 234
цртеж 3.1.01.	Елементарна функционална схема цркве	цртеж аутора
цртеж 3.1.02.	Функционална схема парохијског храма – сажети облик	цртеж аутора
цртеж 3.1.03.	Функционална схема парохијског храма – развијени облик, варијанта	цртеж аутора
сл. 3.2.01.	Богородичина црква у Ренсију – Огист Пере	Torgerson 2007: 99
сл. 3.2.02.	Богородичина црква у Ренсију; основа	http://www.greatbuildings.com/cgi-bin/gbc-drawing.cgi/Notre_Dame_du_Raincy.html/Raincy_Plan.jpg
сл. 3.2.03.	Црква св. Антуна у Базелу – Карл Мозер (Karl Moser)	http://www.mimoo.eu/projects/Switzerland/Basel/St.%20Antonius%20Church
сл. 3.2.04.	Црква св. Антуна у Базелу – Карл Мозер (Karl Moser)	http://www.mimoo.eu/projects/Switzerland/Basel/St.%20Antonius%20Church
сл. 3.2.05.	Црква св. Антуна у Базелу – Карл Мозер (Karl Moser)	http://www.mimoo.eu/projects/Switzerland/Basel/St.%20Antonius%20Church
сл. 3.2.06.	Црква Тела Христовог у Ахену – Рудолф Шварц (Schwarz)	http://www.archiseek.com/content/howthread.php?t=4691&page=11
сл. 3.2.07.	Црква Тела Христовог у Ахену – Рудолф Шварц (Schwarz)	http://www.archiseek.com/content/howthread.php?t=4691&page=11
сл. 3.2.08.	Црква св. Јосифа у Авру – Огист Пере	Vosko 2006: 34

сл. 3.2.09.	Катедрала Криста краља у Ливерпулу – Фредерик Гибард (Frederick Gibberd)	http://easydaysnight.com/custom/Liverpool_Metropolitan_Cathedral.jpg
сл. 3.2.10.	Катедрала у Бразилији - Нимајер	http://www.geocities.com/thomas_hobbs2/brazil/brasilia_cathedral.jpg
сл. 3.2.11.	Катедрала Успења Пресвете Богородице у Сан Франциску – Белуши (Belushi) и Нерви	http://www.greatbuildings.com/cgi-bin/gbi.cgi/St_Marys_Cathedral_SF.html/cid_1007256448_StMary_LuigiNervi.html
сл. 3.2.12.	Англиканска катедрала у Ковентрију – Базил Спенс (Basil Spence)	http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/dc/Coventry_Cathedral_-_old_and_new-5July2008.jpg
сл. 3.2.13.	Катедрала св. Јакова у Сијетлу	Vosko 2006: 212
сл. 3.2.14.	Храм јединства – Френк Лојд Рајт	http://www.checkonsite.com/wp-content/gallery/unity-temple-walter-smaling-jr.jpg
сл. 3.2.15.	Храм јединства; основа	http://www.oprf.com/unity/tour/blueprint512.GIF
сл. 3.2.16.	Кристална катедрала у Гарден Гроуву (Garden Grove) – Филип Џонсон	Torgerson 2007: 127
сл. 3.2.17.	Црква три крста, Вуоксениска – Алвар Алто	Cuito, ed. 2002: 47
сл. 3.2.18.	Црква три крста, Вуоксениска; основа	Cuito, ed. 2002: 48
сл. 3.2.19.	Богородичина капела у Роншану – Ле Корбизје	Traktenberg i Hajman 2006: 517
сл. 3.2.20.	Црква на надувавање	http://www.inflatablechurch.com
сл. 3.2.21.	Црква на надувавање	http://www.inflatablechurch.com
сл. 3.2.22.	Црква св. Петке у Жељави (Желява), Софија – Николај Тулешков	Тулешков 2001
сл. 3.2.23.	Црква на гробу хана Курбата у Украјини – Николај Тулешков	Тулешков и др. 2002: 73
сл. 3.2.24.	Катедрала народног спаса (Catedrala Mântuirii Neamului), конкурсни пројекат – Августин Јоан (Augustin Ioan) и др.	http://www.artmargins.com/content/feature/ioan4.html
сл. 3.2.25.	Катедрала народног спаса (Catedrala Mântuirii Neamului), конкурсни пројекат – Августин Јоан и др.	http://www.igloo.ro/en/habitat/12-13/
сл. 3.2.26.	Катедрала народног спаса (Catedrala Mântuirii Neamului), конкурсни пројекат – Августин Јоан и др.	http://www.igloo.ro/en/habitat/12-13/
сл. 3.2.27.	Катедрала народног спаса (Catedrala Mântuirii Neamului), конкурсни пројекат – Августин Јоан и др.	http://www.artmargins.com/content/feature/ioan4.html
сл. 3.2.28.	Катедрала народног спаса (Catedrala Mântuirii Neamului), конкурсни пројекат – Августин Јоан и др.	http://www.artmargins.com/content/feature/ioan4.html

сл. 3.2.29.	Катедрала народног спаса (Catedrala Mantuirii Neamului) – арх. Братиловеану	http://www.catedrala.ro/perspectiva02.htm
сл. 3.2.30.	Катедрала народног спаса (Catedrala Mantuirii Neamului); основа	http://www.catedrala.ro/intrare_principala.htm
сл. 3.2.31.	Црква у Алкала де Еранес (Alcalá de Henares) – арх. Адам	http://www.anuala.ro/proiecte/2009/studii/s20/panou1.jpg
сл. 3.2.32.	Црква у Алкала де Еранес (Alcalá de Henares) – арх. Адам	http://www.anuala.ro/proiecte/2009/studii/s20/panou2.jpg
сл. 3.2.33.	Црква у Алкала де Еранес (Alcalá de Henares) – арх. Адам	http://www.anuala.ro/proiecte/2009/studii/s20/panou1.jpg
сл. 3.2.34.	Црква у Алкала де Еранес (Alcalá de Henares) – арх. Адам	http://www.anuala.ro/proiecte/2009/studii/s20/panou2.jpg
сл. 3.2.35.	Црква св. Ђирила и Методија у Самари – Пастушенко и Самогоров	<i>Проект Россия 22: 35</i>
сл. 3.2.36.	Црква св. Ђирила и Методија у Самари; основа	<i>Проект Россия 22: 34</i>
сл. 3.2.37.	Црква св. кнеза Владимира	http://archvuz.ru/magazine/Numbers/2006_03/template_article?ar=TA/ta4
сл. 3.2.38.	Капела св. Ђорђа, Кавури (Καβούρι) – арх. Скелариос (Σκελλάριος)	http://www.culture2000.tee.gr/ATHE/NS/GREEK/main2.html
сл. 3.2.39.	Црква св. Павла у Шамбесију – арх. Лавас (Λάββας)	http://www.religionenschweiz.ch/bauten/bild/saint-paul/3757-gesamt.jpg
сл. 3.2.40.	Црква Благовести у Милвокију – Френк Лојд Рајт	http://villageofjoy.com/20-unusual-churches-part-ii/
сл. 3.2.41.	Црква у Цириху, конкурсни пројекат – Херцог и де Мерон	www
сл. 3.3.01.	Црква у Приштини, једнаковредна друга награда – Спасоје Крунић	архив ИАУС
сл. 3.3.02.	Црква у Приштини, једнаковредна друга награда – Спасоје Крунић	архив ИАУС
сл. 3.3.03.	Црква у Приштини, једнаковредна друга награда – Делале, Мићић и др.	архив ИАУС
сл. 3.3.04.	Црква у Приштини, једнаковредна друга награда – Делале, Мићић и др.	архив ИАУС
сл. 3.3.05.	Црква Христа Спаса у Приштини – Спасоје Крунић	www
сл. 3.3.06.	Црква – предлог Предрага Цагића	Стојков и Маневић (ур.) 1995: 286
сл. 3.3.07.	Црква – предлог Предрага Цагића; основа	Стојков и Маневић (ур.) 1995: 288
сл. 3.3.08.	Црква – предлог Игора Марића	Стојков и Маневић (ур.) 1995: 298
сл. 3.3.09.	Црква – предлог Игора Марића; основа	Стојков и Маневић (ур.) 1995: 289
сл. 3.3.10.	Функционална шема цркве	архив ДАБ
сл. 3.3.11.	Храм на Чукарици, прва награда – Миладин Лукић	Форум 1995: 1
сл. 3.3.12.	Храм на Чукарици, прва награда – Миладин Лукић	Форум 1995: 19
сл. 3.3.13.	Храм (на Чукарици) у Филмском граду – Миладин Лукић	Јовановић 2007: 216

сл. 3.3.14.	Храм на Чукарици, откуп –Ралевић, Ђукић, Лашић, Митровић, Поповић, Станојевић и Сушић	Форум 1995: 13
сл. 3.3.15.	Храм на Чукарици, откуп –Ралевић, Ђукић, Лашић, Митровић, Поповић, Станојевић и Сушић	Форум 1995: 13
сл. 3.3.16.	Храм на Чукарици, трећа награда – Благота Пешић	Форум 1995: 15
сл. 3.3.17.	Храм на Чукарици, трећа награда – Благота Пешић	Форум 1995: 15
сл. 3.3.18.	Храм на Чукарици, друга награда – Јевтић, Кривокапић и Јовановић	Форум 1995: 23
сл. 3.3.19.	Храм на Чукарици, откуп – Јанић и Тасовац-Јанић	Форум 1995: 7
сл. 3.3.20.	Храм на Чукарици, откуп –Милан Палишашки	Форум 1995: 5
сл. 3.3.21.	Храм на Чукарици, откуп –Прокић, Ненковић и Дрндаревић	Форум 1995: 3
сл. 3.3.22.	Храм на Чукарици, награда ван услова конкурса – Поповић, Митић, Петровић	Форум 1995: 8
сл. 3.3.23.	Храм на Новом Београду, прва награда – Небојша Поповић	Forum 40 [1997(?): 29
сл. 3.3.24.	Храм на Новом Београду, реализација – Небојша Поповић	Црква 2006: 17
сл. 3.3.25.	Храм на Новом Београду, откуп – Игњатовић и Ивановић	Forum 40 [1997(?): 31
сл. 3.3.26.	Храм на Новом Београду, откуп – Бошњак, Јабланов, Муица	архив ДАБ
сл. 3.3.27.	Храм на Новом Београду, откуп – Благота Пешић	Forum 40 [1997(?): 30
сл. 3.3.28.	Храм на Новом Београду, откуп – Благота Пешић	Forum 40 [1997(?): 30
сл. 3.3.29.	Храм на Новом Београду, специјално признање – Брајковић, Шаровић и Брајковић	Forum 40 [1997(?): 32
сл. 3.3.30.	Храм на Новом Београду, специјално признање – Брајковић, Шаровић и Брајковић	Forum 40 [1997(?): 32
сл. 3.3.31.	Храм на Новом Београду, специјално признање – Ралевић, Куртовић-Фолић, Трифуновић, Ђукић, Бировљев и Поповић	архив ДАБ
сл. 3.3.32.	Храм на Новом Београду, специјално признање – Ралевић, Куртовић-Фолић, Трифуновић, Ђукић, Бировљев и Поповић	архив ДАБ
сл. 3.3.33.	Храм на Новом Београду, откуп – Ковачевић, Пешић, Јовановић, Танасијевић, Андрејевић, Вранешевић, Вучелић и Бранковић	UrBS 6/7: 7
сл. 3.3.34.	Храм на Новом Београду, специјално признање – Крстић и Стевановић	архив ДАБ
сл. 3.3.35.	Храм св. Константина и Јелене у Нишу – Мандић	архив ДАН

сл. 3.3.36.	Храм св. Константина и Јелене у Нишу – Мандић	архив ДАН
сл. 3.3.37.	Храм св. Константина и Јелене у Нишу у изградњи	архив ДАН
сл. 3.3.38.	Црква у Алексинцу, прва награда – Драган Живковић	<i>Архитект</i> , 12 2003: 0
сл. 3.3.39.	Црква у Алексинцу, прва награда – Драган Живковић	<i>Архитект</i> , 12 2003: 6
сл. 3.3.40.	Црква у Алексинцу, друга награда и реализација – Перић, Станковић-Белимарковић и Голубовић	<i>Архитект</i> , 12 2003: 8
сл. 3.3.41.	Црква у Алексинцу, друга награда и реализација – Перић, Станковић-Белимарковић и Голубовић	<i>Архитект</i> , 12 2003: 7
сл. 3.3.42.	Црква у Алексинцу, трећа награда – Мрђа-Баца, Баца и Марковић	каталог конкурсних радова 2003
сл. 3.3.43.	Црква у Алексинцу, откуп – Ћирић	каталог конкурсних радова 2003
сл. 3.3.44.	Црква у Алексинцу, откуп – Крстић, Урсић, Маковић, Алексић и Цекић	каталог конкурсних радова 2003
сл. 3.3.45.	Црква на Багдали, награда – Пурић Зафировски и Илић	каталог конкурсних радова 2005
сл. 3.3.46.	Црква на Багдали, награда – Пурић Зафировски и Илић	каталог конкурсних радова 2005
сл. 3.3.47.	Црква на Багдали, откуп – Драган Бобић	каталог конкурсних радова 2005
сл. 3.3.48.	Црква на Багдали, откуп – Драган Бобић	каталог конкурсних радова 2005
сл. 3.3.49.	Црква на Багдали, откуп – Србољуб, Татјана и Алекса Роган	каталог конкурсних радова 2005
сл. 3.3.50.	Црква на Багдали, откуп – Србољуб, Татјана и Алекса Роган	каталог конкурсних радова 2005
сл. 3.3.51.	Црква на Багдали, откуп – Божидар Манић, консултант Игор Марић	архив аутора
сл. 3.3.52.	Црква на Багдали, откуп – Божидар Манић, консултант Игор Марић	архив аутора

ПОПИС СКРАЋЕНИЦА

	Свето писмо
<u>I Мојс. Пост.</u>	Прва књига Мојсијева која се зове Постање
<u>II Мојс. Изл.</u>	Друга књига Мојсијева која се зове Излазак
<u>I(III) Цар.</u>	Прва књига о Царевима која се зове и Трећа књига о Царевима
<u>II Днев.</u>	Друга књига дневника
<u>Мат.</u>	Јеванђеље по Матеју
<u>Мар.</u>	Јеванђеље по Марку
<u>Лк.</u>	Јеванђеље по Луки
<u>Јов.</u>	Јеванђеље по Јовану
<u>Д. ап.</u>	Дела апостолска
<u>I Кор.</u>	Прва посланица Коринћанима
<u>II Кор.</u>	Друга посланица Коринћанима
<u>Еф.</u>	Посланица Ефесцима
<u>Филим.</u>	Посланица Филимону
<u>Откр.</u>	Откривење светог апостола Јована Богослова
<u>ДАБ</u>	Друштво архитеката Београда
<u>ДАН</u>	Друштво архитеката Ниша
<u>ДКС</u>	Друштво конзерватора Србије
<u>ДУБ</u>	Друштво урбаниста Београда
<u>ИАУС</u>	Институт за архитектуру и урбанизам Србије
<u>РЗЗЗСК</u>	Републички завод за заштиту споменика културе
<u>САД</u>	Сједињене америчке државе
<u>САНУ</u>	Српска академија наука и уметности
<u>САС</u>	Савез архитеката Србије
<u>СПЦ</u>	Српска православна црква
<u>УУС</u>	Удружење урбаниста Србије

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Хронологија:

- 1976. рођен у Лазаревцу;
- 1994. матурирао на природно-математичком смеру гимназије у Лазаревцу и након тога уписао се на Архитектонски факултет Универзитета у Београду;
- 2001. дипломирао са просечном оценом 8,81 и оценом 10 на дипломском испиту и исте године уписао постдипломске студије, курс *Архитектонско-урбанистичко пројектовање*;
- 2002. до 2006. ангажован у Институту за архитектуру и урбанизам Србије као стипендиста Министарства за науку;
- 2006. пријавио магистарску тезу под насловом *Пристап проучавању новије сакралне архитектуре у Србији – анализа могућности развоја модела православног храма*;
- 2006. до данас запослен у ИАУС.

Стручни рад:

Учествује у изради архитектонских и урбанистичких пројеката и урбанистичких планова. Коаутор је неколико изведених објеката и, као члан ауторских тимова, добитник награда на архитектонско-урбанистичким конкурсима.

Научни рад:

Ангажован на научним пројектима и коаутор неколико научних радова.